جي هِيئنڙي منجھ هُرن

ليکڪا ڪلا پرڪاش

Je Heanarey Manjh Huran

جي هِيئنڙي منجھ هُرن

By Kala Prakash

info@SindhiSangat.com

جي هيٺڙي منجهه هُرن

(سنڌ جي سفر جا تاثر)

Je Hearain Manjh Huran

ڪلا پرڪاش

Kala Prakash

email: info@sindhisangat.com

فهرست 01

بشير اِحمد بلالي 10
ظفر حُسن 18
عابده پروين ۽ غلام حُسن شيغ 30
اُنور ۽ نسرين 46
اَختر ۽ قاضي صاحب 52
تنوير عباسي ۽ قمرُ 58
مهتاب ۽ معبوب 68
سوڀو گيانچنداڻي 76
ڊاڪٽر حميده کهڙو 84
سليم ميمڻ 90
اَياز عالم اُبڙو 98
رشيد ڀٽي 112
مسٽر ۽ مِسز دولترام مهتاڻي 116
علي اَحمد بروهي 119

contd.

فهِرست 02

مسٽر ۽ مسز پريم شهاڻي 121
پروفيسر اَياز قادري 124
ناصر مورائي 127
تاج بلوچ 130
بيدل مسرور ۽ نوجوان ساٿي 133
کيهر شوڪت 136
فهميده حُسين ۽ سلطانا وقاسي 139
شمس سرڪي 143
موهن گيهاڻي 156
موتي پرڪاش 168
آءُ ڪلا پرڪاش 186

Title: JE HINARE MANJH HURAN

Author : KALA PRAKASH

Year : Cheti Chand - 1987
Edition : First.
Copies : 500
Price : 40-00

Published by :
Shrikant Prakash
Jivan Kala Publications,
B-33, Aaram,
Vakola,
Santacruz (East),
BOMBAY-400 055.

Printed by :
Lachaman Sathi,
Sindhu Art Printers,
Rusi Mehta Industrial Bldg.,
Jairajbhai Lane,
R. S. Nimkar Marg,
Bombay-400 008. Phone : 892291

Dubai Add :
P. O. Box 106,
DUBAI (UAE)

ٿوريان ٽہ ٻہ ٽہ ٿرن، سرس ٿيا جي سون ڪان،
ٻول تنهن جا ٻاٽ ٻہ، ٻهہ ٻهہ جڪ ٽہ ٻُون،
جن سان روح رلي ويو، ڇوريان ٽہ ٻہ ٽہ ڇرن،
جي هيئڙي منجهه هرن،
سي سڀ سانديم ساه سين.

ظفر حسن

جي

نالي !

توکان وڇڙڻ جو غم سيني ۾ کڻي وقت گذاريو اٿئون. ان
غم ۾ روئڻ جو وقت به اسان کي نه مليو آهي. وقت ٻرندو
رهيو آهي، سال اڏامندا رهيا آهن. اسانجي بيگاني
زندگيءَ ۾ ظاهري طرح ڪا ڪمي نه رهي آهي، پر اندر ئي
اندر هڪ لڪل ڪمي هنيانءَ ڪتربندي رهي آهي. اها
ڪمي آهي تنهنجي گود ـ اي سنڌ جي ڌرتي! اسان تنهنجي
ڪوکيءَ هنج کي ڏاڍو ساريو آهي! ...مان سمجهان ٿي ته
مان، موتيءَ ۽ موهن جي جذبات جي به صحيح ترجماني
ڪري رهي آهيان. دل جي ان گفتگو کي مات اچي وئي
جڏهن اڏي بلاليءَ تي نظر پئي. هن هڪ ئي وقت موتيءَ
۽ موهن ٻنهي کي کڻي پنهنجي ڀاڪر ۾ ڀريو. مون کي ان
وقت ياءُ بلاليءَ سان دبئيءَ ۾ ٿيل پهرين ملاقات ياد اچي
وئي!

بشير احمد بلالي

دبئيءَ ۾ هڪ شام جو اٽڪل ستين بجي، موهن گيهاڻيءَ جو فون آيو: ”موتي، تنهنجو هڪ دوست هن وقت منهنجي سامهون ويٺو آهي. هو اصل تنهنجي ڳوٺ دڙي جو آهي. توسان ملڻ لاءِ تڙپي رهيو آهي.“

”ته پوءِ ولي اچينس، هيڏانهن ئي.“ موتيءَ نهايت اُٻهرائيءَ وچان چيو.

اَٽڪل پندرهن ويهن منٽن جو اهو مختصر وقت موتيءَ لاءِ ڏاڍو ڏکيو گذريو!

دروازي جي گھنٽي وڳي ته موتيءَ اُٿلي وڃي دروازو کوليو. موتي ۽ سندس دوست جنهن نموني گلي مليا، سو نظارو ڏسڻ وٽان هو. سوفا تي ويهي ٽڪي وهڻ بعد هو ٻئي هڪ ٻئي ڏانهن نهاريندا رهيا. نجاڻان ته هڪ ٻئي جي اکين ۾ ڇا ٿي ڳوليائون.

سندس دوست ئي شروعات ڪئي، ”مان ڌنڌي ڌاڙيءَ جي ڪم سان دبئيءَ ايندو رهيو آهيان. هن ڀيري ڪراچيءَ نڪرڻ وقت دوست ڀڳوانداس ذڪر ڪيو ته تون دبئيءَ ۾ آهين ۽ دبئيءَ ۾ انڊين هاءِ اسڪول جو پرنسپال آهين. بس، منهنجو سڪ ڦٽي پيو. چوان، بس تنهنجو ديدار ڪريان.“

موتي سُن ٿي هن کي ٻڌندو رهيو.

سندس دوست ڳالهائيندي ڳالهائيندي ڪٿي جهلڪون ڏيندو رهيو: آءٌ سوچيان پيو ته دڙي جي ڳوٺ ۾ هڪ ئي موتي هو، جنهن جو سڄو نالو موتي سکوامداس هو. هن

سان وچڙئي چاليهه سال ٿي ويا آهن. هاڻي هو وڏو ٿي ڊاڪٽر موتي پرڪاش بڻيو هوندو. بس، تون اهوئي آهين. اهائي تنهنجي شڪل. ڪوبه ڦيرو ڪونه آيو آهي. هوبهو ساڳيو... تون ئي منهنجو ننڍي هوندي جو يار آهين. مونکي پڪ آهي."

موتي جيڪو چاليهه سال پنهنجي موتي ويو هو تنهن چيو، "تون اهو ته نه آهين، جنهن جو قد لمبو هو ۽ جنهن جا وار گهنڊيدار هئا؟"

"ها ها، اهوئي آهيان، بصر." ۽ هوُ سوفا تان ٽپو ڏيئي اٿيو. هڪوار وري موتيءَ کي ڀاڪر ۾ ڪٺي ڀريائين. هڪ طرف سندس اکين ۾ ڳوڙهن جو لڙاٽ هو ۽ ٻئي طرف سندس چمڪندڙ سفيد ڏندن وچ مان ٽهڪن جو آبشار وهي نڪتو۔ هوُ بشير احمد بلالي هو!

بلاليءَ جي اکين جا ڳوڙها جڻ شڪرگذاريءَ جا ڳوڙها هئا. کيس اميد نه هئي ته ڪو رب کين هيئن اوچتو ملائيندو. بلاليءَ ته هندستان پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ئي ڳوٺ کي الوداع ڪئي هئي. هن جي غيرت کي ڪا ٺيس پهتي هئي تنهن ڪري هو نڪري پيو هو. هو ڏاڍو خوددار شخص آهي. جيڏو قداور آهي ۽ جهڙا سندس ٻي باڪ ٽهڪ هوندا آهن ۽ جيتري سندس دل اندر محبت آهي، اوتري ئي ونس خودداري پڻ آهي. ورهيه پهاڻان خوب ناڻو ڪمائي، امير ماڻهو بڻجي، هن وقت ڪراچيءَ ۾ پنهنجو آشيانو ٺاهي رهيو پيو آهي.

اُدو بلالي ۽ موتي دڙي بابت ڳالهيون ڪرڻ ۾ مشغول ٿي ويا. مان ۽ موهن کين مانُ ڪري ٻڌي رهيا هئاسين. هنن پنهنجي گفتگو ذريعي دڙي ڳوٺ جو پورو نقشو ڪڍيو. آسانجي اکين اڳيان دڙي جي ڳوٺ جا نظارا ڦرڻ لڳا. هڪ

ننڍڙو ڳوٺ، جنهن ۾ بجلي ٻتي به ڪانهي. (اُن وقت- چاليهه سال اڳ) هڪ ننڍڙو پرائيمري اسڪول آهي. اُن ۾ فلاڻا فلاڻا ماستر آهن. ٻلالي ۽ موتي اُن اسڪول ۾ پڙهندا هئا. هڪ ٽيڏو ماستر هو جنهن کي ياد ڪري هو کلن ٿا. پنهنجي اسڪول جي ٻين ساٿين کي ياد ڪن ٿا. ڪل ملائي دڙي ۾ پنج سؤ کن گهر هئا، هندو ٽوٽي مسلمانن جا. هڪ پيچاري واهه آهي، جنهن ۾ هوُ ڪڏهن ڪڏهن سنان ڪندا هئا. پيچاري واهه جي ڪپ تي هنن راند يون ڪيون هيون. دڙي ۾ هڪ ڏاڍورو فقير هو، جيڪو به هنن کي ياد هو. هڪ پوسٽ آفيس هئي جنهن جو ڪاروبار موتيءَ جي پتاجن کي سپرد ٿيل هو. اُدو ٻلالي موتيءَ جي پتاجن، منهنجي سهري جو نالو بيحد عزت سان کڻي ٿو. ”آها ... ها ... ها ... ! هو گنڀير ۽ نوراني شخصيت جو مالڪ هو. ڳوٺ جي سداري ۽ واڌاري جي ڏاڍي لڳن لڳل هئس. دڙي جو ڪو هڪ شخص نه ٿو ٿي سگهي جيڪو مهراج سڪرامداس کي نه سڃاڻي!“

اوچتو ٻلاليءَ کي موتيءَ جي ڀيڻ اچي ياد پيئي. چيائين، ”هاڻي لڇمي ڪٿي آهي؟“

موتيءَ چيو، ”هوءَ هاڻي سورت ۾ رهندي آهي. سيٺن سڃڻن واري ٿي ويئي آهي.“

”واهه ... واهه!“ ٻلالي پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيو.

ٻلاليءَ کي اهو به ياد هو ته جنهن لڇميءَ سان هن رانديون روند يون ڪيون هيون، اهائي لڇمي دڙي جي ڳوٺ جي پهرين ڇوڪري هئي، جنهن فائينل پاس ڪئي هئي ۽ ڳوٺ جي پهرئين پرائيمري گرلس اسڪول جي هيڊ ماسترياڻي بڻي هئي!

موتيءَ جو چهرو بيحد ڳاڙهو ٿي ويو هو. سندس ڳاڙهو منهن ٻڌائي رهيو هو ته ڪيڏو جذبات جو ساگر اُمڙي رهيو هو سندس من اَندر. هن جي خوشيءَ جي ڪا حد نه هئي ڇو ته بلاليءَ کي به سڀ ڪجهه دڙي بابت ياد هو! ۽ ڳوٺ جي ڪابه ڳالهه نه آهي جيڪا موتيءَ کان اَڄ تائين وسري هجي. اَدي بلاليءَ جو منهن به جذباتي ٿيڻ سبب ڳاڙهو ٿيو هو، پر اها ڳاڙهاڻ نظر نه ٿي آئي، ڇو ته بلالي رنگ جو پڪو آهي ... پر رنگ جي پڪي پاڻ بلاليءَ کي، اَلله جيڪا اَڇي اُجري دل ڏني آهي، تنهن جا گواه ته اُهي ئي ٿي سگهندا، جن سندس صاف دل ۾ جهاتي پاتي هوندي. ٻن اَڍائي ڪلاڪن جي گفتگو بعد جڏهن اَدو بلالي موڪلائي ٿو. تڏهن چوي ٿو، ”مان دبئيءَ ۾ گهٽائي دفعا ڏنڌي ڏاڙيءَ جي ڪم سان آيو آهيان- پر هن دفعي يار موتي! مان ڪروڙ ڪمايو ٿو وڃان.“

اُن بعد مون طرف منهن ڪري چيائين، ”چڱو منهنجي پيرڻ ......“

مونکي اُهڙيءَ سولائيءَ پنهنجي پيرڻ ٻڌائي ڇڏيائين جو دل هڪ نئون پاڻ حاصل ڪري خوشيءَ سان جهومي اُٿي. مون کي محسوس ٿيو ته نه رڳو پاڻ ڪروڙ ڪمايو ٿو وڃي پر اَسانجي دوستيءَ جي دامن ۾ به ڪروڙ وجهيو پيو وڃي. اُهوئي منهنجو پاڻ ڪراچيءَ پهچندي پهرين پهرين مليو. هن جي منهن تي مرحبا جي مرڪ هئي ۽ ٻنهي ٻانهن ۾ ٻه پائون جهڙا دوست هئس...موتي ۽ موهن. جيتوڻيڪ موهن ڪڏهن دڙي جو ڳوٺ نه ڏٺو آهي، پوءِ به هو بلاليءَ جو دل گهريو دوست بڻجي ويو آهي. موهن ٻن و ڇڙيل دوستن

موتيءَ ۽ بلاليءَ کي ملايو ته قدرت شايد ڪيس بلاليءَ جهڙو دلبر دوست اِنعام طور عطا ڪيو.

ايئرپورٽ تان اُدو بلالي اُسان کي پنهنجي گهر وٺي هليو. اُسانجي رهڻ جو بندوبست هڪ هوٽل ۾ ٿيٺو هو، پر بلالي ڪٿي ٿو ٻڌي! هن چيو، ”آسمان هيٺ لهي اچي ۽ ڌرتي مٿي هلي وڃي، ته به آءٌ اوهان کي نه ڇڏيان. منهنجو گهر ڇڏي توهين هوٽل ۾ رهندا! ...“ پنهنجي گهر طرف هلندي رستي تي ڏه دفعا موهن کي ڏوراپو ڏنائين. چيائين، ”تون منهنجيءَ ننڍڙيءَ ڀيڻ (مسز گيهاٽي) کي نه وٺي آئين. دل ۾ حسرت رهجي ويئي.“

اِهو حسرت اکر وري اهڙي نموني چوي جڻ ته ٿڌو ساهه ڀريندو هجي.

جڏهن اُدي بلاليءَ کي اسانجي ڪراچيءَ ۾ اچڻ جو اِطلاع مليو تڏهن موهن کي فون تي چيو هئائين، ”پنهنجيءَ ڪنوار کان راڳن جي ڪئسيٽ ڀرائي ڪٺي اچجانءِ.“

موهن اِهو تحفو سندس لاءِ آندو هو. اسين جمع ڏينهن ڪراچيءَ لاءِ اُسهڻا هئاسين. اڳئينءَ رات تي موهن جي گهر ماني کاڌيسين. اُن ڊنر جي دواران مسز روپ گيهاٽيءَ سنڌي ڪلام ڳايو. اِهو اسانجو هميشه جو دستور آهي ته وسپت ڏينهن جيڪڏهن گڏجون ته ماني کائڻ کان اڳ موتيءَ روپ اسان کي خوب راڳ ٻڌائيندا آهن. سو اُن رات جو موهن ڪئسيٽ ڀري هئي. اُدي بلاليءَ ڪئسيٽ هٿ ۾ سوگهي ڪندي چيو ”منهنجي ڀيڻ نه آئي آهي، پر مان هن جو آواز ته ٻڌي سگهندس.“

ساڳئي ڏينهن ته بلالي ڪئسيٽ ٻڌي نه سگهيو ڇاڪاڻ ته اسان سان گڏ گهڻن ئي دوستن جي خاطرداريءَ ۾ رڌل هو.

ظفر حسن

ڪراچي ايئرپورٽ تي موتي ۽ ٻلالي ٻاهر ڳالهيون ڪرڻ ۾ مصروف هئا ۽ هنن کان ٿورو پري موهن ۽ مان سامان ڳولهڻ لاءِ بيٺا هئاسين ته هڪ حسين اتفاق ٿيو. موهن مون کان ٿورو پرڀرو ٽرالي هٿ ڪيو بيٺو هو ته ڪنهن اچي ڪائنس پڇيو، "هيءَ فلائيٽ گلف ايئر جي آهي؟ دبئيءَ کان آئي آهي؟"

"ها، بلڪل." موهن وراڻيو.

هن شخص چيو، "مان دبئيءَ مان آيل پنهنجن مهمانن کي ڳولهي رهيو آهيان ...... موهن گيهاڻي ......"

"مان ئي ته آهيان موهن گيهاڻي."

"مان ظفر حسن"

هو ٻئي هڪ ٻئي کي گلي مليا ته "ظفر پڇيو "۽ موتي پرڪاش ...... ڪٿا"

"اِڇها ڪٿا" موهن اِئين چوندي مون طرف ٿي آيو ته مون ٻڌي پنيان نهاريو. مون موهن ۽ ظفر جي گفتگو نه ٻڌي هئي، پر ظفر کي ڏسندي ئي دل آواز ڏنو ... اَڙي، ظفر ......

ظفر مون، کان پڇيو، موتي ڪٿي آهي؟"

مون ٻهرين ڪيس اِشاري سان ڏيکارڻ تي گهريو ته هتي بيٺو آهي موتي، ٻلاليءَ سان ڳالهائي رهيو آهي، پر پوءِ مان ظفر سان گڏ وڃي، ڪيس موتيءَ وٽ ڇڏي آيس!

هاڻي سوچيان ٿي ته سمهجهو پاءُ ظفر د ٻئي مان آيل

مهمانن کي ته برابر ڳولهي رهيو هو- موهن، موتيءَ ۽ ڪلا
کي، پر در حقيقت هوءُ ڳولهي رهيو هو اُنهن موهن، موتيءَ
۽ ڪلا کي، جيڪي سنڌي آهن، جن جو سنڌي ٻولي ۽ سنڌي
اَدب سان گهرو واسطو آهي. ظفر کي اَسانجي ۽ اَسان جهڙن
سڀني سنڌين جي تلاش آهي! سچن سنڌين جي سدائين
ڳولها ۾ آهي ظفر حسن.

ايئرپورٽ تان ٻاهر نڪتاسين ته اَسانجي ملاقات ظفر جي
سهڻيءَ ڪنوار قمر سان ٿي! هن سان ڳالهائيندي منهنجي
دل سڪون ۽ فخر سان ڀرجي ويئي ته اَسانجو اَديب دوست
ظفر حسن، جيڪو اَسان کي پاڻ وانگر پيارو آهي، اُن جي
ڪنوار هيڏي خوبصورت ۽ هيڏي ذهين آهي! ظفر ۽ قمر
ايئرپورٽ تان سڌو اَسان سان گڏ بلاليءَ جي گهر هليا. اُتي
مهمانن کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو. مرد هڪ ڪمري ۾ ويٺا
۽ زالون ٻئي ڪمري ۾. قمر منهنجي بلڪل ئي سامهون
سوفا تي ويٺي هئي. هن کان خبر چار ورتم ته ٻڌايائين ته
هوءَ حيدرآباد جي هڪ ڪاليج ۾ زولاجي جي پروفيسر آهي!
اِهو به ٻڌايائين ته کين چار ٻارڙا آهن جن مان صرف هڪڙي
پٽڙي ننڍر کي پاڻ سان وٺي آئي آهي. باقي ٽن ٻارن کي
ڄام شوري ۾ ئي ناناڻن/ڏاڏڻن وٽ ڇڏي آئي آهي. اِها
به خبر پيئي ته هن اَسان سان ڪراچيءَ ۾ اَچي ملڻ خاطر،
ڪاليج مان ٽي چار ڏينهن موڪل ورتي آهي. هن جي حب
حاصل ڪري دل ڀرجي آئي. پنهنجو گهر ۽ پنهنجا ٻار دربدر
ڪري، پنهنجي ڪم تان گسائي، ظفر سان گڏ ڪراچيءَ اَچڻ،
سندس پنهنجي پتار لاءِ قرب ۽ عزت جو ثبوت ته آهي ئي،
پر اُن مان اَسان لاءِ به سندس محبت ظاهر آهي اَسين جيڪي
رشتي ۾ سندس ڪي به ڪين لڳون، سندس اَديب گهوٽ

جا اَديب دوست آهيون، پوءِ بہ هن اَسان کي ايڏو پنهنجو سمجھو تہ دل کيئن نہ اَحسانمند ٿئي! قمر واقع ئي قمر آهي. سهڻي ۽ اڇي اُجري- فضيلت پري ۽ محنت قمر کي خبر هئي تہ ظفر سان اسانجي خط و کتابت آهي. هڪ بہ دفعو فون تي بہ ڳالهائڻ جو وجهہ مليو آهي. ظفر جي خطن ۽ فون تي گفتگوءَ کيس اسانجي دل جي ايترو قريب آندو هو، پر روبرو ملندي سان ئي دل ۾ ديرو ڪري ڇڏيائين. اصل ائين لڳو ئي ڪين تہ ڪو ظفر پهريون دفعو مليو آهي. سندس سهڻو سڀاجھو منهن ڄڻ اڳي ئي ڏٺل ٿي لڳو. هن جون ڪهاڻيون 'رهيل قرض' مجموعي ۾ مون پڙهيون آهن. هي ڪهاڻين جو مجموعو ظفر پنهنجي ابي ۽ امڙ کي ارپڻ ڪيو آهي. لکيو اٿائين تہ ابو هي ڪتاب ڏسي ها تہ ڪيڏو خوش ٿئي ها . ۽ امڙ هي ڪتاب ڏسي خوش ٿيندي پر ڳالهائي نہ سگھندي ۽ رڳو ڳوڙها ڳاڙيندي.

هي بہ سٽون پڙهڻ سان منهنجيءَ دل ۾ هڪ ڳالهہ چيچي ويئي هئي تہ ظفر پنهنجي ابي امڙ جو بيحد لائق فرزند آهي. مونکي ڇورا ڪورا هئي تہ مان سندس ماءُ بابت ڪانئس ڪجھہ پڇان. مان ظفر کان پڇي نہ سگھيس پر سندس پيءُ اَختر کان پڇيم، جيڪا پوءِ گڏي. هن جا ڪي مضمون بہ پڙهيا اٿم- ظفر جيئن لکڻين ۾ پڌرو آهي، تيئن ئي روبرو بہ لڳو. سنڌي ٻولي، سنڌي ادب ۽ سنڌي اديبن لاءِ بي پناهہ محبت. ڏاڍ ۽ ناحق ڏسي تہ خون ٽهڪيو وڃيس! دوستن جي چونڊ ٺيل اٿس. ڏيکاءُ بلڪل پسند ڪين ڪري. سادو، سانتيڪو. هو ڏاڍو درياهہ دل بہ آهي. پيار ڪرڻ ۽ وري آزاد بہ ڇڏڻ تہ ڪو ڪانئس سکي! مان سندس اِن لاثاني گڻ جي اَپنار ڪرڻ لاءِ بيچين آهيان. هو ڄامشوري مان خاص اسان

سان ملڻ/اُسانجي ايئرپورٽ تي مرحبا ڪرڻ لاءِ پنھنجيءَ ڪُنوار سميت آيو هو... پنھنجو گھر ۽ ٻار رلائي. ڪراچيءَ ۾ هو پنھنجي ڀاءُ اُنور وٽ لٿل هو. اُهو سندس ٻه گھر آهي ڇو ته ظفر ۽ اُنور سڳا ڀائر آهن. زماني جي گردش ۽ هيءَ دورنگيءَ دنيا جيڪا پيسي جي پوڄاري آهي، تنهن هنن ٻنهي ڀائرن جي ڀائپيءَ تي ڪوبه اثر نه ڪيو آهي. اُهو اُنور جو گھر بلالي ڀاءُ جي گھر کان ڪافي پري آهي. ٻه ٽي دفعا ظفر پنھنجيءَ ڪنوار سوڌو، بلاليءَ جي گھر، گلشن اقبال ايراضيءَ ۾ آيو. موتي ۽ موهن ڪيس مليا ئي ڪين. مان ويٺي هيس. مون ڪين ٻڌايو ته موتي ۽ موهن، اُدي بلاليءَ سان گڏ پوليس ۾ ويا آهن. سنڌي ماڻهو سنڌ ڏسڻ آيا آهن، اِهو اِطلاع ڪين هر ڪنهن وڏي وانگر، قانوني طور پوليس ۾ ڏيڻو آهي. اُن بعد مون ڪيس چيو، "ظفر، منجھند جي ماني ورڻ پڳوانداس وٽ آهي."

"نيڪ آهي. پوءِ ملون ٿا. ورڻ ڇنڇر ٻڌي فون ٿو ڪريان يا اُچان ٿو."

مرڪندي مرڪندي ظفر جڏهن اِهي لفظ چيا تڏهن سچ ته دل گھورجي ويئي هن ڀاءُ جي سڀاءَ تان. هو هيڏي تڪليف ڪري رهيو هو ۽ اُسين ساڻس ملڻ لاءِ وقت نه پيا ڪڍي سگھون! تڏهن به نه هن جي نرڙ ۾ گھنج پوي ۽ نه سندس چپن تي ٽهڪيل سدا بهار مرڪ ۾ ڪا ڪمي پوي!

هڪ ٻي ڳالهه به منھنجيءَ دل تي گھرو اثر ڪيو. اُها هيءَ ته ظفر لائق ماڻهن ۽ خاص ڪري ليکڪن جو قدر دل سان ڪري ڄاڻي. هن اياز عالم ابڙي جي اسان سان واقفيت اهڙي نموني ڪرائي جو اياز جي خوددار شخصيت اسانجي دلين تي اُن دم ئي اُڪرجي ويئي. جنهن صداقت سان

ظفر، گرامي صاحب بابت مهراڻ جي ’گرامي نمبر‘ ۾ لکيو آهي، اُن مان به پروڙ پوي ٿي ته ظفر وٽ هڪ پارکو ۽ قدردان دل آهي.

ظفر جو هڪ ضد آهي ته سنڌيءَ ۾ ڳالهايون. جيڪڏهن ڪو به سنڌي ڄاڻندڙ ساڻس سنڌيءَ ۾ نه ڳالهائيندو ته ظفر هن کي جواب ئي نه ڏيندو. هن جي ٻارن ۽ ٻچن جي گهرن ۾ به سڀڪو سنڌيءَ ۾ ڳالهائي. ظفر ان ڳالهه ۾ ايترو سخت آهي، جو سندس هڪڙي ڀاءُ غير سنڌي ڇوڪريءَ سان پيار جي شادي ڪئي آهي ته ظفر ڀڄائيءَ اُن ڀاڄيءَ سان سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻ جو اُصول لڳائي، آخر کيس سنڌي سيکاري ڇڏي آهي! ظفر جي ايڏي سختي ڏسي، هڪ ڏينهن مون کيس چيو "مان بلاليءَ جي گهر ۾ عشرت ۽ ٻارن سان هندستانيءَ ۾ ڳالهائي رهي هئس ڇو ته هنن کي سنڌي ڪين اچي... ته زبان تي عادت رهجي ويئي آهي. هاڻي تنهنجي ڀاءُ انور ۽ ڀاڀي نسرين سان پل ۾ هندستانيءَ ۾ ڳالهايان ته اِئين نه ٿئي جو رات جو دعوت تان موٽان ته ٽون در ئي نه کولين!" ظفر جواب ۾ صرف مرڪيو پر سندس مرڪ ۾ به ڄڻ چتاءُ هو ته اهڙيون ڀلون به هوُ معاف نه ڪندو. ظفر جي پنهنجن اُصولن طرف ايمانداري ايڏي آهي جو اُصولن جي طرفداري ڪندي ۽ سچ چوندي هو ڪنهن جو به لحاظ نه رکندو. پنهنجن پراون جو نه- ننڍن وڏن جو نه... سائين غلام مصطفيٰ شاهه جو به نه، ته ڊاڪٽر حميده کهڙي جو به نه- سچ ٿا مرد چون ڪنهن کي وڻي نه وڻي. سچل جي ڪلام جي هيءَ تڪ ظفر سان بلڪل ٺهڪي ٿي اچي.

ظفر يونيورسٽيءَ ۾ پوليٽيڪل جاگرافيءَ جو پروفيسر آهي. اُن کان سواءِ سندس باقي وقت ادبي خدمتن ۾ گذري ٿو.

سنڌي اَدبي بورڊ سان ڪافي سال هن ياڻ جو واسطو رهيو ۽ اَدبي بورڊ کي اَلوداع ڪرڻ بعد هن پنهنجي پياري ساٿيءَ وليرام ولڀ سان گڏ 'آرسي' شايع ڪرڻ شروع ڪئي آهي. 'آرسي' جن به نظر مان ڪڍي هوندي سي اُن جي معيار جي ساک پريندا ... ۽ ها، اَڳتي هلي 'آرسي' جي معيار ۽ اَنمول ساهتڪ خزاني جي ساک، وقت پريندو. ساهت ڇپائڻ لاءِ ظفر پنهنجو پيسو سيڙائي پريس خريد ڪئي آهي. مان سمجهان ٿي ته هن جهڙي اُصول پرست ۽ خوددار شخص لاءِ اِهوئي بهترين طريقو آهي اَدب جي خدمت ڪرڻ جو. مون ڪيس گهڻائي دفعا ليکڪن کي چوندو ٻڌو ته لکو...لکو ڇو نه ٿا؟ جيڪڏهن نه لکندا ته باقي توهانجو ۽ منهنجو رشتو ڪهڙو رهندو؟ اَدب ئي ته اسان کي ملايو. ناصر موراڻيءَ کي منهنجي سامهون چيائين، ''توهين لکندا ته واه واه، نه ته توهان سان ڳالهائڻ بند.''

مون جڏهن ڪراچي ڇڏڻ وقت ساڻس موڪلايو پئي تڏهن ڪيس چيم، ''ظفر، تون پنهنجي سنڀال ڪجانءِ. تنهنجي صحت ۽ زندگي اسان لاءِ ڏاڍي قيمتي آهي.''

ظفر وراڻيو، '' توهين صرف لکو. مان بلڪل ٺيڪ رهندس.''

اَسانجي لکڻ سان ظفر نالي واري شخص کي ڇا ملندو؟ پر هو پاڻ کي سنڌ کان، سنڌي قوم کان، سنڌي ٻوليءَ کان ۽ سنڌي اَدب کان اَلڳ سمجهي ئي ڪين ٿو. جيڪو سنڌي ٻولي ڳالهائي ٿو ۽ سنڌيءَ ۾ لکي ٿو، جيڪو سنڌ جي آسودگيءَ جو تمنائي آهي ۽ سنڌي قوم جو سچو فرد آهي، اُهو ظفر جو دوست آهي، ظفر جي محبت جو حقدار آهي. ڪراچي ايئرپورٽ تي ملندي ئي پهرئين اَڌ ڪلاڪ جي اَندر

ظفر پڇيو هو ته توهان پنهنجو ڪجهه به نئون لکيل ڪٺي آئي آهيو يا نه؟ ... مون جڏهن ظفر سان ڳالهه ڪئي ته منهنجو هڪ ناول تيار ٿيو آهي، مون اهو بمبئيءَ جي 'ورڪنگ وومن' تي لکيو آهي تڏهن چيائين، ''ان جي فوٽو ڪاپي ڪرائي اسان ڏي رواني ڪجو.''

وري ٻئي دفعي ڳالهه نڪتي ته چيائين، ''پلي ڀورين پارت ۾ ڇپجي.'' مان ظفر کي ٻڌائڻ تي چاهيان ته ڀورين سنڌ ۾ ڇپجي ته مون لاءِ وڏيڪ ئي خوشيءَ جي ڳالهه آهي. بمبئيءَ ۾ منهنجا ڪتاب ڇپائڻ لاءِ گهڻو چاهه دادا جڳت آڏواڻيءَ کي هوندو هو. اڄ ڪلهه جڳت دادا ساهتڪ نموني جا ڪتاب نه ٿو ڇپائي. مان پارت ۾ ڪنهن پبلشر کي اپروچ ڪريان ته منهنجو ڪتاب ڇپرايو، اهو دل آزاريندڙ ڪم آهي- هڪ ٻي به ڳالهه آهي جنهنڪري مان هيڪاري وڌيڪ خوش ٿينديس جيڪڏهن سنڌ ۾ منهنجون تخليقون ڇپيون وينديون. اها ٻي ڳالهه هيءَ آهي ته مون کي سنڌ ۾ گهڻن ئي منهنجن پاڻن ۽ خاص ڪري ادي ظفر، سنڌي ليکڪا جي حيثيت ۾ جيترو سڃاتو ۽ مانُ ڏنو، اوترو مان نه سمجهان ته مون کي پارت ۾ ڪڏهن مان مليو آهي يا سڃاتو ويو آهي! مان ڇڻ پيهر ليکڪا ٿيڻ جي موني آهيان!

اسين ظفر حسن کان سندس ضد سکي آيا آهيون ته سنڌين سان ضد ڪري سنڌيءَ ۾ ڳالهائڻو آهي. مان جڏهن هيءَ ڳالهه لکي رهي آهيان، ٺيڪ ان وقت منهنجو گهوٽ اجمل شيخ سان فون تي ڳالهائي رهيو آهي. هو کيس چئي رهيو آهي، ''هاڻي ته، يار، سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندا سين توهان سان به- ظفر کان سکي آيا آهيون. ظفر جو اهو ضد اسين پنهنجي سياءَ ۽ زندگيءَ ۾ شامل ڪنداسين.''

مون کي لکندي شرم ٿو اچي ته خود منهنجي ٽوڙي
منهنجي گهوٽ جي ڪن ڀائرن ڀينرن جو اولاد سنڌيءَ ۾ نه
ڳالهائيندو آهي- اسان شڪست کاڌل سپاهين وانگر ان
ڳالهه بابت لڙڻ ئي ڇڏي ڏنو آهي. پر هاڻي مان ۽ منهنجو
گهوٽ، ٻئي ظفر سان انجام ٿا ڪريون ته پنهنجيءَ شڪست
جي احساس کي مٽائي، اسين به هن وانگر هرڪنهن سان
سنڌيءَ ۾ ڳالهائينداسين، ڀوءِ چاهي هو سنڌيءَ ۾ نه وراڻين!
هڪ ٻيو ڪم ظفر اسان تي رکيو آهي، اهو هيءُ ته هندستان
جي آزاديءَ وقت جڏهن ملڪ جو ورهاڱو ٿيو، تڏهن اسان
سنڌي هندن کي سنڌ ڇڏي وڃڻو پيو ۽ ڀارت ۾ وڃي
نئين سر زندگي اڏڻي پيئي، بلڪل ان طرح جيئن ڪنهن
اوچتي طوفان سبب ڪن پکين جا آکيرا اجڙي وڃن ۽ هو
ان طوفان جو هراس ۽ اونده اکين ۾ کڻي ڪنهن دور دراز
جڳهه تي وڃي، وري ڪک ڪک ميڙي پنهنجا آکيرا ٺاهين-
ته سنڌو هندن ان طوفان کي ڪيئن منهن ڏنو ۽ ڀارت ۾ وري
پاڻ کي ڪيئن اڏيو، ان موضوع تي اسين ڪو ڪتاب لکون.
ظفر اهو وڏو ڪم ڏسيو آهي. اسين دل و جان سان ڪوشش
ڪنداسين ته جيئن اهو ڪم سر انجام ڪريون. حقيقت ۾
ظفر کي ڇو ٿو چوڻو پوي ته ان موضوع تي اسين لکون!
ٿيڻ ائين کپندو هو جو سنڌي هندن مان ڪنهن جي قلم
مان، ورهاڱي بعد جيڪي مصيبتون نازل ٿيون، ان بابت ڪو
بي ساختو شاهڪار ملڻ کپندو هو! پر اهو بي ساختو اظهار
ادب ۾ ڇو نه ٿيو ان جو ڪارڻ مان نه ٿي ٻڌائي سگهان.
ٽوٽي جو لچ اچيم ٿي ته ائين ڪيئن ٿيو- جڏهن ظفر ۽
سليم ميمڻ به اهو سوال پڇيو تڏهن منهنجي من ۾ پهريون
دفعو اهو خيال آيو ته اسانجي ادب ۾ هڙي طوفاني موضوع

تي ڪا دل لوڏيندڙ تخليق ڪانهي، تنهنڪري ئي شايد... يا اِهو به هڪ ڪارڻ ٿي سگهي ٿو جنهنڪري شايد اَسان جي نوجوان طبقي ۾ ماضيءَ لاءِ گهڻي چاهه ۽ محبت نه آهي! مان پارٽ ۾ رهندڙ سنڌي نوجوانن جي ڳالهه ٿي ڪريان- ها، ته اَهڙو ڪجهه لکان جو نئين ٽهيءَ کي سجاڳ ئي نه ڪري، پر ڏونداڙي، اِهو اَنجام دل ئي دل ۾ ظفر سان ڪيو اٿم!

ظفر اسان کي ڪراچيءَ ۾ اَنور ۽ نسرين، اَختر ۽ قاضي صاحب جهڙا سهڻا ساٿي ملائي، پاڻ به چار ڏينهن ڄامشوري هليو ويو. اسين ڪراچيءَ ۾ هجون ۽ ظفر حسن ڄامشوري ۾، مٿان وري ظفر جو فون به خراب هجي ۽ اسين ڏينهن رات ڪوشش ڪريون ته ملي ئي نه، اِهو اسان سان وڏو ستم ٿيو پر سهڻو پيو. غير حاضر هوندي به ظفر اسان ٿورن سان ڏڏ هو. مان ٽوٽي موتي ۽ موهن، ڪيس پنهنجين دلين ۾ کڻي پيا گهمياسين. آخر جڏهن ڪراچيءَ آيو، تڏهن به هن سان ملڻ جو وقت تمام ٿورو مليو. اسانجون گهڻن ئي هنڌ دعوتون هجن. هو وري نڪرڻ مهل چوي: "بلڪل آرام سان اچجو. پل ڪيتري به دير لڳي. مٿان ڪو به خيال ڪريو."

جيتوڻيڪ تمام ٿورو وقت پي گڏ وياسين، تڏهن به ظفر جي ڪراچيءَ ۾ هئڻ جو احساس اسان کي ڏاڍو شاهوڪار پيو بڻائي ڇڏي. پڇاڙيءَ وارن ٻن ڏينهن تي ظفر اسان کان ڪي سوال پڇيا. سندس پڇيل سوال ۽ اسانجا ڏنل جواب هڪ مڇهند جو هن ٽيپ رڪارڊ ۾ ٽيپ ڪيا. آخرين ڏينهن تي خاص بندوبست ڪري، هن وڊيو رڪارڊنگ ڪرائي. پاڻ اسان ٻنهي جي سامهون ويهي، ڪي سوال پڇيائين جن جا اسان جواب ڏنا. ظفر اسان کي پنهنجي دل ۾

ته قابو ڪري ڇڏيو هو پر هوئين صبح جو ته اسان کي وڃڻو– ڪشسيت ۾ به قابو ڪري ڇڏيائين! هن اسان کان ايترا ۽ اهڙا اهڙا سوال پڇيا جو سچ ته اسانجي دل بار بار پرجي پئي آئي. نه ڪنهن اسان کان حال پڇيو آهي ۽ نه اسان ڪنهن سان حال اوريو آهي. پر اسان ظفر سان پنهنجو ڪافي ڏک سک ونڊيو. مثال طور جيئن موتيءَ پنهنجيءَ پوريءَ زندگيءَ ۾ پن چئن ماڻهن کي مس اِها ڳالهه ٻڌائي هوندي ته بمبئيءَ ۾ هن هڪ دفعي ٽڪا ٽي ڏينهن ماني نه کاڌي هئي! موتي، ظفر سان ڇلي پيو ته اهڙي غريبي به هن ڏٺي آهي   پيو هڪ سوال پڇيائين جنهن جي جواب ۾ مون ڪيس چيو ته اسان جا پار اسان جهڙا خوشنصيب نه آهن. هتي بيپرواهه نديءَ ۽ ڏنوئي ڪين...ماڻ وڌيڪ ڳالهائي نه سگهيس. اُن گهڙيءَ اِهو ڏک وڌائي ويو ته اسانجي پارن جو نديءَ اسانجي جيئڻ جي جدوجهد جي نذر ٿي ويو!

اُسان کي ايئرپورٽ تي الوداع ڪرڻ لاءِ هڪوار وري قمر به اچي پهتي! منهنجيءَ هن پيڙهيءَ جي مان ڪيتري مهرباني مڃان. آخر ۾ موڪلائڻ وقت پهرين مون ئي موڪلايو قمر ۽ ظفر کان. پوءِ مان اَڳتي وڌي ويس ۽ پٺيان نهارڻ جي جرئت ئي نه ڪيم جو ڏسان ته موتي ڪيئن ٿو ظفر کان موڪلائي. اُن مهل اُهو ساڳيو ڏينهن ياد آيو جنهن ڏينهن اسين ڪراچيءَ ۾ پهتا هئاسين. ايئرپورٽ تي جنهن مهل ظفر پڇيو هو، ”ڪٿي آهي موتي؟“ اِها گهڙي ياد اَچي ويئي. موتي اُن وقت ٿورو پرتي بلاليءَ سان ڳالهائي رهيو هو. مان ظفر سان گڏ وڃي ڪيس موتيءَ وٽ ڇڏي آئي واپس هلي ويس، جتي موهن بيٺو هو ۽ سامان ملڻ جي اِنتظار ۾ هو. مان يڪدم واپس اِن ڪري ويس ڇاڪاڻ ته ظفر ۽ موتي ...

ٻہ ٻيار وارا، جيڪي عرصي کان هڪ ٻئي سان ملڻ لاءِ مانڊا
هئا ۽ سپنن ۾ ۽ جاڳ ۾ هڪ ٻئي کي ساريو هئائون تن
جي ملڻ جي سڀاڳي گهڙيءَ جو سک سهڻ کان ٻاهر هو.
اُن وقت جڏهن هو الڳ ٿي رهيا هئا ۽ موڪلائي رهيا هئا،
تڏهن گهڙيءَ جو سور به سهڻ کان ٻاهر هو!

عابده پروين ۽ غلام حسين شيخ

هنن جو پاڻ ۾ روح جو رشتو آهي- جڻ صوفين واري مجازي عشق جي منزل پار ڪري روحاني منزل تي پهچي ويو آهي هنن جو رشتو! ان اتاهين منزل تي ڪين پهچايو آهي ’موسيقي‘- عابده پروين ڳائي ۽ اُدو شيخ جهومي. موسيقي هنن جي سر جو سوداءُ آهي. هنن ٻنهي جو سنڌ جي مٽيءَ سان پڻ روح جو رشتو آهي ۽ ٿنڀڪري سنڌ جي نگهبان شاعر شاهه عبداللطيف سان پڻ هنن جو روح جو رشتو آهي! اسان ڀٽ ڌڻيءَ جي درگاهه تي وڃي نه سگهياسين پر اُتي نه وڃڻ جي غم کي عابده اُن وقت گهٽ ڪري ڇڏيو جڏهن جڏهن هن شاهه تي ڳايو.

ڪراچي ايئرپورٽ تان ٻاهر نڪرون نه ڏسون ڪيٽرن ساٿين سان گڏ، عابده پروين ۽ غلام حسين شيخ به آيا آهن اسان سان ملڻ لاءِ. جنهن وقت عابده پروين ويجهو اچي چيو، ”اچو، توهان منهنجيءَ گاڏيءَ ۾ اچي وهو.“ تنهن وقت سچ ته اهو هو ته پنهنجو وڏو مانُ لڳم جو عابده پروين جهڙي فنڪار اسان کي ايئرپورٽ تي وٺڻ اچي ۽ ٽي چار ڪلاڪ اسانجو انتظار ڪري. هن کي هميشه وقت جي تنگي هوندي آهي ...

عابده پروين کي ڏسندي ئي ڪنن ۾ گونجڻ لڳو سندس آواز- هوءَ جڏهن دبئيءَ ۾ آئي هئي تڏهن اسين سندس پروگرام ٻڌڻ ويا هئاسين. هوءَ جنهن نموني شاهه عبداللطيف کي ڳائي ٿي اُن نموني، اُن تلفظ ۽ اُن سچائيءَ سان جيڪڏهن

شاهه اِسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پاڙهيو وڃي ته شاهه جي ٻوليءَ
کنهن کي به ڏکي نه لڳي ۽ هرڪو شاهه جي ڪلام معرفت
سنڌيت جي رنگ ۾ رڱجي وڃي. عابده پروين مون کي
ٻڌايو ته هڪ ڀيرا ڀٽ ڌڻيءَ جي درگاهه تي جڏهن هن ڳائي
پورو ڪيو ته هڪ غير سنڌي شخص جنهن ڪيس ٻڌو هو،
هو ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ پروفيسر آهي تنهن ڪيس چيو هو،
”عابده، مون کي لڳي ٿو ته تون شاهه عبداللطيف جي روحاني
ڌيءُ آهين. هو پنهنجو ڪلام توکي ورثي ۾ ڏيئي ويو آهي.“
۽ عابده کي اِهو ڪامپليمينٽ ٻين سڀني مليل اِنعامن کان
بهترين لڳي ٿو. هوءَ چوي ٿي، ”اِهو اِنعام مون دل جي
صندوق ۾ سانڍي رکيو آهي.“

هڪ ڀيري پياري ڳالهه به ٻڌم ته هڪ پبلڪ پروگرام ۾ عابده
جي واقفيت ڪرائيندي نسرين جوڻيجو چيو، ”هڪ شاهه
جنهن مارئيءَ کي ڳايو هو...اَڄ هڪ مارئي آهي جيڪا شاهه
ڳائيندي.“

جنهن منهنجيءَ ڀيڻ عابده پروين جي هن نموني لوڪن
سان واقفيت ڪرائي، مان اُن ڀيڻ کي سلام ٿي ڪريان.
عابده واقع ئي سنڌ جي مارئي آهي، شاهه جي مارئي آهي،
وطن دوستيءَ جي مجسم تصوير آهي. شاهه جي نوريءَ نماڻيءَ
جو نور آهي عابده پروين ۾. جيڏي وڏي فنڪار آهي ايڏي
نماڻي به آهي. غرور نالي ڪنهن چيز سان هن جي واقفيت
ئي ڪانهي. هوءَ وايون جا بيت ٿي ڳائي ته پاڻ ويڄي ٿي
پوي. سسئيءَ جا بيت ٿي ڳائي ته عابده جا پير ٿا ڦٽون
ٿين. سهڻيءَ جا بيت ٿي ڳائي ته پاڻ ٻيڙي جي پاڻ ۾ غرق
ٿيو وڃي. موسيقي هن لاءِ عبادت آهي، خدا تائين پهچڻ
جو ذريعو آهي. هوٽل جيمس ۾ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي

سنڌي ٻاڙهيندڙ ڀائرن وٽان ملير ٻنڌر جي دعوت لاءِ گڏ ٿيا سين تڏهن موتي پرڪاش سنڌ توڙي هند جي شاعرن جو ڪلام ٻڌائيندي چيو، ”دٻئي ۾ آسان عابده پروين کان نارائڻ شيام جو ڪلام ڳارايو.“

عابده يڪدم چيو، ”اهو شيام وارو ڪلام مان هينئر ڳايان؟“

عابده کي من پسند ٻڌندڙ مليا ته پوءِ اڳوپوءِ وجود وساري ڳائيندي آهي. اِن ڏينهن به، مان سمجهان ٿي ته هن جبيس هوٽيل جي بيئرن ۽ ٻئي اِسٽاف کي ٽيرس ۾ وڃهي ڇڏيو. هنن کي ته اِها خبر هئي ته هوءَ ڪنهن دعوت تي ٻنر لاءِ آئي آهي- اِن محفل ۾ به هوءَ ڳائي! ڇا جو هارمونيم، ڇا جا ڍڪڙا! سڀ ساز سندس ساهه ۾ وڄي رهيا آهن. هن جڏهن نارائڻ شيام جي غزل جو آخرين بند ڳايو:

اَلا اِئين نہ ٿئي جو ڪتابن ۾ پڙهجي
تہ هئي سنڌ ۽ سنڌ وارن جي ٻـولي

تڏهن محفل ۾ ڪو اهڙو ڪونہ هو، جنهن جي اکين ۾ لڙڪ نہ هجن يا جنهن ٿڌو ساهہ نہ ڀريو هجي. مون کي شخصي طرح ڄاڻ آهي تہ جڏهن پهريون ڀيرو عابده شيام جي هن ڪلام جي ريهرسل ڪئي هئي تڏهن خوب رني هئي. سندس سڏڪا بند ٿي نہ ٿين. آخر ڪيس ريهرسل بند ڪرڻي پيئي هئي...... پوءِ گويا پنهنجا لڙڪ لفظن ۾ وجهي وري ريهرسل شروع ڪئي هئائين.

شيام جهڙي شاعر جا ٻول ۽ مٿان عابده جا اُنهن ٻولن ۾ ملير لڙڪ...ڪير جهلي سگهندو هنيانءَ؟

مان ڪراچيءَ ۾ پندرهن ڏينهن هئس. اِن دؤران عابده

پروين جي هڪ پروگرام ۾ مان حاضر هئس. مسٽر پريم شهاڻيءَ جي گهر ۾ دادا ساڌو واسواڻيءَ جو جنم ڏينهن ملهائجي رهيو هو. مان جنهن وقت پهتيس تنهن ويل عابده ڳائي رهي هئي:

جوڳي جادوگر دادا واسواڻي
جمنا جو جل - سنڌوءَ جو پاڻي

عابده اُهائي - ڳائڻ ۾ پاڻ وساري ڇڏڻ واري عابده. هن جون ڳائڻ ويل اَدائون مار يندڙ آهن. ٻڌندڙ هن کي ڏسندو به رهي ٿو ۽ جاچيندو به رهي ٿو ته هيءَ ڇويهن سالن جي نينگر، ڌرتيءَ تي موجود آهي يا آڪاس ۾ پهچي وئي آهي!

ڪراچيءَ ۾ پهچڻ جي ٻئين ڏينهن اَسان عابده جي گهر ماني کاڌي. اُهو پهريون دفعو هو جو اَسين ٽيئي- يعني مان، موهن ۽ موتي عابده جو گهر ڏسندا هجون. اُهو ننڍڙو ۽ سادو سودو گهر جنهن جي گهر ٻاهران نالي جي تختي سنڌيءَ ۾ لڳل آهي ۽ اُن تي ٺالو لکيل آهي:

سارنگ لطيف جو گهر

اُهو سارنگ ٻن سالن جو آهي ۽ عابده ۽ اَدي شيخ جو نور-نظر آهي. اُن ننڍڙي سارنگ جي ماءُ عابده پروين مون کي ٻڌايو ته ڪيئن سارنگ لاءِ بلڪل ئي وقت نه ٿو ملي. هڪ ڏينهن جي ڳالهه ڪيائين. چيائين: مان گهر ۾ هئس ۽ پنهنجي بستري تي وهاڻي کي ٽيڪ ڏيئي ليٽي پيئي هئس. سارنگ ڊوڙندو اَچي منهنجيءَ ڇاتيءَ تي ليٽيو.

توهان وشواس ڪندؤ، منهنجيءَ روئندڙ ممتا اُن دم خدا کان اِهو گهريو تہ شل هن کي ننڍ اچي وڃي جيئن هي جلدي منهنجيءَ ڇاتيءَ کان دور نہ ٿئي. سچ پچ خدا منهنجي ٻڌي ۽ هن ننڍڙي ڪلاڪ کن اِئين ئي منهنجيءَ ڇاتيءَ تي ليٽي ننڊ ڪئي- بس، مون لاءِ اُهو تمام قيمتي ۽ يادگار وقت هو.

مون اُن وقت عابده جي اکين ۾ نهاريو. سندس آب ڀريل اکيون چڱ سورن جي کهاڻي ٿي پيئون، جنهن مان هڪ فنڪار جي ڏکن سان ڀريل رستي جي جهلڪ ٿي ملي مون سندس ڪلهي تي هٿ رکيو. ماٺ ماٺ ۾ ڪيس اِهو ٻڌائڻ ٿي چاهيم تہ عابده، مان تنهنجي دل جي حالت سمجهان ٿي.

هن ڀريل دل سان چيو، ”هي ڪنداؤن ڀيڙو آٿو. هن راه ٿي سک جي هڪ ساعت نصيب نہ ٿي ٿئي.“

ننڍڙي سارنگ جو سوچيندي منهنجي اکين مان پاڻي ڪري پيو. منهنجن ڳوڙهن ۾ پنهنجائپ پسي، شايد عابده هڪ ٻيو بہ قصو ٻڌايو. چيائين، ”جڏهن سارنگ اڃا ڪُک ۾ هوم- پنجون مهنو هوم تڏهن هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ شادي تي رهي هئي ۽ ڪنوار جو من هو تہ شادي تڏهن ڪنديس جڏهن عابده اچي ڳائيندي. مونکي وڃڻو پيو جيتوڻيڪ رستو ايڏو تہ ڪٻون کوٻا هو، جو دل ۾ ڊپ پيو ٿئيم تہ متان اَئبارشن ٿــي پوي- پر رهجي آئي. اَدي اِئين جوکم کڻي بہ پنهنجن ٻڌندڙن سان نباهيو اٿم.“

اِها ڳالهہ ٻڌڻ کانپوءِ تہ دل چاهيو، هوند اندر ۾ اُٿلندڙ سموريءَ جذبات جو سمنڊ ڳوڙهن وسيلي عابده جي جهول ۾ وجهان- پر موقعو اهڙو هو جو روئڻ جو وقت نہ هو... وقت ڪڏهن اِئين بہ تنگ ٿيندو آهي. اندر ۾ ٻيتل اُهي

ڳوڙها هاڻي دعائون بڻجي ويا آهن ته شل سارنگ جو وار به ونگو نه ٿيندو، شل وڏندو ويجهندو ۽ هڪ ڏينهن به ڏنگو نه ٿيندس. شل سارنگ بڻجي، ماءُ وانگر سنڌ جي ڌرتيءَ تي وسندو ۽ ڌرتي سائي ڪندو.

اُسين جڏهن ڏينهن عابده جي گهر ماني کائڻ وياسين اُن ڏينهن وٽس هڪ ٻيو به جوڙو موجود هو. هنن سان واقفيت ڪرائيندي عابده هنن جي بيحد ساراهه ڪئي. اِها به عابده پروين جي خصلت آهي. هرڪنهن سٺي دوست جو قدر ڪري ۽ اُن جون خوب تعريفون ڪري. هو سڀئي جلد موڪلائي ويا. اُن بعد مون سمجهيو ته ڪجهه شعر - و- شاعريءَ جي محفل ٿيندي ۽ موسيقيءَ جي موج ملندي پر اُن رات اُهڙو ڪجهه نه ٿيو- ڪي ٻيون ڳالهيون ٿيون، جن جو مطلب ڪجهه هن طرح هو:

عبدلغفور چيو، ”عابده، تون اُجرڪ ڪلهن تي رکي سنڌي ڪلام تي ڳائين ته بس سنڌي ماڻهو توتي فدا ٿي ٿا پون ۽ شهري ماڻهن کان وڌيڪ تنهنجو قدر ڳوٺاڻن وٽ آهي.“

موهن وري کيس چيو، ”تون سنڌ جي مارئي آهين. اُسانجون تو ۾ گهڻيون اُميدون آهن.“

شيخ صاحب ۽ عابده مهمانن جون ڳالهيون ڏيان سان ٻڌندي مرڪي رهيا هئا- اُن رات اُئي ٻهريون دفعو عابده جون شهزاديون سعدو ۽ پره ڏسڻ جو به موقعو مليو. عابده جي اُبي سائينءَ سان به ملاقات ٿي، جيڪو موسيقيءَ جو ڄاڻو ۽ شوقين آهي. عابده کي جڻ راڳ ورثي ۾ مليو آهي. هڪڙو ٻيو به ماڻهو آهي عابده جي گهر ۾. اُهو آهي اُدو همت. هو سڄي گهر جي خدمت ڪري ٿو. عابده کيس

بلڪل ئي پنهنجو پاڻ تي سمجهي ۽ سندس واقفيت به اِئين تي ڏئي، پاڻ ته هو سندس سڳو ڀاءُ آهي.

مون همت کي چيو، ”تون عابده جي گهر جي خدمت ڪري جڻ قوم جي خدمت ڪري رهيو آهين، ڇو ته عابده پاڻ قوم جي خدمتگار آهي.“

همت منهنجي ڳالهه ٻڌي مرڪيو هو!

جنهن رات عابده جن وٽان ماني کائي موٽياسين، تنهن بعد عابده تي چار ڏينهن نه ملي. مان چوان، ڪراچيءَ جو ڪراچيءَ ۾ هوندي عابده چار ڏينهن نه ملي، اهو ته نسورو ظلم آهي. مون چاهيو پئي ته سڀ مشغوليون ڇڏي، عابده سان وڃي ملان. اِئين سوچيندي سوچيندي جڏهن جبيس هوٽيل ۾ پهتاسين ته پياريءَ عابده جو نياپو رسيپشن تي مليو ته هوءَ آئي هئي ۽ موٽي وئي هئي! پوءِ ته مان ڪٿي تي دل پلي سگهان؟ مان پنهنجي پائڙي سليم ميمڻ سان گڏ عابده جي گهر ويس. هن جو گهر فيڊرل - بي ايرياءَ ۾ آهي. اُن جي اڳئين ڏينهن تي عظيم شاعر فيض احمد فيض جو انتقال ٿيو هو! مان جيئن ئي عابده جي گهر پهتيس تيئن عابده مونکي ياڪر پائي، فيض جو نالو ڳنهي اِئين اڇي رني، جڻ ته مان ونس فيض جي دنيا مان رخصت وٺڻ تي پرچاڻي ڪرڻ وئي آهيان. روئڻ مون کي به ڏاڍو آيو. جنهن وقت ڪان ٻڌو هوم ته شاعر فيض احمد دنيا مان هليو ويو، اُن وقت ڪان دل ڪڙهي رهي هئي. دنيا ۾ فيض جهڙا عظيم شاعر ۽ عظيم انسان گهٽا آهن؟ فنڪارن جي دنيا جو هڪ چمڪندڙ ستارو اُلوپ تي ويو. عابده پاڻ فنڪار آهي ۽ ٻين فنڪارن جي گهڻي عزت ڪندي آهي.

عابده کنهن کم سانگي مون کي چڏي پاڻ اڏ
کلاڪ کن گهر کان ٻاهر ويئي ۽ سليم ـ ٽـي. وي. تي
نيوز ٻڌڻ لاءِ هليو ويو. اُن وقت شيخ صاحب مون کي
فيض اَحمد فيض جا ٻه غزل/شعر ٻڌايا. هيءُ اُدو به ڪلاڪارن
جي دنيا جو رهواسي آهي. ريڊيو پاڪستان ۾ پروڊيوسر
جو عهدو اٿس. اُهو ڪم ته ضرور وڏيءَ قابليت سان ڪندو
هوندو پر اُن ڪانسواءِ شاعريءَ ۽ موسيقيءَ جي لطيف سڪون
کي ماڻڻ ته ڪير هن کان سکي! هڪ ڳالهه مون کي اَدي
شيخ حسين جي ڏاڍي وڻي. اُها هيءَ ته پبلڪ پروگرامن ۾
عابده جڏهن ڳائيندي آهي تڏهن هوُ ٻڌندڙن جي ٻهراڙيءَ
قطار ۾ موجود هوندو آهي ۽ عابده جو ڪلام ٻڌي خوب
جهومندو آهي. ڪيس اِن طرح جهومڻ ۾ نالي ماتر به هٻڪ
ڪين ٿئي. وري سندس چپن تي ڦهليل ڪاميابيءَ جي
مرڪ به ڏسڻ وٽان هوندي آهي. هو چوي ٿو ته مان ساڳيو
ڪلام پلي عابده جي زبان مان ويهون ڀيرو ٻڌندو هجان،
تڏهن به مون کي نئون لطف ٿو ملي. سبحان الله! عابده
پروين ۽ شيخ جي جوڙي بي‌مثال آهي. عابده چوي ته
منهنجو پيار منهنجي پُٽ ۾ آهي ته منهنجي موسيقي به مون
سان آهي. ۽ اُهڙي حقي ساراه ٻڌي اُدو شيخ ڇو نه مرڪي؟
هن جي مرڪ هڪ اُن مالهيءَ جي مرڪ آهي، جنهن ڏاڍيءَ
نزاڪت سان گل پوکيو هجي ۽ اُهو ٽڙي پُرٻور سرهاڻ ڏئي!
عابده ۽ غلام حسين شيخ اُسانجي روح ۾ پيهي ويا آهن.
منهنجي گهوٽ جو به شاعريءَ ۽ موسيقيءَ طرف تمام گهڻو
لاڙو آهي. هو هرهڪ کن جڻ شاعر هوندو آهي. پنهنجي
پروفيشن ۾ ٽوٽي گهر ۾ هرهڪ ڳالهه شاعرواڻگر ڪندو آهي
سندس شخصيت ۾ هو ڪٽي به رڳو پرنسيپال، رڳو پيءُ ۽

رڳو گهوٽ نہ آهي. هو شاعر ٻهرين آهي ۽ ٻيو ڪجهه بہ ٻوءِ. هن جي اندر وارو شاعر، عابده پروين ۽ شيخ کي ڏسي مڪمل طرح جاڳي پوندو آهي. هند توڙي سنڌ جي ڪيترن شاعرن جو ڪلام هن عابده ۽ حسين کي ٻڌايو ۽ هنن ٻنهي جي واهہ واهہ پيشي پوندي هئي. هو ٻيئي هڪ ٻئي جا مشتاق بڻجي پيا آهن. مان هرطرح فائدي ۾ هوندي آهيان، ڇو ته مون کي هڪ طرف عابده جو ڳائڻ ٻڌڻ جو وجهہ ريگهرئي ملي ويندو آهي ۽ ٻئي طرف پنهنجي گهوٽ جي زبان مان شعر ٻڌندي دل اڏامڻ لڳندي آهي. اَدي شيخ جي واهہ واهہ ۽ چپن تي قهليل مرڪ وري ٽئين طرف. سڀ ملائي هڪ اهڙي فضا پيدا ٿي ويندي آهي، جو دنيا تہ بلڪل وسري ويندي آهي!

پيئڙي عابده پروين اسان کي هڪ ٻيءَ محفل ۾ بہ ڳڏي. اها محفل ٿي مسٽر ۽ مسز دولت مهتاڻيءَ جي گهر ۾. مهتاڻي فئمليءَ سان عابده سالن کان واقف آهي. هنن جي موسيقيءَ جي شوق بابت مون کي عابده پروين ئي ٻڌايو. اسين هال ۾ سوفا تي ويٺا هئاسين تہ عابده، هال ۾ هڪ جاءِ ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”ان جڳهہ تي ويهي مون ڳايو آهي“. مهتاڻين وٽ راڳ جون خوب محفلون ٿينديون هيون. عابده روئندي بہ ڏايو آهي تہ کلندي بہ ڏايو آهي، اها ڄاڻ مون کي مهتاڻين جي گهر ۾ ملي. اَتي اي. ڪي. ٻروهي آيل هو. هو اَدو چرچو بہ ڪري ڄاڻي تہ ڇهنڊڙي بہ پائي ڄاڻي. عابده اُن محفل ۾ ٻروهي صاحب کي هڪ حقيقت تي ٻڌل چرچو ٻڌائڻ لاءِ آماده ڪيو. عابده جو ڪلي! اها ئي ڳاله ڪل اَڄ بہ پيشي ٻڌڻ ۾ اَچيم. ياءُ ٻروهيءَ اُن محفل ۾، عابده لاءِ چيو تہ هيءَ بہ ڳائڻ مهل ڪئور

وانگر ٻانهون کڻي مٿي کڻي ۽ اِئين ٿي ڳائي جو پنهنجي ڪا ڪل ڪانہ ٿي پوَيس! اُن وقت عابدہ لاءِ دعا گهري چيم: يا رب، عابدہ جي گلي جو ۽ عابدہ جو نگهبان ٿجانءِ. موسيقي هن جي زندگي آهي. اَسان لاءِ اِهو بہ سڪون تمام وڏو آهي تہ عابدہ جيئن شيخ اَياز دل سان ٿي ڳائي، تيئن نارائڻ شيام بہ دل سان ٿي ڳائي- جيئن تنوير عباسي ٿي ڳائي، تيئن موتي پرڪاش بہ ٿي ڳائي- ۽ هيءَ اَسانجي نياڻي فقيرتن آهي. مون جڏهن عابدہ جو گهر ڏٺو تڏهن مون کي ياد آيو تہ هوءَ جڏهن گلف ۾ آئي هئي، تڏهن بحرين ۾ اپاهج ٻارن جي سهائتا لاءِ سندس هڪ پروگرام ڪيو ويو هو. اُتي ٢٥ هزار بحرين دنار هن تي گهور پيئي هئي- پر اُهي ٢٥ هزار هوءَ اُن اِسڪول کي ڏيئي آئي! اُن وقت کيس اِهو خيال نہ آيو تہ اُهي ٢٥ هزار آڻي هوءَ ڪراچيءَ ۾ هڪ سادي سودي گهر ۾ رهڻ جي بجاءِ، هڪ شاندار گهر پنهنجي لاءِ وٺي!

هن چيو هو، "اَدي، اُهو پروگرام محتاج ٻارڙن جي اِسڪول کي مدد ڪرڻ لاءِ آرگنائيز ڪيو هئائون- تہ مون سوچيو تہ اُن اِسڪول جي نصيب ڪري مليا آهن پئسا، سو ڏيئي ڇڏيم. اَسان کي پاڻيهي رب ڏيندو- رب ويٺو آهي تہ ......"

مون کي بہ پڪو ويسہ آهي تہ رب عابدہ کي ڏيندو. موسيقيءَ جي فن سان نوازيو اٿائينس، اِها شاهوڪاري ڪا گهٽ ڳالهہ آهي ڇا؟

مان جنهن ڏينهن اَدي سليم سان گڏ عابدہ جي گهر ويئي هئس، تنهن ڏينهن 'جبيس هوٽيل' تائين واپس عابدہ جي ڪار ۾ آيس. پهريون دفعو عابدہ پنهنجي ڪار

۾ وهاري، ايئرپورٽ تان بلاليءَ جي گهر ولڻي آئي هئي. اَدو غلام شيخ حسين پنهنجي سيٽ تي تسي ويٺو ۽ مان اَگيشن سيٽ تي عابده سان گڏ. اُن ڏينهن مون کي ’جينس‘ ۾ ڇڏي، هدن پنهي کي کنهن ميڙ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ وڃڻو هو. اُهو ميڙ فيض احمد فيض جي اَلوداعيءَ جو، شوڪ جو ميڙ هو ...... اُن ڏينهن عابده ڊرائيو ڪري رهي هئي ۽ مان سعدس پڻ ۾ ويٺي هئس ته عابده مون کان هڪ سوال پڇيو. چيائين، "دل ڇيئو تني ته هست رهي پئون ؟"

مون وراڻيو "دل ته ڏاڍي ٿي ٿئي ته رهي پئون پر مون کي مهنجا بار گهرائي ڏيو. هيءَ ڌرتي مهنجي ماءُ آهي، پر مان به ته ڪن جي ماءُ آهيان نه ...... "

عابده کي مهنجو جواب بيحد گهڻو دل سان لڳو ۽ پنهنجي مخصوص انداز ۾ چيائين، "هئه هئه!"

عابده جڏهن واه واه يا هئه هئه چوندي آهي تڏهن سعدس دل ۾ سمايل سموري جذبات اُنهن لفظن ۾ ۽ هن جي انداز ۾ سمايل هوندي آهي- عابده هئه هئه ڇئي، ته اُن مهل سعدس ڪار هڪ سگنل وٽ بيهي رهي. مان جنهن پاسي کان ويٺي هئس اُن پاسي کان عابده جو نالو پڌم. نهاريم ته هڪ نوجوان پئي کنهن بزرگ کي اِشارو ڪري چئي رهيو هو ته هن ڪار ۾ عابده پروين آهي. هدن بن جي نهارڻ ۽ نالي ڳنهڻ سان پس پس کي خبر پئجي. پوءِ تٿين به کنهن خوشيءَ سان چيو: عابده پروين! پوءِ ڪاپي پاسي به کنهن نالو ڳنهيو- ايتري ۾ سگنل ملي ويو ۽ عابده ڪار هلائي اَڳتي نڪري آئي. مان بود ۾ پرجي

ويس. خوشيءَ ۽ فخر جي احساس سان ڀرجي عابده کي چيم، "اڙي عابده، مون کي خبر نه هئي ته ماڻهو توکي هن حد تائين سڃاڻن ۽ تنهنجو ديدار ڪين هن طرح مڇائي ٿو ......" هوءَ مرڪڻ لڳي.

وري چيومانس، "تنهنجي معنيٰ مان به پاڻ کي وڏو ماڻهو سمجهان نه ...... جو مان عابده کي هيترو قريب کان سڃاڻان!"

هوءَ کلي پيئي ۽ چيائين، "بس اَدي، ماڻهن جو اهو قرب ئي ته فنڪار کي جيئاريندو آهي نه."

ايتري ۾ هوٽل جبيس اچي وئي ۽ مان لهي پيس جو خبر هئم ته مولويءَ ۽ موهن سان گڏ ڪي ٻيا به ساٿي منهنجو اِنتظار ڪندا هوندا.

جيڪڏهن اسان کي عابده پروين ۽ شيخ غلام حسين جي تات لڳل هئي ته مانت هنن کي به ڪانه هئي. جتي جتي هنن لاءِ ممڪن هو، اُتي اُتي هو اسان سان ملڻ لاءِ ايندا رهيا. پريم شهاڻيءَ جي گهر مان اسين عابده کان موڪلائي ٽوٽ واپس جبيس ۾ پهتاسين ڇاڪاڻ ته تنوير عباسي ۽ قمر، محبوب ۽ ماهتاب اچڻا هئا. اُن سهڻيءَ شام جو، جڏهن به چند اڳيئي جبيس ۾ موجود هئا...... قمر ۽ ماهتاب، تڏهن عابده پروين اچي محفل کي چار چنڊ لڳائي ڇڏيا. هوءَ پن جڻن سان ملي جڏهن تنوير سان ملڻ لاءِ ڏانهس وڌي پئي، تڏهن چيائين، "مان پنهنجيءَ پيڻ سان ته ملان ... پوءِ ڀرائڙي پائي وڃي تنوير سان ملي. اُن شام جو اَدو شيخ چاهي پيو ته جلدي گهر وڃون. عابده جو به ڪجهه موڊ اهڙو ئي هو. شايد گهر جو اونو ستائي رهيو هون. پر جتي چار ديوانا ملي وڃن، اُتي ڪير ٿو

ڪنهن کي وڃڻ ڏئي؟ هتي ته چار نه پر چوڏهن ديوانا موجود هئاسين. شايد اُن ڏينهن عابده ’نه ڳائڻ‘ جي موڊ ۾ هئي. خوب ڇرچا ڪري اسان سڀني کي کلايو هئائين ۽ چيائين، ”ڇرچا اِن ڪري ٿي ٻڌايان، جئن اَڄ مون کي ڳائڻ لاءِ نه چئو.“ پر قمر ڪيس فرمائش ڪئي ۽ ڪيس ڳائڻو ئي پيو. عابده به ٽي ڪلام ڳائي، اسان کان موڪلائي هلي ويئي. هوءَ پريم شهاڻيءَ جي گهر ۾ پروگرام ڏيئي سڌو هتي آئي هئي ... شايد ٿڪل هئي ... هوءَ اعليٰ درجي جي فنڪار آهي ۽ محفلن جي ڪوڏي به آهي، پوءِ به ماءُ آهي ... گهر ڌياڻي آهي! هر ڪنهن ماءُ وانگر گهر ۽ ٻارن جا مسئلا هن کي به آهن ......

اُسهڻ واري ڏينهن اسانجي منجهند جي ماني پريم شهاڻيءَ وٽ هئي. عابده ۽ شيخ به اُتي موجود هئا. مان صبح کان وٺي پاڻ کي دوکي ۾ رکي ويٺي هئس ڄڻ ته اُهو اسانجو ڪراچيءَ ۾ آخرين ڏينهن نه هو- روز وانگر کلي ڳالهائي ۽ کائي رهي هئس. دل دانهن تڏهن ڪئي جڏهن پريم شهاڻيءَ جي گهر ماني کائڻ بعد عابده پروين اُچي روئڻ ۾ چنڪي! الا ... اسين ڇا عابده پروين کان دور وڃي رهيا آهيون؟ مون هن کي پرچائڻ چاهيو پر منهنجو هنيانءُ ڪٿي ٿو جهل ڏئي؟ صبح کان جيڪو حسين دوکو ڏنو هوم پاڻ کي، اُن دوکي جو انت اچي ويو! مون صرف عابده جو هٿ زور سان پنهنجي هٿ ۾ جهليو. هن ڦٽڪندي چيو، ”مونکي نه وسارجو. آءٌ اوهانجي ٻچڙي آهيان“

مان صدقو وڃان عابده تان. مون چوڻ ته گهڻو ڪجهه چاهيو پر زبان نه هلي. منهنجي ڳوڙهن ڳالهايو ...

عابده، توکي ڪيئن وساريندا سين؟ موهن توکي مارئي

سڏيو آهي. موٽي چوي ٿو ته عابده پروين اُها فنڪار آهي جيڪا سرحدن جي حدن کان مٿي اُڀري آئي آهي ... تون ته اسانجي تقدير آهين ...

موٽيءَ طرف نهاريم. هو بلڪل راهه ويندي لنگهيل ڏوريل شخص وانگر ادي غلام حسين ۽ عابده پروين کي ڳرائتريون پائي، هنن کان موڪلائي رهيو هو ......

اَنور ۽ نسرين

خدا ڪڏهن انسانن ۾ به گلن جهڙي سونهن ۽ خوشبوءِ پوئيندو آهي. خدا جي ان ڪرامت کي سڄدو ڪيوسين، جڏهن اَنور ۽ نسرين کي ڏٺوسين!

اَدي بلاليءَ جو گهر ڇڏڻ وقت اَسين فيصلو وٺي نڪتا هئاسين ته ٿوري دير ظفر ۽ قمر سان گڏ گذارڻ لاءِ اَنور ۽ نسرين جي گهر وينداسين. اُن بعد اَسين ڪنهن هوٽل ۾ وڃي رهنداسين. پر سچ اِهو آهي ته جيئن برسات پوڻ جو وقت نه هوندو آهي، تيئن عشق ٿيڻ جو به وقت نه هوندو آهي! ظفر جو ڀاءُ اَنور ۽ اَنور جي زال نسرين ٻئي اَهڙا ته سڪ ڀريا، ٻاجهارا ۽ مٺڙا ماڻهو آهن جو هنن سان عشق ٿيڻ ۾ اَسان کي ڪي ڪلاڪ به مشڪل لڳا هوندا. اَنور ۽ نسرين جو گهر تمام وڏو آهي پر گهر کان وڏي آهي سندن دل! اَسان کي اُن گهر ۾ رهڻ لاءِ لالچايو گهر ڌڻين، هنن جي سهڻن مهاندن ۽ شاهاڻي هلت. صرف مهمانوازي ڪن ها ته به ڳالهه سمجهه ۾ اَچي ها، پر هنن اَهڙو ته محبت جو مينهن ڪڻي وسايو جو اَسانجون دليون ڀڄي پيئون. اَسين ٻه ڏينهن پهرين ۽ ٻه ڏينهن آخر وارا، هنن وٽ رهي پياسين. اَسين هنن کي ڇڏي ئي نه پيا سگهون. ههڙي پيار کي پٺي ڏيڻ پنهنجي نصيب کي پٺي ڏيڻ آهي جيڪا اسان نه ڏني پر اسانجو پروگرام ڪجهه اهڙو هو جو اسانجو هوٽل ۾ رهڻ ضروري هو. هوٽل اهڙي، جيڪا ڪنهن مشهور ۽ سهوليت واريءَ ايراضيءَ ۾ هجي، جنهن ۾

ٽيليفون جي سهوليت هجي، جيئن آڏيءَ مانجهيءَ اديب دوست اچي سگهن يا فون ڪري سگهن.

اسانجو حجاب ته انور ۽ نسرين کان ڪلاڪن ۾ ڪسي ورتو. اسين پاڻ کي هنن جي گهر جو حصو سمجهڻ لڳاسين. پر جن دوستن سان ملڻو هو، اُهي مٿان هتي اچڻ ۾ ٿورو حجاب ڪن! ... اِها ڳالهه سوچي، ظفر ۽ قمر، انور ۽ نسرين جي گهر کي الوداع ڪري وڃي هوٽيل جبيس ۾ رهياسين. ڏهن ڏينهن بعد جڏهن جبيس جي رسيپشن ڪائونٽر تي بل ڀري رهيا هئاسين تڏهن انور اچي پهتو. ڏاڍي منت ڪري چوي، ”بل مونکي ڀرڻ ڏيو.“

اَنور جي سڪ محسوس ڪري منهنجي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. مون سندس مٿي تي هٿ رکي چيو، ”پٽ، تون قرب جيترو به ڏيندين، اسين پٺي هٿ جهلي قبول ڪنداسين پر پئسا ... ... انور، پئسن جي ڳالهه نه ڪر. پئسا تون اِرما ۽ صمر جي نالي رک.“

اِرما سندس ڌيءَ جو نالو آهي ۽ صمر سندس پٽڙي جو نالو آهي. آخر مان بل ڏيڻ ۾ ڪامياب ويس. اسين جبيس ۾ جيترا به ڏينهن هئاسين، انور آفيس مان موٽندي اسانجا ميرا ڪپڙا ڪٺي ويندو هو. پنهنجي گهر مان ڌوٻاري ۽ اِستري ڪرائي ورڻي پهچائي ويندو هو. پهريون دفعو جڏهن انور کي ميرا ڪپڙا ٿيلهي ۾ وجهي ڌوٻارڻ لاءِ ڏيئي رهي هئس تڏهن دل ۾ ڏکيس پئي ته شايد موتي ناراض ٿئي. منهنجو گهوٽ ايڏو لڄارو آهي، جو ڪنهن تي حق، حجت ڪين رکي. پر جڏهن خبر پيس ته انور کي ميرا ڪپڙا ڌوٻارڻ لاءِ ٿي ڏيان تڏهن هن ڪجهه ئي ڪين! هيڪاري پنهنجو هڪ ميرو رومال به اُن ٿيلهيءَ ۾ وڌائين ۽ پوءِ انور ڏانهن منهن ڪري،

مرڪي ڪيس ڇرائڻي پائي چيائين، ”انور يار ... توهانجو پيار نہ وسرندو.“

ڪراچيءَ ۾ آخر وارا ٻہ ڏينهن اسين انور وٽ اچي رهيا سين. اتي ائين محسوس ٿيو ڄڻ هن گهر ۾ اچي رهڻ لاءِ اسين ترڇي رهيا هئاسين. ڄڻ هن شاهي محل جهڙي گهر اسان وڏي واڪي سڏ پئي ڪيا. گهر جي ڪمپائونڊ ۾ اچا، ڳاڙها ۽ پيلا ۽ ٻيا انيڪ سهڻا گل! سبز چيڙ ۽ هڪ اوچو، ڪافي اوچو وڻ، جنهنجون ٽاريون سايون بہ هيون تہ سڪل بہ. ساين ۽ سڪل ٽارين جي ميلاپ وارو هي عجيب وڻ هو جنهن ڪي هر گهڙيءَ ڏسڻ تي دل پئي ٿي. سڄي گهر جي باغيچي جي سونهن سجاوٽ ۽ انتظام ڏسي، گهرڌياڻيءَ نسرين جي قابليت تي ڏاڍو رشڪ ٿو ٿئي. جڏهن نسرين کي خبر پيئي تہ هوٽيل جيمس جو بل اسان انور کي ڀرڻ نہ ڏنو تڏهن منهنجي گهوٽ کي چيائين، ”ادا، هيءَ تہ توهانجي زيادتي آهي.“

نسرين جي ان ’ادا‘ لفظ منهنجي گهوٽ جي بدن جا وار ڪڙا ڪري ڇڏيا. مون هن جو منهن ڏسي ائين محسوس ڪيو تہ هن جي روح ۾ ٻيهي ويو آهي نسرين جو اهو ’ادا‘ ڪري سڏڻ!

انور ۽ نسرين اديب ڪينهن. اسانجي اديب دوست ظفر حسن جا ڀاءُ ۽ ڀاڀي آهن! پر ادب ۾ جڏهن سونهن خلقڻي هجي، تڏهن انور ۽ نسرين جهڙا ڪردار خلقي سگهجن ٿا.

اسين ظفر حسن جي ڄامشوري واري گهر ۾ تہ رهي نہ سگهياسين پر انور جو گهر بہ تہ هڪ طرح محمدس ئي گهر آهي. ظفر جو انور جي دل تي جيڪو راڄ هو، اهو اسان کي هن جي اکين سان ڏسڻ ۾ آيو. پر هو سڄو سڪ جو سودو! ڪو لفظ انور ۽ ظفر ٻنهي ۾ اهڙو نہ ٻي ڳالهايو جيڪو سڪ

ڪان خالي هجي. رب هنن ٻنهي ڀائرن کي رام ۽ لڪشمڻ بڻائي رکي.

منهنجي پياري ڀيڻ نسرين کي جن ٽن ڄڻن گهر جي ڪم ڪاج ۾ مدد پئي ڪئي، اُنهن مان ٻه مرد هئا ۽ ٽين عورت هئي جنهن کي اَسان ماسي ڪري ٿي سڏيو. هنن ٽنهي جو وهنوار اَهڙو ته سڪ ۽ مريادا وارو، مروت ۽ مان وارو هو، جو اُن گهر جي تهذيب جي ڇاپ صاف پئي نظر آئي. اَسان ٽنهي کي گهر جي مٿئين حصي ۾ ٻن ڪمرن ۾ ٽڪايو ويو هو. اُنهن ٻنهي ڪمرن ۾ 'بيل' جو بندوبست هو. اَسين اَڃا بيل مس وڄايون ته هنن ٽنهي خدمتگارن مان ڪو هڪ جهٽ يا ڪڏهن ٻه ڄڻا ڏڪندا، ڏڪساهيءَ ڏاڪڻ چڙهندا مٿي پهچي ٿي ويا، اِهو ڄاڻڻ لاءِ ته اَسان کي ڪهڙيءَ شيءِ جي گهرج آهي. باقي هونءَ نسرين ڪنهن کي مٿي اَچڻ ئي نه ڏني. اَسانجي ڪاڏي پيٽي سان گڏوگڏ هن اَسانجي ننڊ آرام جو به بيحد اونو رکيو. سندس اِهي لفظ ته 'ڀاڀيءَ وارا ٽڪل هوندا. جڏهن پاڻيهي ننڊ مان اُٿندا ۽ بيل وڄائيندا تڏهن مٿي هلنداسين ... اَدا وارن کي ويندو ماني وڏيڪ ٿي وٺي ...' اِهي ۽ اَهڙا گهڻائي گفتا، ڪنن ۾ اَڄ به پيا پون. نڪرڻ واري ڏينهن به نسرين گهڻائي سهج ڪيا. مون ڪيس چيو ته مان ڪراچيءَ مان ڀاڄيون ڪٺي وڃڻ ٿي چاهيان جيئن پنهنجن ٻارن شريڪانت ۽ سنڌوءَ کي، سنڌ جي سر زمين تي پيدا ٿيل ڀاڄيون کارايان. هن الڳ الڳ قسمن جون ڀاڄيون ته ولي ڏنيون پر جنهن جادوءَ جهڙي جلدائيءَ سان هن فون ڪري حيدرآباد مان پلو گهرائي، ٻن ڪلاڪن جي اندر تيار ڪري ڏنو، اُن جو ته جواب ئي نه آهي!

انور ۽ نسرين جو گھر اسان لاءِ آرام گاھ ھو. اڄ بہ ھنن جي گھر جي ڪنڊ ڪنڊ اسانجي سامھون آھي- اُھي سوفا، جن تي ويھي ظفر اسان سان ڪيل گفتگو ٽيپ ڪئي ۽ ويڊيو فلم ڪيائي ... اُھي سڀ اکين اڳيان پيا ڦرن.

اھڙي آرام گاھ ۽ اھڙن سڀاجھن ماڻھن کان بہ موڪلائڻو پيو- ڪراچي ايئرپورٽ تي پھچڻ واري ڏينھن فقط انور ظفر سان گڏ آيو ھو، پر ٽڏھن اڃا سائنس واقفيت ئي نہ ھئي؛ پر موٽڻ واري ڏينھن ھو ٻئي ايئرپورٽ تي موجود ھئا! ۽ موڪلائڻ ويل جڙ دل مڃي نہ پيئي تہ ڪو ھنن سان صرف ١٤ ڏينھن اڳ ملاقات ٿي آھي ......

خدا انور ۽ نسرين کي شل اھڙو ئي رکي- سندن خوبصورتي ۽ خوشبوءِ ڏينھون ڏينھن وڌندي رھي - اسانجون دلي دعائون ......

گل جي پنکڙيءَ جيان نازڪ ......

اختر ۽ قاضي صاحب

هوءَ گل جهڙي نازڪ آهي. سندس مرڪ گلن جي پنکڙين جهڙي نفيس آهي. هن جي اکين ۾ ڄڻ التجا آهي ته Handle with care - کهرائي ۽ شوخيءَ جهڙيون ڳالهيون هوءَ نه سهاڻي، نه ڄاڻي. سندس آواز ايترو ته ڌيمو ۽ مٺو آهي جو ڪن ڏيئي ٻڌڻ کانسواءِ ڪيس ٻڌي نه سگهبو ... هوءَ ڪير آهي؟ هوءَ آهي منهنجي پياري ڀيڻ اختر. ظفر حسن چوندو ته ڪلهه هوءَ ته منهنجي ڀيڻ آهي! ها ... هوءَ ظفر حسن جي ڀيڻ آهي برابر. منهنجو هن سان خون جو رشتو ڪونهي، پر دل جو رشتو آهي.

ظفر جي معرفت ئي اختر ۽ سندس گهوٽ قاضي صاحب سان اسانجو ملڻ ٿيو. هنن اسان کي کارايو پيئاريو، گهمايو ڦيرايو، اهو ته پنهنجي جاءِ، پر هنن جيتري به مهمان نوازي ڪئي اُن مان هنن جي دل نه ڀرائي. ڪين سمجهه ۾ ٿي نه اچي ته اسان سان ڪهڙا ڪهڙا وڙ ڪن ۽ اسان کي ڪٿي ڪٿي گهمائين، اسان کي ڇا ڇا ڏين! ڄڻ ته اسين ڪين ڪو قرض لهڻندا هجون ۽ هو اهو چڪائڻ جي اوني ۾ سرگردان هجن!

پياري اختر ٻه دفعا صبح جي وقت هوٽيل جبيس ۾ به ملڻ آئي. هوءَ ڪاليج ۾ باٽنيءَ جي پروفيسر آهي. ٻڌايائين ته گلن ڦلن سان گهڻو پيار اٿم. سوچيم ته 'باٽني' وٺي ڪڍنديس ۽ پاڙهينديس ته سڏائين پيئي گلن ڦلن جون ڳالهيون ڪنديس. تنهنڪري اِها وٺي چونڊيم. جيڪي

گلن لاءِ چيائين سو بہ بلڪل سعدس شخصيت سان ٺهڪي ٿو اچي. هوءَ نوڪرن سان بہ سختيءَ سان پيش نہ اچي سگهندي آهي. جيڪڏهن نوڪر سعدس چيو بدو اڻ بڌو ڪري ڇڏيندا آهن تہ هنن کان ڪم ڪڍائڻ لاءِ اختر کي پنهنجي نئين پت احسان جي مدد وٺڻي پوندي آهي. احسان سياءُ جو ٿورو ڪڙڪ آهي تنهنڪري نوڪر احسان کان ڏڪندا آهن، پر اختر کان نہ!

هڪڙيءَ شام جو اختر جي گهر وينا هئاسين تہ اها ڳالهہ نڪتي تہ سعدي ٻوليءَ جو آئينده خبر ناهي ڪهڙو آهي، ڇو تہ اڄ ڪلهہ سنڌي ٻار سنڌي پڙهن ئي ڪين ٿا. اختر ٻڌايو تہ سعدس ٻار سنڌي ميڊيم ۾ ڪين پڙهن، پر سنڌي هڪ وشيہ طور هنن جي ڪورس ۾ شامل آهي. مان سمجهان ٿي تہ اسان سعدس پهرئين پٽڙي مجيب جو سنڌي ڪتاب بہ ڏٺو. مون کي اها ڳالهہ ڏاڍي وڻي تہ اختر ۽ قاضي صاحب جا ٻارڙا اسڪول ۾ سنڌي 'وشيہ' طور پڙهن ٿا ۽ گهر ۾ ساڻن سنڌيءَ ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هنن ٻارن مان اميد ڪري سگهجي ٿي تہ اهي سنڌي ادب ۽ تهذيب سان پيار رکندا. ان وقت مون دل ۾ اها تمنا ڪئي تہ هوند ڀارت ۾ بہ ائين ٿئي - يا اڃا بہ دنيا جي سڀني هنڌن تي ائين ٿئي جو جنهن بہ اسڪول ۾ سنڌي ٻار پڙهندا هجن اتي 'سنڌي' وشيہ طور پڙهڻ انهن ٻارن لاءِ لازمي ٿئي - اهو ئي واجب علاج آهي شايد پاڻ کي بچائڻ جو!

ان ئي شام جو، ڊنر کائڻ بعد قاضي صاحب ۽ اختر اسان کي ڪلفٽن گهمائڻ وٺي هليا. اها پهرين جڳهہ هئي جيڪا اسان پاڻ سڃاڻي سگهياسين. پلي قاضي صاحب اسان کي نہ ٻڌائي ها تہ بہ اسين چئي سگهون ها تہ هيءَ ڪلفٽن

آهي ... قاضي صاحب کي آفيس جي ڪم سان ڪجھ ڏينهن ڪراچيءَ کان ٻاهر وڃڻو پيو، نہ تہ جيڪر ڪراچيءَ ۾ گهٽيون ئي پيون جڳهيون گهمائي ها!

هڪ دفعي موهن ۽ موتيءَ وٽ گهڻا اديب دوست ويٺا هئا، تنهنڪري مون کي ۽ اختر کي پاڻ ۾ خلاصيون ڳالهيون ڪرڻ جو وجھ ملي ويو. هڪ سوال جيڪو منهنجي اندر ۾ آنڌ مانڌ لايو ويٺو هو، سو مون اختر کان پڇيو.

”اختر، ظفر پنهنجي ڪهاڻين جو مجموعو ’رهيل قرض‘، ابي ۽ امڙ جي نالي ارپڻ ڪيو آهي. ان وقت توهانجي امڙ حيات هئي پر بستري داخل هئي ......“

اختر سمجھي ويئي تہ مان سندس ماءُ بابت ڄاڻڻ گهران. هن چيو، ”امڙ تہ هاڻي حيات ڪانهي پر مان توهان کي ٻڌايان. اسانجي ماءُ اسان کي ڏاڍو پيار ڪيو. ٽيهن سالن جي هئي، تڏهن اسانجو بابا سائين هن جهان مان لڏي ويو. ان بعد امڙ جڻ دنيا سان لڳ لاڳاپا ٽوڙي، صرف اسان اولاد جي خدمت ڪئي. ڪڏهن زندگيءَ سان ڪا شڪايت نہ ڪيائين. سڄو ڏينهن پورهيو پيئي ڪندي هئي؛ تڏهن بہ اسان مان ڪير ٻہ، اڌ رات جو ٻہ، ’اما‘ ڪري سڏ ڪندو تہ يڪدم ڇرڪ ڀري اٿندي ۽ چوندي، ’جيءُ‘. منهنجو ڀاءُ ظفر سڀني ۾ وڏو آهي، هن اسان ننڍن ڀائرن ڀينرن کي وڏو ڪرڻ لاءِ گهڻي محنت ڪئي. هن امڙ کي مڪمل سات ڏنو ۽ امڙ جي گهڻي خدمت ڪئي. امڙ جي چالاڻي بعد ظفر اما لاءِ ننڍڙن ٻارن وانگر ڏاڍو رنو آهي.“

مون کي اختر جي امي جان جڻ هڪ راجپوت ناري ٿي لڳي جيڪا ڀتار جي انتقال بعد گويا ستي ٿي هئي. اسان راجپوت بهادرن جا قصا پڙهيا آهن تہ هو جنگ جي

ميدان ۾ شهيد ٿيندا هئا تہ سنڌ ن زالون جيئري پاڻ کي جلائي، ستيون ٿينديون هيون. ظفر جسي امڙ ۽، تہ پاڻ کي زندگيءَ جي آگ ۾ جيئري جلايو هو! پيار کانسواءِ حياتي جيئڻ هن پاڪدامن عورت لاءِ باه ئي تہ هوندي. باه هن کي ساڙي نہ سگهي پر هوءَ اِن باه مان سون ٿي نڪتي. مان تہ چوان ٿي، هوءَ دنيا مان چالاڪو نہ ڪري ويئي آهي هوءَ پنهنجي اولاد ۾ حيات آهي. هوءَ سچو سون هئي ۽ اُن سون جو جهلڪو سندس ٻارن ۾ جيئڻ جو ليئڻ موجود آهي. اختر جي سيني ياڻون پيرون ۾ مٽيا ٿي ڏسجي. اُها مٽيا نہ هندوءَ جي آهي نہ مسلمان جي آهي. اُها اِنسان جي مٽيا آهي جيڪا ڌرتيءَ کي سونهن بخشيندي آهي! منهنجيءَ پيڻ اختر جو چهرو اُن اِنساني مٽيا جي مورت آهي.

اختر جو گهوٽ قاضي صاحب اُنهن ماڻهن مان آهي جن بزرگن جي اِن چوٽيءَ تي عمل ڪيو آهي تہ مهمان اڳيان سؤ ڏيئا ٻاري رکجن تہ بہ ٿورا آهن.

اختر جو اسان لاءِ پيار وري بہ سمجهي سگهجي ٿو ڇو تہ هن جو پنهنجي ياڙي ظفر ۾ ساه آهي ۽ اسين سندس ياءُ جا دوست آهيون تہ اُها موه جي ڏور کينچجي اسان تائين بہ اچي پهتي. پر قاضي صاحب جو پيار کهڙي سڳ سان مليو؟ اِهو اِنساني سڳ آهي. نجاڻ قاضي صاحب اسان ۾ ڇا ڏٺو ۽ نجاڻ اسان هن ۾ ڇا ڏٺو ... جڏهن اسان ساڻس ڳالهہ ڪئي تہ اسين شايد ٢٨ تاريخ ٻڌر ڏينهن دبئيءَ روانا ٿيون تڏهن قاضي صاحب اُمالڪ چيو، " نہ - نہ. ٻڌر ڏينهن نہ وڃجو. ٻڌر ڏينهن مان ڪراچيءَ کان ٻاهر هوندس. مان وسپت ڏينهن اچي ويندس. توهين وسپت ڏينهن وڃو ...... "

۽ وسپت جڏهن ايئرپورٽ تي سامان وغيره مقرر ٽيبل
ڪائونٽر تان موڪلي، اسين سيني ساٿين کان موڪلائي
رهيا هئاسين تڏهن اسانجي اندر وڃڻ کان ئيڪ پنج منٽ اڳ،
قاضي صاحب اچي پهتو! اسان کسي ايئرپورٽ تي اماڻڻ
اچي، اِها سندس تمنا هئي، نجاڻ ڪيتري تڪليف ورتي
هوندائين! وسپت صبح جو ئي ڪراچيءَ پهتو ۽ پنهنجي
آفيس جي ڪمن ڪارڻ کي منهن ڏيئي، اختر ۽ پنهنجيءَ
ننڍڙي شهزاديءَ کي ساڻ ڪري بلڪل پوري وقت تي اچي
موڪلائڻ لاءِ پهتو. اسانجو نصيب سٺو هو جو هو اسان
کي آسهڻ وقت به مليا، نه ته حسرت رهجي وڃي ها . . . .

هڪ شاعر ۽ سندس چنبا ......

هڪ شاعر ۽ سندس چنڊ ......

تنوير عباسي ۽ قمر

اُن سهڻيءَ شام جو مان ’جبيس‘ ۾ موجود نہ هيس ۽ شڪر آهي جو مان اُتي نہ هيس. جيڪڏهن موجود هجان ها تہ اُهي اُکيون ڪٿان آڻيان ها جن سان ڏسان ها تہ موتي ۽ تنوير ڪيئن ٿا هڪ ٻئي سان ملن! ڪيئن موڪلائيندو مون ڏٺو ۽ اُهو منظر مون کان ڏٺو نہ ٿي ويو. هو هڪ ٻئي جي ڪلهن تي سر رکي هڪ ٻئي جون خميسون پنهنجن ڳوڙهن سان پسائي رهيا هئا   مان اِهو سهي نہ ٿي سگهيس ۽ آسمان ڏي نهاري رب کان پڇيو هوم تہ تون ڇو ٿو ڪرين تنوير ۽ موتيءَ کي جدا؟ ڇا جيترو وقت جدا رهيا آهن سو ڪافي ڪونهي؟

مان سمجهان ٿي تہ مرڻ مهل بہ هنن ٻنهي شاعرن رنو هوندو. اُهي خوشيءَ جا لڙڪ هوندا يا لڙڪ نہ لاڙيا هوندائون ۽ محبت ۽ تپرس وچان هڪ ٻئي ڪي تڪيو هوندائون. ٻاهران موٽيس تڏهن موتيءَ بي صبريءَ وچان مون کي چيو، ”ڪلهہ هي آهي تنوير.“ هن ڪسي ڏسندي اُي مون کي سندس شعر جون ٻہ سٽون ياد آيون:

’ڪجهہ ڏٺي ويندا سين، ڪجهہ نہ ڪٽي ويندا سين
ٻُور آهيون ۽ ڏيئي ميوو، ڇڻي ويندا سين.‘

تنوير جو هيءُ شعر مون موتيءَ جي زبان مان هزار دفعا ٻڌو هوندو. هي شعر ٻڌندي ٻڌندي تنوير عباسي ناليٰ

واري شاعر سان هڪ سوکيم سيڪاٽپ ٽيل هئي ته هيءَ پاڻ منهنجو، دنيا کان ڪجهه نه ٿو طلبي. دنيا کي ڪجهه ڏيئي وڃڻ ٿو چاهي ۽ وري پنهنجو ڏيڻ جتائي به نه ٿو- ٻاڻ کي ٻور سڏي، ميوو ڏيئي ۽ ڇڻي وڃڻ واري ڳالهه ته دل مان سڏڪو ڪيائي ڇڏيندي آهي! اُهي سڏڪا نذر ڪندي پاڻ تنوير عباسيءَ سان مليس ته منهنجو ڌيان موتيءَ طرف ويو. هن جو منهن ڏاڍو ڳاڙهو ٿي ويو هو سبحان اَلله!...محبت جي هيءَ جوت پسي دل روشن ٿي ويئي... ۽ پوءِ ملي قمر! سانوري، سلوڻي ۽ رعبدار شخصيت جي مالڪڻ قمر سان ملي وڏو آنند آيو. دل چيو ته شاعر تنوير کن مضبوط ۽ محبت ڀريل هٿن ۾ سلامت آهي. اُن بعد موتيءَ ماهتاب طرف اشارو ڪري چيو، "هيءَ اٿئي ماهتاب." ماهتاب ۽ محبوب بابت اَلڳ ذڪر ڪنديس تنهنڪري هتي صرف ايترو ئي ته جيئن ساٿين سان ملي، ٿڪي ٽڪي، قمر ۽ ماهتاب جي وچ ۾ ٿي وينس ته ڏسان موتيءَ جو ڳاڙهو منهن اَڃا به وڌيڪ ڳاڙهو ٿي ويو آهي. کن بعد سمجهه ۾ آيو ۽ پاڻ کي چيم ته جذبات وهيٽي شاعر موتيءَ کي ڳاڙهي ٿيڻ جو سبب ته هوئي، ڇو ته ٻه ٻه چنڊ ڪمري ۾ موجود هئا! ماهتاب ۽ قمر... قمر جي ڳالهائڻ ۾ جرئت به آهي ۽ ڪشش به اهي. قمر جڏهن تنوير جي جيل ياترائن جا قصا ٻڌايا تڏهن ڪيترائي منظر اَکين اَڳيان کڙا ٿي ويا- بلڪل ائين، جڻ اَسان پاڻ تنوير کي جيل ويندو ڏٺو هجي. هڪ دفعي جي ڳالهه ڪيائين: "مان صرف گهر جي اندر بوٽ پائڻ خاطر ويس جو تنوير ۽ مان پند ڪرڻ وڃي رهيا هئاسين- تنوير گهر جي دروازي واري حصي ۾ ئي مون لاءِ ترسيل هو بوٽ پائي اَچي

ڏسان ته تڏهن آهي ئي ڪين! منهنجي پٽ ٻڌايو ته امان، بابا سائينءَ کي فوجي وٺي ويا.“

قمر يڪدم ڪار ڪڍي ۽ جيل طرف رخ رکيو. سندس ٽيئي ٻارڙا به ساڻس هئا. جڏهن جيل وٽ پهتا تڏهن ٻاهر فوجين جي قطار هئي. هو ڪانئس اُتي اچڻ جو سبب پڇڻ لڳا ۽ کيس اندر وڃڻ ئي نه ڏين. قمر رڪجڻ واري ڪانه هئي. هوءَ هائيٽيسٽ اُتارٽيءَ سان ملي ۽ فلڪ سان کيس چيائين، ”هنن فوجين کي ڪجهه مروت سان هلڻ ته سيکاريو. توهين منهنجي مڙس کي گرفتار ڪري آيا آهيو ته مون کي ايترو ته حق آهي جو مان پڇان ته هن کي ڪهڙي ڏوهه هيٺ گرفتار ڪيو اٿو؟ کيس ڇڏائڻ لاءِ مون کي درخواست آڻڻي آهي! اُهو آفيسر قمر سان فهميدگيءَ سان پيش آيو. ڪجهه دير بعد قمر، گهر مان مانيءَ جو ٽفن ڀري تنوير جا ڪپڙا وغيره کڻي وري اُتي وئي. هڪ فوجيءَ کيس چيو: ڏي، مان ٽو ٽفن پهچايان. پر تنوير جو ننڍڙو پٽڙو، جيڪو اُن وقت ڏهن ٻارهن ورهين جو هوندو- تنهن فوجيءَ کي چيو: مان بابا سائينءَ کي ٽفن ڏيندس. فوجي هن ننڍڙي ٻار کي جهلي نه سگهيا. وچ ۾ ننڍڙو جونيئر تنوير ۽ ٻنهي پاسن کان فوجي، هو ٻي ڏيڍو ڇوڪر پنهنجي شاعر پيءُ لاءِ ٽفن کنيو پيو وڃي ...

قمر اِها ڳالهه اهڙي انداز سان ٻڌائي جو اُهو منظر اکين ۾ سمائجي ويو آهي-

جونيئر تنوير جڏهن ٽفن ڏيئي موٽيو، تڏهن فوجين ڪانئس پڇيو، ”ڇا چيو تنهنجي پيءُ توکي؟“

هن وراڻيو، ”بابا چيو، هتي آرام ڪندس.“

تنوير سچ پچ جيل ۾ آرام ڪري سگهندو آهي، اِها ڳالهه قمر هيئن ٻڌائي:

”ٻهرئين دفعي جڏهن تنوير جيل ۾ ويو ته مون کي فڪر اچي ورايو ته هو گهر ۾ ڏاڍي ناز نزاڪت سان رهندو آهي سو هتي پٿ ۾ ڪيئن ننڊ ايندي الائي نه؟ مون کي ساڻس گڏجڻ ٿي نه پيا ڏين. سو مون، ٻين ڪن ماڻهن معرفت پڇا ڪرائي ته خبر پيم تنوير پٽ تي، ميري گودڙي اوڍي رات جو تمام سٺي ننڊ ڪئي آهي!“

قمر هيءَ ڳالهه ٻڌائي، ته مون تنوير ڏانهن نهاريو. هن جي چمڪندڙ پيشاني ان ڳالهه جي گواهه آهي ته هن کي ويسه آهي ته هن ڪڏهن ڪو خراب ڪم ناهي ڪيو ... دنيا چاهي ڪيئن ڪٿ تي سمهاري، چاهي پٽ تي، هن لاءِ آرام آهي!

پيرڙي قمر کان پڇيم: ”توجو هنن اختياريءَ وارن کان پڇيو ته تنوير کي ڪهڙي ڏوهه هيٺ گرفتار ڪيو اٿو، ان جو هنن ڪهڙو جواب ڏنو؟“

هن مرڪندي ورائيو، ”هو هميشه چوندا آهن ته امن امان لاءِ خطرو آهي.“

مان سوچيان پيئي ته ڪير امن امان لاءِ خطرو آهي... تنوير؟ خدا شاعرن کي اهو ڪم سونپي ته قلم ذريعي ٻڌايو ته پنهنجي قلم سان امن ۽ پيار جو پيغام ڏين. الا! دنيا جيڪر اها ڳالهه سمجهي! شاعرن ۽ فنڪارن کي انسان ذات جي بي بها دولت ڪري ڄاڻي.

منهنجي پيرڻ قمر ته تنوير کي سچ پچ بي بها دولت سمجهي ٿي ... پاڻ لاءِ ۽ پوريءَ انسان ذات لاءِ. هو سندس خاوند آهي تنهنڪري قمر جي هن سان محبت ته آهي ئي، پر هوءَ شاعر تنوير سان به محبت ڪري ٿي ۽ سندس بيحد گهڻي عزت ڪري ٿي. قمر ۽ تنوير ٻئي ڊاڪٽر آهن. پر قمر گهر گرهستيءَ جو توڙي ڪلنڪ جو ذمو گهڻيءَ حد

تائين پاڻ تي هموار ڪيو ويٺي آهي جيئن شاعر تنوير تخليق ڪرڻ لاءِ آزاد رهي. تنوير تي ڪو به بندش ڪونهي ته ڪيڏيءَ مهل سمهي، ڪيڏيءَ مهل اُٿي ۽ ڪهڙي وقت ڪلڪ ۾ اچي، ڪهڙي وقت ڪلڪ مان وڃي. هوءَ روٽين جي ڄار ۾ قائل ڪونهي ... ان ڪري قمر وڌيڪ ئي جوابدارين ۾ قائل آهي. تنوير کي ان ڳالهه جو اَحساس آهي. جڏهن رشيد ڀٽيءَ جي ڪراچيءَ واري گهر ۾ تنوير ۽ قمر سان ملياسين تڏهن شاعريءَ جي محفل ڄمي رهي هئي پر قمر اُتي موجود نه هئي.

مون تنوير کان پڇيو ”قمر؟“

تنوير وراڻيو ”هوءَ ٿورو آرام پيئي ڪري. ٿڪجي پيئي آهي نه ... بس جاڳ آئي.“

تنوير ڳالهه ته معمولي ڪئي، پر سندس چهري تي ڦهليل غيرمعمولي جذبا پڌائي رهيا هئا ته هن کي قمر جي صحت ۽ ٿڪ جو ڪيڏو اونو آهي! هوءَ صحيح معنيٰ ۾ سندس رفيق- حيات آهي.

رشيد ڀٽيءَ جي گهر واري محفل ۾ هڪ اَهم ڳالهه ٿي. اُها محفل ان خيال کان يادگار محفل آهي جو موتيءَ ۽ تنوير هڪ ٻئي جو هٿ پڪڙي، اَنجام ڪيو آهي ته هو ٻئي گڏجي ’سنڌي شعر جي تواريخ‘ لکندا.

تنوير قمر کي چيو، ”قمر، موتي ۽ مان هڪ تمام ڳنڀير ڳالهه ڇيڙي رهيا آهيون. متان سمجهين ته بس چوڻ خاطر ٿا چئون ۽ پوءِ وساري ڇڏينداسين.“

مون کي اُن ڏينهن جو انتظار رهندو جنهن ڏينهن ’سنڌي شعر جي تواريخ‘ ڇپبي ۽ لکندڙن جا به نالا هوندا: تنوير عباسي ۽ موتي پرڪاش. ان کانسواءِ به گهڻين ئي ڳالهين

جو انتظار رهندو. انتظار جي ڪري جيٺو ٿيندو يا جيٺو آهي تنهنڪري اهڙين خوبصورت ڳالهين جو انتظار ڪرڻو ٿيندو!

ڊاڪٽر حميده کهڙي جي گهر ۾ هڪ مشاعرو ٿيو. خوشقسمتيءَ سان تنوير اُن جي اڳيئين ڏينهن ئي ڪراچيءَ آيو هو. اسين جيئن ئي ڪراچيءَ پهتاسين تيئن تنوير سان، خيرپور ۾ سندس گهر ۾ فون تي ڳالهايو هوسين. قمر ۽ ٻارڙن به فون تي ڳالهايو، جڏهن ته هو اسان سان گهڻائي دفعا ملي چڪا آهن. حقيقت ۾ ملڻو ته اَسان هو... ڊاڪٽر ماٺيو پنهنجي ڪلينڪ به ٽي ڏينهن بند ڪري، اِها ڪيتري نه اهميت ڳالهه آهي. ٻه هفتن کان جو اسان لاءِ هيترو سارو پيار هو، تنهن اهميت ڳالهه به جڏهن سهڻي ڪري ڇڏي هئي.

مشاعري جو وقت شام جا ست بجا هو. اُن مشاعري جي صدارت موتي پرڪاش کي ڪرڻي هئي. قمر ۽ مان، الڳ الڳ هنڌن تان ڪم لاهيندا رهياسين، اٽڪل ساڍي ستين بجي مشاعري ۾ اچي پهتاسين، پر موتي ۽ تنوير غائب هئا. هو ٻئي جڏهن اٽڪل اٺين بجي ڌاري پهتا تڏهن ائين پئي لڳو جڻ، ننڍڙيءَ عمر جا ٻه الڙ جوان گهوڙا گڏ ڪان ڊوڙ ڪري آيا هجن، پنهنجي جدائيءَ جي عرصي جو ڏک وسارڻ لاءِ ڪي رنگين خواب اُڻي آيا هجن. موتي پرڪاش لاءِ صدر هئڻ جي حيثيت ۾ جاءِ مقرر ٿيل هئي. هُن اُها جاءِ ويندي ئي چيو، ”تنوير يار، اچ، تون منهنجي ٻر ۾ اچي ويهه ۽ مشاعري جي ڪارروائي تون ئي هلاءِ.“

تنوير جهٽ اچي موتيءَ جي پرڙ ۾ ويٺو ۽ واقع ئي مشاعري جي سهڻي نموني صدارت ڪيائين.

ٻه ڏينهن ۽ ٻه راتيون تنوير ۽ قمر ڪراچيءَ ۾ هئا. آخر

موڪلائڻ جي ويل به اَچي ويئي- جڏهن شام جو مليا تڏهن شام کي
ته سهڻي شام سڏيو آئم، هن موڪلائڻ واريءَ شام کي ڇا سڏيان؟
اُها شام گذري مسٽر ۽ مسز مهتاڻيءَ جي گهر ۾. شام جو ائين بجي
ڌاري مهتاڻي فئمليءَ جي گهر جي ڪمپائونڊ ۾، سليم ميمڻ جي
ڪار وٽ بيهي، تنوير ۽ موتيءَ موڪلايو. تنوير ۽ قمر ٻئي ڏينهن
واپس خيرپور روانا ٿيڻا هئا ۽ ٽئين ڏينهن اَسين به واپس
دبئي ورڻا هئاسين! موتي ۽ تنوير هڪ ٻئي کي لپيٽجي
پيا. رومال ڪڍي ڳوڙها اُگهڻ جي تڪليف نه ٿي ڪيائون.
هڪ ٻئي جي ڪلهن تي سر رکي، هڪ ٻئي جون خميسون
پچائي ڇڏيائون. مان هنن کي ڏسي نه پيئي سگهان ۽
اَکيون مٿي ڪري آڪاس طرف ڏسڻ لڳيس جو تنوير
جو سڏ ٻڌم. چيائين: اَڄ ڪلا ...

مون کيس ڳراٽڙي پائي چيو: "توهين هيئن روئندا
ته ..." وڌيڪ نڙيءَ مان لفظ نه نڪتو.

تنوير ٻاڀوه مان چيو، "چڱو نٿو روئان. کلان ٿو.
خوش ٿو ٿيان."

مون کيس چيو، "توهين شل وڏي عمر ۽ سٺي
صحت ماڻيو. توهانجي قلم ۾ اَڃا به زور اَچي."

اُن بعد مان قمر سان موڪلائڻ خاطر هن طرف ويس
ته منهنجو گهوٽ هن جو نرڙ چمي رهيو هو. ٻوءِ چيائينس،
"قمر، تنهنجي مهرباني. تو شاعر تنوير عباسيءَ جي
گهڻي خدمت ڪئي آهي ... شاعر، جيڪو منهنجو دلبر
دوست به آهي."

قمر اِن دادا جي حقدار آهي. مون ٻوءِ ساڻس ڀاڪر
پائي موڪلايو. اُن بعد سليم جي ڪار ۾ مان ۽ موتي
ويناسين - جيئن ڪار ڪمپائونڊ مان نڪتي ٻئي ۽ تنوير

اُڳين ڳان او جهل ٿيو، ٿنهن مهل موتيءَ جا ڳونگا ڳوڙها
ڇڙ ته ٽدوڙ جو شعر چئي رهيا هئا:

"شل اَبد تائين رهي رنگ سلامت گل جو
هير جيان پاند ۾ خوشبوءِ ٿي ڪٽي ويندا سين."

چنڊ ۽ چڪور ....

ماهتاب ۽ محبوب!

چنڊ ۽ چڪور جي تشبيهه اسڪول ۾ پڙهي هئيسين ۽ ادب ۾ به پڙهي اٿئون. پر اها خبر ڪانه هئي ته ان تشبيهه جا ڪردار ڪڏهن زندگيءَ ۾ مٺهان مٺهن ملندا، ماڻهن جي روپ ۾. اهو چنڊ اسان لاءِ ڪڙيو ڪراچيءَ ۾، جبيس هوٽيل جي ۲۱۴ نمبر ڪمري ۾. ۽ چڪور به ساڻس گڏ هو. مان اُن سونهري گهڙيءَ جبيس ۾ موجود نه هيس. جڏهن ٻاهران موٽيس تڏهن موتيءَ ڪي چنڊ جي چانڊوڪيءَ ۾ گهيريل ڏٺم. هن تعويز ۽ قمر سان واقفيت ڪرائڻ بعد چيو، ”هيءَ اٿئي ماهتاب ۽ هوُ محبوب“

مون چيو، ”دل تي هٿ رکي گڏجان ماهتاب سان.“

ٻڌو هوم ته هوءَ ڏاڍي سهڻي آهي ۽ پيار جي مجسم آهي. پياري چانڊوڪيءَ سان پُر ماهتاب ڪي جو پاڪر ۾ پريم ته نه هوءَ مون کي ڇڏي ۽ نه مان هن کي ڇڏيان. الائي ڪيتري دير هوءَ منهنجي هنياو ۾ سر ڇپائي مون کي ڇمبڙي رهي. اُن دل جي تارن سان ڪجهه اڻڄاڻ لڳو ۽ سوڪيم رشتي جنم ورتو. هي صرف ٻن ليڪڪائن جو ملڻ ڪين هو پر ٻن انسانن جو ملڻ هو جن سالن ڪان ... يا جنمن کان هڪ ٻئي کي ڳولهيو هو شايد. اسان ٻنهي جي اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا. اُن مهل مون کي ماهتاب جا اُهي لفظ ياد آيا جيڪي هن اڳئين ڏينهن مون کي فون تي چيا هئا. هن حيدرآباد مان فون ڪئي هئي. چيائين، ”...... خاص ڪري جڏهن توهانجي هوءَ آڪاٽي پڙهيم جنهن ۾ پٽ پنهنجي ماءُ سان ڪوڙ تو ڳالهائي ۽ پوءِ پڇتائي ماءُ

جي ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائي روئي تو ...... توهان کي پنهنجي اُها آڪاڻي ياد آهي؟"

مون وراڻيو، "ها ... ماهتاب، مون کي پنهنجي اُها آڪاڻي ياد آهي."

چيائين، "اُها آڪاڻي پڙهي مون رنو هو ۽ تمنا ڪئي هئم ته مان اُن عورت سان ملان جنهن ههڙي ممتا سان پڙ آڪاڻي لکي آهي."

جڏهن ماهتاب جي اِها فون واري ڳالهه ياد آيم تڏهن اَچا به ڪيس دل جي وڌيڪ قريب آندم. ڪجهه محفل جو لحاظ هو نه ته اَچا به اَسين هڪ ٻئي جي ڳراٽڙيءَ مان اَلڳ نه ٿيون ها. اُن وقت اَسان وٽ گهڻائي اَديب دوست ويٺا هئا.

ماهتاب ۽ قمر هڪ ئي پلنگ تي ويٺيون هيون. مان هڪ هٿ ۾ ماهتاب جو هٿ جهلي ۽ ٻئي هٿ ۾ قمر جو هٿ جهلي، ٻنهي جي وچ ۾ ٿي ويٺيس. سامهون ئي موتي اَديب دوستن سان گڏ سوفا تي ويٺو هو. هو به ٻه چنڊ پنهنجي نصيب جي آسمان تي ڪڙيل ڏسي، پيرن کان وارن تائين چانڊوڪي، چانڊوڪي ٿي ويو هو. مون طرف نهاري ۽ محبوب ڏانهن اِشارو ڪري چيائين، "محبوب سان مليئَءِ؟"

سامهون واري پلنگ تي محبوب موهن سان ويٺو هو- مون ڏانهس نهاري ڪيس ڪيڪاريو. دل چاهيو ڪجهه گهوريان اُن گهڙيءَ تان، جنهن گهڙيءَ چنڊ ۽ چڪور سان پهرين ملاقات ٿي. خدا جي قدرت تي عجب ٿئي ٿي ڪان ۽ خوش به ٿي ٿيان جو زندگيءَ ۾ هي ٻه شخص ماهتاب ۽ محبوب پاڻ ۾ مليا آهن! شل اَبد تائين اِئين ئي رهن جيئن مون کين ڏٺو.

جنھن سال ماھتاب بمبئيءَ ويئي ھئي تنھن سال مان پڻ دبئي مان ڪنھن ڪم سان بمبئيءَ ويئي ھئس. بمبئيءَ جي ھر ڪنھن اديب مون کي ڪم نصيب تي ڪونيو، ان ڪري جو ٻه چار ھفتا اڳ ئي آچان ھا ته ماھتاب اتي ملي ھا. ماھتاب پاڻ ته نه ملي ھئي، پر بمبئيءَ جي ادبي حلقن ۾ جيڪا ساھتڪ سرھاڻ ۽ سڪ جي فضا ڦھلائي ويئي ھئي، اھا مون تائين پھتي ھئي. جنھن به اديب دوست سان ملان سو چوي، 'اڙي ڪلا...... جيڪر اڳئين مھني ۾ اچين ھا.' آن ڏينھن پنھنجي بدقسمتي، خوشقسمتيءَ ۾ بدلجندي ڏٺم ڇو ته جي بمبئيءَ ۾ ماھتاب سان نه ملي سگھيس ته ڪراچيءَ ۾ ھن سان مڪاميلو ٿيو. مون ماھتاب سان ملڻ تائين سندس گھڻو ڪجھ نه پڙھيو ھو. صرف ھري موٽوانيءَ جو ھڪ ليک پڙھيو ھوم جنھن ۾ ھن ماھتاب جي ادبي توڙي نجي شخصيت جي تعريف ڪئي ھئي- ماھتاب جو ھڪ ليک پڙھيو ھوم جيڪو ھن پروفيسر رام پنجوانيءَ بابت لکيو ھو. سندس لکڻيءَ ۾ پيار پريل روانيءَ جي جھلڪ پسي چڪي ھئس ۽ سندس 'قلم' جي چوھ کي دل ۾ محسوس ڪيو ھوم. ھوءَ جڏھن روبرو ملي، تڏھن ھن پنھنجا لکيل سڀ ڪتاب اسان کي سوغات طور ڏنا. جھڙي آھي ماھتاب نازڪ، تھڙيءَ ئي نزاڪت سان سندس ڪتابن کي ھڪ نازڪ صندوق ۾ جڙ بند ڪيو ويو آھي. ڪتاب وٺندي دل ۾ دعا ڪئيمانس ته شل سندس قلم اچا روان ٿئي ۽ پيا به انيڪ ھھڙا ڪتابن جا سيٽ ملنم. اھو ته ويساھ ھو ئي ته ھھڙيءَ پياريءَ شخصيت ضرور دنيا ۾ سونھن وڌائڻ خاطر ئي ڪجھ لکيو ھوندو. دبئيءَ پھچي مون ماھتاب جا سڀ ڪتاب پڙھيا آھن. سندس ڪتابن

بابت گهڻو ئي ڪجهه لکي سگهجي ٿو. مان هتي صرف ايترو ٿي لکان ته مان ٽپرس ۾ پهچي ويئي آهيان ته ننڍڙيءَ عمر ۾ ماهتاب هيترا سارا موضوع ڪٿان آندا پنهنجي ڪهاڻين لاءِ! مان سندس عقابي اک کي داد ٿي ڏيان. هن جي لکڻين ڪا زمين نه ڇڏي آهي. وقت جي ڪا برائي ناهي، جنهن تي هن جي قلم ڏنگ نه هنيو هجي. انسان جيڪي نقاب چاڙهي جيئندو رهي ٿو تن نقابن لاءِ هن جو قلم تلوار جي چهنبدار نوڪ ثابت ٿيو آهي. چڱا توڙي برا ڪردار ڏاڍيءَ سهڻا سان خلقيا ويا آهن. ڪردارن جي گفتگو لاجواب آهي. اُهي ڪردارن جا نجا ڊائلاگ آهن. ماهتاب هنن کان ڪجهه نه ٿي چوائي. ماحول سان ٺهڪندڙ ڪردار ۽ ڪردارن سان ٺهڪندڙ گفتگو- ۽ وري بلڪل ئي نج پس منظر...... مون کي سندس ڪهاڻين مان هر قسم جي ماڻهوءَ جي زندگيءَ بابت خبر پيئي آهي جيڪا مون لاءِ تمام قيمتي ڳالهه آهي. سڄي سنڌ گهمان ها ته به ايڏي خبر نه پوي ها. سنڌ ۾ رهندڙ شاهوڪار توڻي غريب، زميندار توڻي هاري، پڙهيل توڻي اڻ پڙهيل، مرد توڻي عورت، شهري توڻي ڳوٺاڻا، سچيار توڻي مڪار، روزگار وارا چاهي بي روزگار، ڌنڌوڙي چاهي نوڪريءَ ڪندڙ، محل ۾ رهندڙ توڻي جهوپڙيءَ ۾ رهندڙ، ٻڍا توڻي جوان - اِهي سڀ جا سڀ ماڻهو، ماهتاب جي قلم جي زور سان، سنڌي ادب جي ڪئنواس تي پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ پهچي ويا آهن! پياريءَ ماهتاب جون ڪهاڻيون پڙهڻ بعد مان تمنا ٿي ڪريان ته سندس سهڻن هٿن ۾ قوت ڀريو قلم سدائين رهي! سنڌي قوم سندس قلم جو سدائين قدر ڪندي، مون کي اِها پڪ ٿي ويئي آهي. سچ لکڻ وارو قلم سدائين بي ڊپو ٿيندو آهي - مان سچ ته سندس اَهڙي قلم تي ناز ٿي ڪريان.

ماهتاب جي قلم تي ناز گهڻن کي هوندو پر جيڪو ناز محبوب کي آهي، اُن جو ڪو جواب ناهي. هو چاهي ٿو ته هيءُ چنڊ سنڌي اَدب جي آسمان ۾ چمڪي... چمڪي ۽ سدائين چمڪندو رهي- اِن لاءِ هو ڪجهه به ڪرڻ لاءِ تيار آهي. ماهتاب پنهنجي گهوٽ محبوب جي زندگيءَ جي اَڱڻ ۾ ته چنڊ بڻجي چمڪي آهي پر محبوب هن اَدبي چنڊ جي چانڊوڪي هر سنڌيءَ جي اَڱڻ ۾ پهچائڻ چاهي ٿو.

ماهتاب مون کي تمام ٿورو وقت ملي، وري به شڪر آهي جو ٿورو وقت زندگيءَ ڏنو ملڻ لاءِ. اَديءَ محبوب جون لک مهربانيون جو ماهتاب ۽ ٻارڙن کي حيدرآباد کان ڪراچيءَ وٺي آيو. هن پنهنجا ڪم ڪاريون ڇڏيا هوندا... ۽ ٻارن جا اسڪول به کليل هئا. اِها ڪا سولي ڳالهه ناهي ته ڪم ڇڏي ۽ ٻارن کي اِسڪول گسارائي، حيدرآباد کان ڪراچيءَ اچجي پنهنجن اديب دوستن سان ملڻ لاءِ. محبوب اَديب ناهي، پر هو پنهنجيءَ ڪنوار جي اَديب ساٿين لاءِ گهڻي عزت ۽ پنهنجائي رکي ٿو ۽ اسان لاءِ به هو پنهنجن کان پنهنجو آهي.

اُن حسين رات جو شعر ۽ موسيقيءَ جي محفل مٺي هئي- مون ماهتاب کي چيو، "تون ڪجهه ڳاءِ."

هن مرڪي وراڻيو، "مان ڳائيندي ناهيان."

مون کيس چيو، "تنهنجي آواز ۾ ايڏي جذبن ۽ ڪشش آهي جو سمجهيم ته ضرور ڳائيندي هونديءَ."

هوءَ صرف مرڪندي رهي. هن جي مرڪ به ايڏي دلفريب آهي جو اُن مهل مون کي موناليزا جي مرڪ ياد اچي ويئي.

اَڪيلي به ڪلاڪ کن ماهتاب ۽ محبوب اَسان سان هئا.

اُن بعد هنن جي وڃڻ جو وقت اَچي ٿيو. ماهتاب پنهنجي ڏران نسرين وٽ لٿل هئي. اَڳئين ڏينهن تي حيدرآباد مان فون تي چيو هئائين، ”اَسين ٻه اَڪثر جبيس ۾ اَچي رهندا آهيون. ڪنهن مهل نسرين وٽ به رهندا آهيون.“

مون ڪيس چيو ”ڏاڍي سٺي آهي نسرين“ ته امالڪ چيائين، ”ها، نسرين ڏاڍي سٺي آهي ۽ ـ هن جو پاڻ به ڏاڍو سٺو آهي.“

ماهتاب پنهنجي گهوٽ محبوب جي تعريف ڪرڻ جو وجهه نه وڃايو. واقع ڏاڍو سٺو آهي، محبوب. خدا ڪل ماهتاب کي هي ساٿ عمر ڀر تائين ڏئي ۽ هر عمر ۾ ڏئي! هونءَ به چنڊ ۽ چڪور جو ناتو ته اَزلي آهي ... اُن ڏينهن ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو به جبيس هوٽل جا بيرر جيڪي به ٻل ڪٽي آيا اُهي سڀ ٻل منهنجي اَدي محبوب ڀريا. موهن ۽ موتي دوستن جي ميڙاڪي ۾ ويهي خوب رهاڻيون پئي ڪيون ۽ ٻلن وغيره جو ڪين ڌيان ئي نه رهيو...اَدي محبوب وري ٻل ڀرڻ جو ڪم اَهڙي ڳجهه ڳوهه ۾ پئي ڪيو جو ڪنهن کي خبر ئي نه پوي ... اسان کي اِن ڳالهه جو اَحساس سندس وڃڻ بعد ٿيو ته ڪيئن هـو لڪي لڪي پنهنجو پيار ۽ پنهنجو پئسو به ـ اسان مٿان خرچي رهيو هو!

هڪ شام جو ماهتاب ۽ محبوب ڪراچيءَ آيا ۽ ٻئي ڏينهن منجهند جو هليا به ويا. اَڳئين ڏينهن طئه ڪيوسين ته صبح جو نائين بڄ ماهتاب جبيس ۾ ايندي ۽ نائين کان ٻارهين بڄ تائين ماهتاب ۽ مان پاڻ ۾ ويهي ڳالهيون ڪنداسين. پر اِهو به ٿي نه سگهيو. ٻارهين بڄي تائين وقت اَلائي ڪيئن گذري ويو! ٿوريءَ دير لاءِ اَسين ڪمرو ڇڏي لائونج ۾ اَڪيليون وڃي ويٺيونسين به ... پر گفتگو نه ٿي سگهي.

ڪيترائي اديب ساڻي پڻي آيا ويا ... هن سان به ملڻ وڏيءَ قسمت سان ٿيو هو! ۽ اُن ئي صبح جو ٿوري شاپنگ به ڪرڻي هئي، ڇو ته موهن دبئي واپس موٽي رهيو هو اُن مدجهند جو ...... ماهتاب کي به خريداري ڪرڻي هئي اسان لاءِ ...... ٿوري دير لاءِ اسين شاپنگ تي وياسين. مان، نسرين، ماهتاب ۽ ادو محبوب...اڪين اڳيان اُهو منظر ڦري رهيو آهي ۽ نه معلوم ڇو اکين مان پاڻي ڪري رهيو آهي. شاپنگ جي دوران ماهتاب هڪ به اهڙي خوبصورت ڳالهه ڇڻي جو دل جي دبليءَ ۾ بند ڪري رکي اٿم. شاپنگ تان واپس اچي ٿورڙيءَ دير لاءِ ماهتاب جبيس ۾ ترسي. پوءِ اٽڪل ٻارهين بجي کن هوءَ هلي وئي. ماهتاب هلي وئي! آئي به ۽ وئي به هلي! هن کي اُن ئي ڏينهن حيدراباد پهچڻو هو. ٻارن جا اسڪول ۾ امتحان هلي رهيا هئا تنهنڪري ماهتاب جو وڃڻ ضروري هو. هن جي هلڻي وڃڻ بعد منهنجي ڪنهن به ڳالهه ۾ دل نه ٿي لڳي. آخر سندس لکيل ڪتابن تي نظر پيم ته دل کي دلاسو مليو ته ماهتاب جا ڪتاب ڪٺي ٿي وڃان. هن جا ويچار، هن جي جذبات ـ هن جا خلقيل ڪردار مون سان گڏ آهن. مون کي هڪ ڳالهه جو افسوس آهي ته اسان وٽ پنهنجن سيني ڪتابن جون ڪاپيون ڪين هيون جو ماهتاب کي ڏيئي سگهون ـ ماهتاب جا ڪتاب پڙهندي معلوم ڪيو اٿم ته سندس ماءُ حيات ڪانهي. مون کي جيڪر ماهتاب وري گڏجي ته مان کيس چوان، "ماهتاب، جيسين مان جيئري آهيان تيسين اِئين نه سمجهه ته توکي ماءُ ڪانهي!"

۽ اسانجو اِهو ناتو پڪو ۽ اٽوٽ آهي.

پيشانيءَ تي پيغام ....

سوڀو گيانچنداڻي

اَزغيبي ڪشش نالي ڪا چيز ضرور ٿيندي آهي. اُن ڪشش جي اَثر هيٺ ڪڏهن دل هوا ۾ به نياپا ڏيندي آهي. هڪ پياري ۽ عظيم صبح جو اهو ڪرشمو ڏٺوسين. اَسين اُن صبح جو جيجس ۾ نڪتا هئاسين ته ٻن جڳهين تان ٿي اَچون. اقبال جي ڪار ۾ ڪراچيءَ جي دل لڳائيندڙ آسمان هيٺان سفر ڪري رهيا هئاسين جو هوائن ۾ ڄڻ ڪو نياپو ڏٺيوسين ۽ اَڌ پهر تان ٿي اقبال کي چيوسين ته جيجس هوٽل ۾ واپس هل، اَسان کي ڪٿي به نه هلڻو آهي. اَسين ٻاهران موٽياسين ته موهن گيهاڻي ٻن دوستن سان ڳالهيون ڪري رهيو هو. اَسان پنهنجو هٿ بيگ وغيره رکيو مس ته موهن، موتيءَ کي مخاطب ٿي چيو، ”موتي، سوڀي گيانچنداڻيءَ سان مل.“

اَن وقت منهنجي نظر هئي موهن طرف. يڪدم موهن ڏانهن منهن ڪري پڇيم، ”ڪهڙو آهي سوڀو گيانچنداڻي؟“ جيئن ئي موهن اشاري سان ڏيکاريو تئن ئي مون اَڳتي وڌي وڃي اَدي سوڀي گيانچنداڻيءَ کي سلام ڪيو. هو به بيحد سڪ مان اَسان سان مليو. موتيءَ کي ياڪر مان آزاد ڪندي پڇيائين، ”خانواهڻ تو لڪي آهي يا ڪلا؟“

هن وراڻيو، ”ڪلا ... “

سوڀي کلندي چيو ”جيڪو ته ڪلا ته ڪلان وڌيڪ creative آهي.“

سوڀي جي اِن داد تي مان خوش ٿيس جو مون کي

اَهڙو هڪ سوروير آهي. هن جي گڏجڻ، اُٿڻ، وهڻ ۽ ڳالهائڻ جو هڪ مخصوص اَنداز آهي ۽ جڏهن چپ ڪري ٿي وِهنو تڏهن وڏو مفڪر ۽ گنڀير اِنسان لڳي رهيو هو. موتيءَ کي سوڀي جي سامهون وهڻ جو وقت گهٽ مليو ڇاڪاڻ ته اُن ڏينهن تمام گهڻا دوست آيا ۽ ويا. ٻين دوستن سان گڏ پنهنجو ڪمرو ڇڏي هو لائونج ۾ ويٺي دوستن سان ويٺو. مان سمجهان ٿي ته ڪافي ڪلاڪ موتي ٻاهر ويٺو رهيو. ڪمري ۾ صرف مان، موهن ۽ سوڀو هئاسين. مان ٿورو گهڻو سامان نيڪ ڪرڻ ۾ ۽ پنهنجن شخصي ڪمن ۾ رڌل هيس ۽ ڪي ڳالهيون ٻڌم پئي، ته ڪي نه. ڪنهن ڪنهن مهل ڪم ڇڏي سوڀي ۽ موهن جي سامهون به پئي ويٺيس. جيئن ته مان سڄو وقت سوڀي جي سامهون نه ويٺي هئس تنهنڪري منهنجون ڳالهيون اَڌوگابريون ٻڌل آهن. توڙي جو اُنهن اَڌو گابرين ڳالهين جو مطلب سڄو سمجهه ۾ آيم پئي ته اَڌو ڪهڙي هستي آهي.

سوڀي ٻڌايو ته سنڌي اَدبي سنگت جنهن جي طرفان اَسان کي ساڳئي ڏينهن شام جو پريس ڪلب ۾ دعوت مليل هئي، سا ٻرپا ٿيڻ ۾ سندس حصو هو. ڪن ٻين ساٿين سان گڏجي هن اُن سنگت جو پايو وڌو هو. مون کي خوشي ٿي، جڏهن شام جو پريس ڪلب ۾، سنگت جي عهديدارن سوڀي کي سڏايو، پڌرائي ڪئي ته هن سنگت جو فائونڊر ميمبر هتي حاضر آهي ۽ اسين صوڀي کي عرض ٿا ڪريون ته مهمانن کي اجرڪ پهرائي. سوڀو جڏهن مون کي اجرڪ پهرائي رهيو هو تڏهن مون ڪانئس اُها اجرڪ ورتي، کيس پهرائي. مون کي اُن وقت اِهو سجهيو ته مان سوڀي جي لاءِ عزت ۽ عقيدتمنديءَ جو اِظهار ڪريان. اِها عزت صرف ٻين وٽان

ڳالهيون ٻڌڻ ڪري هُم، اِئين نہ آهي. هن ڀاڙي موهن کي پڻ ٻڌايو تہ جڏهن هو شانتينڪيتن ۾ هو تڏهن گرديو ٽئگور کان سندس پرسنل لئبرري ڪتب آڻڻ جي اجازت گهري هئائين ۽ گرديو کيس اَهڙي اجازت ڏني هئي. ضرور گرديو کيس اَهڙو گنڀير اَڀياسي سمجهو هوندو! ٻي ڳالهہ جيڪا سندس ڳالهيون ٻڌڻ مان ڄاتي هُم سا اِها تہ اَدو جن جن جماعتن، پارٽين يا سنسٿائن سان وابستہ رهيو آهي، اُنهن سڀني هند سندس ساٿي اِن راءِ جا هئا تہ چاهي هزارين لکين رپيہ پارٽيءَ جا سوڀي جي هٿ ۾ ڏجن، هو هڪ پائي ڪاري ڪرڻ وارو نہ آهي. اَهڙو ويساهہ ساٿين جو حاصل ڪرڻ، اِن ويساهہ جي گل کي حاصل هئڻ لاءِ سوڀي ضرور گهڻائي ٻج پوکيا هوندا. ٻي ڳالهہ تہ هو ڪهڙيءَ بہ پارٽيءَ يا جماعت سان ٻڌل هجي پر سوڀو سڀ کان اَول ۽ سڀ کان آخر پاڻ سان ٻڌل آهي - ۽ سوڀي جو 'پاڻ' ڪيترو سڄاڳ ۽ صاف رهيو آهي تنهن جي شاهدي گهڻن ئي ڀري آهي ۽ گهڻائي ڀريندا. مان سمجهان ٿي تہ تواريخ پڻ هن منهنجي ڀاءُ کي هڪ ايماندار اِنسان ۽ هڪ وطن دوست جي حيثيت ۾ پنهنجن ورقن ۾ سهڻي جاءِ ڏيندي.

ساڳيءَ ئي شام جو رات جي ماني مسٽر ۽ مسز سرڪيءَ سان کائڻ جو پروگرام هو. سرڪي فشمليءَ وٽ سوڀو بلڪل سانت هو. ٿي سگهي ٿو تہ موهن سان خوب ڳالهيون ڪرڻ بعد اَدي کي سانت جي ضرورت هئي- اَلبت شمس سرڪي ۽ موهن جي سوالن جي جواب ۾ سوڀي جواب ڏنا ۽ ٽهڪ بہ ڏنا. منهنجي ڀيڻ شمس سوڀي کي ڏوراپو ڏنئي رهي هئي تہ ڇو مسز سوڀو گيانچنداڻي missing هوندي آهي- هن کي ڇو نہ ٿا وٺي اَچو؟ اِن قسم جون ڳالهيون ٿيون

ورتي ۽ مون کي ڳرانڙي پاتائين. اُن بعد مون کي ۽ موهن
سان ڀاڪر پائي، موڪلائي، هو پنهنجي ٻچڙي سان هليو ويو!
موڪلائيندي مونکي اِئين لڳو ته سوڀو گيانچنداڻي
هڪ پيغام ڏيئي ويو. هن زبان سان اهو پيغام ڪين ڏنو
پر صبح کان شام تائين گڏ هوندي هن ڄڻ گويا اوچي ڳاٽ اِهو
پيغام ڏيئي ڏنو ته مان جنهن وقت هڪ اِنسان ٿي ڄائو هوس،
اِنساني عظمت مون کي ڏٽيء ورثي ۾ ملي هئي. اُن
عظمت سان جيئڻ چاهيان ٿو ۽ اُن ئي اِنساني عظمت جو
ڪفن اوڍي مان مرڻ چاهيندس –

سوڀو گيانچندداڻي صرف اُن کان اوڇهل ٿيو باقي
سندس پيا لفظ پيغام وجود ۾ سدائين وچندو رهندو!

ڊاڪٽر حميده کهڙو

تواريخ هن جي وشيہ آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هسٽري ڊپارٽمينٽ جي هيڊ آهي هوءَ. ۽ سنڌ جي موجوده ٿهندڙ تواريخ جي نبض تي هن جا هوشيار هٿ آهن ...... جيڏي جرئت اُنس ايڏي فيمنسٽائي اُنس- دل محبت سان پُريل ۽ دماغ طوفانن سان پُريل - تواريخ ۽ سياست کي پنهنجن پيارين گهرين اکين ۾ ڪٺي پيئي گهمي! Sind Through Centuries ڪانفرنس جي آرگنائيزر هيءَ سنڌ ۾ ڄائي آهي منهنجي پياري ڀيڻ ڊاڪٽر حميده کهڙو! پياري ڀيڻ تہ حجت مان ڪيس هاڻي ٿي چوان، هن سان ملڻ بعد. هن سان ملڻ کان اڳ تہ صرف هن سان ملڻ جي آس هئي. حقيقت ۾ ٻهرئين دفعي موليءَ ۽ موهن جڏهن ظفر ۽ قمر سان گڏ ڊاڪٽر حميده وٽ ويا هئا ... تڏهن مان وڃي نہ سگهي هيس. هو جڏهن موٽيا تہ حميده جي ذاتي تعريف پئي ڪيائون تہ هوءَ جهڙي شڪل جي سهڻي آهي تهڙي وهنوار ۾ آبرودار آهي- ۽ انٽليڪچوئل تہ آهي ئي. مان ڏک پيئي ڪريان تہ مونکي اَلائي موقعو ملندو ساڻس ملڻ جو يا نہ. قمر ڳالهہ ڪئي تہ اُسين وياسين تہ اُن وقت ڪجهہ لکي رهي هئي ۽ سڄي ميز ڪتابن ۽ ڪاڳرن سان ڀري پيئي هيس. منهنجي تصور ۾ هڪ حميده ٺهي ويئي هئي. سو جڏهن خبر پيم تہ حميده وٽان ڊنر جي دعوت ملي آهي، تڏهن مان بيحد خوش ٿيس - سنڌس گهر پهچڻ سان هن جيڪو ڀاڪر پاتو ۽ چيو: It is lovely to see you سو ڪڏهن نہ وسرندو. مون تہ

سمجهيو هو تہ هوءَ تمام ذهين عورت آهي تنهنڪري شايد پاڪر پاڻي نہ ملندي، صرف هٿ ملائيندي! پر لڳي ٿو تہ سنڌ جا اِنٽليڪچوئلس جذباتي بہ آهن. مان ٿوريءَ ئي دير ڪانپوءِ ڪيس حميده، حميده ڪري سڏڻ لڳيس تہ موتيءَ کي ٿورو برو لڳو ۽ وجهہ وٺي مون کي آهستي چيائين تہ ”ڊاڪٽر حميده چئہ.“ شايد چوڻ گهرندو هوم. اُتي جيڪو بہ موجود هو سو کيس ڊاڪٽر ڪري مخاطب ٿي رهيو هو، پر مون ڪان هر هر وسريو ٿي وڃي. هوءَ ايڏي پنهنجي ۽ پياري پئي لڳي جو کيس حميده چوڻ ئي سٺو پئي لڳم. مون دل ئي دل ۾ پاڻ کي ڪٿي معاف ڪيو چاڪاڻ تہ سوچيم تہ جيئن مان پنهنجي گهوٽ کي ڊاڪٽر موتي پرڪاش ڪري نہ سڏيندي آهيان يا پنهنجيءَ پيڻ کي جيڪر ڊاڪٽر ڪري نہ سڏيان، پر نالي سان سڏيان تيئن حميده کي ڊاڪٽر حميده نہ ٿي سڏيان تہ ڇا ٿيو؟

ٻيو دفعو هن ڀيڻ جو ديدار نصيب ٿيو مسٽر پريم شهاڻيءَ جي گهر ۾. اُتي ساڌو واسواڻيءَ جو جنم ڏن ملهائجي رهيو هو. مون کي نہ خبر هئي ۽ نہ اُميد تہ ساڌو واسواڻيءَ جي جنم ڏن جي جشن ۾ بہ حميده شريڪ ٿيندي. اُتي کيس ڏٺم تہ ڄڻ دل کي ڪو خزانو ملي ويو ... شخصي طرح بہ هوءَ مون کي ذاتي وڻي ويئي هئي ۽ قومي سطح تي بہ اِها ڳالهہ دل لاءِ خزانو آهي تہ ساڌو واسواڻي جو جنم ڏن ڀيڻ حميده لاءِ بہ وڏو ڏڻهن آهي. ساڌو واسواڻيءَ جي جنم ڀومي ۽ ڊاڪٽر حميده جي جنم ڀومي هڪ ئي آهي- هڪ ماءُ ڌرتي ساڳي هجي ۽ ٻي ماءُ مادري زبان ساڳي هجي تہ اِهي گهرا رشتا آهن ۽ اِن رشتي کي حميده نہ سڃاڻندي تہ ٻيو ڪير سڃاڻندو!

ٻيون دفعو وري حميده سان ملاقات ٿي سندس گهر ۾. هن پنهنجي گهر ۾ هڪ سنڌي مشاعرو سڏايو هو. باغ ۽ باغيچن جي گلن ۽ ساوڪ ساوڪ سان گهيريل حميده جو گهر جيڏو وڏو آهي، ايڏو وڏو سندس هنيانءُ به آهي. اُن مشاعري ۾ اٽڪل ستر اَسي اَديب آيل هئا. هڪ وڏي شاهي هال ۾ زمين تي گلم وڇائي، اَسانجي وهڻ جو بندوبست ڪيو ويو هو. هڪ ڪنڊ ۾ حميده هڪ ننڍڙي سيٽي رکي، پاڻ پٽ لڳ اُن تي ويٺي هئي. مان ۽ قمر جيئن ئي سندس پاسي ۾ گلم تي ويناسين تيئن ئي چيائين، "معاف ڪجو. مان پٽ ۾ ويهي ڪانه سگهان."

"اَڙي ... ڙي ... معاف چوڻ جي ڪهڙي ضرورت آهي؟" مون پيار مان سندس هٿ پڪڙيو ۽ چيم، "تون آرام سان ويٺي رهه."

اُن مشاعري ۾ موتي پنهنجي عادت مطابق شيام جا غزل ٻڌائي رهيو هو. هڪ غزل جي هڪ شعر تي پهچڻ حميده کان بي ساختي واه واه نڪري ويئي. اُهو شعر آهي:

"چنگ ڪڻ هٿ ۾ مون سر تان هٿ ڪنيو
تو ئـي تـي گرنار جـون ڳالهيون ڪيون."

حميده جي زبان مان 'واه واه' ٻـڌي، مـون ڏانهنس نهاريو. اُن وقت سندس چهرو چڱ تہ گرنار جـي دردناڪ ڪهاڻي ٻڌائي رهيو هو.

اُن بعد موتي جڏهن پنهنجي غزل جو هي شعر چيو:

لهوءَ سان سڄي سنڌ تي لال ويئي،
ڪٿا سنڌ جا تـ بـ نہ سرويچ سارا.

تڏهن ڀيڻ حميده جي اکين اڳيان شايد نوڙهي اسٽيشن جو نظارو ڦري ويو هوندو. سنڌ جي انهن سرويچ سورهين جا لاش منهنجيءَ ڀيڻ حميده کهڙي جي اکين آڏو ڦري رهيا هئا جن کي ٽوراڻي ڏينهن اڳ هوءَ ڏسي آئي هئي. اڳئين دفعي هن ڳالهه ڪئي هئي ته هڪ وڪيلن جي ڪاميٽيءَ رپورٽ پهتي آهي ته نوڙهي اسٽيشن تي جيڪي جوان فوت ٿيا آهن - جن جي چپن تان اڃا ماءُ جي ٿڃ به نه سُڪي هئي - ته انهن جي بي وقتي موت لاءِ فوجي ذميدار آهن. ڊاڪٽر حميده کهڙو ان رپورٽ جو اڀياس ڪري رهي هئي ...... اها به خبر پيم ته قومي ننگ نباهڻ لاءِ هن جي چاليهي تي پڻ ويئي هئي.

ائين ته حميد مشاعري ۾ پڙهيل سڀ شعر مزي سان ٻڌي رهي هئي پر خاص ڪري اهي شعر جن ۾ قومي جذبات هجي- مادر وطن ۽ مادري ٻوليءَ جو ذڪر هجي ... ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ خلاف آواز هجي جيئن پروفيسر اياز قادريءَ جا بيت هئا ... ته اهڙن شعرن ٻڌڻ سان ڀيڻ حميده جو منهن ٽمڪي ٿي پيو! مان رکي هن ڀيڻريءَ جي ٻهڪندڙ منهن ڏانهن ڏسي رهي هيس.

مشاعرو پورو ٿيو نه خبر پيئي ته ڊاڪٽر حميده سيني جي ڊنر جو بندوبست ڪيو آهي. مشاعري بعد هيترن سارن اديبن کي هڪ ئي ميز تي ماني کارائڻ ۽ ساهتڪ هوائن کي ڪجهه وقت لاءِ ڦهلائي رکڻ جو داد حميده کي ضرور ڏبو. مانيءَ بعد موڪلايوسين. اها موڪلاڻي آخرين هئي. ان بعد حميده کي مان نه ڏسي سگهيس. بيحد بيحد حب مان جيڪو پاڪر پاتائين، ان حب جو هڳاءُ سدائين ساڻ رهندو.

خاموشي به گفتگو ....

سليم ميمڻ

موجود هوندو ته به پرم ٿيندو جڻ هو موجود ڪونهي- دنيا ۾ جا ڪم ڪيس ڇٽو، اهي سڀ جا سڀ پورا ڪري ايندو ۽ لڪا ڪين ڏيندو ته ڪو هن توهانجو ڪم ڪيو ... ڪراچيءَ جي کهڙيءَ به ڪنڊ ۾، ڪنهن به دوست جي گهر وڃي هلڻ لاءِ ڇٽوس، پوءِ پلي اڌوري اڊريس ڏيوس ۽ توهين سنڌس ڪار ۾ ٻي فڪرا ويٺا هجو، هو توهان کي پهچائيندو هلي- قرب به ڏيندو ته لڪي لڪي ۽ پنهنجيءَ ماٺ سان موهڻ وارو آهي منهنجو ننڍڙو ڀائڙو سليم ميمڻ!

اڌو سليم ميمڻ گهٽو ڪچهه ڪري رهيو هو ۽ سيڪچهه، جڻ ته زير زمين ... ڳالهائي ايترو گهٽ پيو جو ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪندي به سندس ڇيل ڳالهيون ياد نه ٿيون اچن. صرف سندس هڪ لفظ ’جيءُ‘ ياد ٿو اچي. ٽوٽي جو پنهنجيءَ خاموشيءَ سان هر محفل ۾ ۽ هر هنڌ ساڻ هجڻ جو دل کي احساس ڏيئي رهيو هو. هو پهريون دفعو مونکي الائي ڪٿي گڏيو ... هڪ ڏينهن اوچتو ڏسان ته سليم ميمڻ نالي هڪ شخص منهنجو پاڻ ٻڌجي دل ۾ گهر ڪري ويٺو آهي.

هو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو استاد آهي. مان سمجهان ٿي ته ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ جيڪا اسان کي ملائڻ لاءِ شاگردن جي گڏجاڻي رکي ويئي هئي، ان جو سمورو بندوبست سليم ڪيو هو- اتي هر ڪنهن ڳالهايو ۽ سليم هڪ لفظ به نه پوليو. صرف پروفيسر اياز قادريءَ کي عرض

ڪيائين ته گڏجاڻيءَ جي ڪارروائي هلائي. يونيورسٽيءَ واري گڏجاڻيءَ بعد اسان کي سليم جي گهر لنچ جي دعوت مليل هئي. جيئن ئي سندس گهر پهتاسين، تيئن گهوجي پاتين سان واقفيت ڪرايائين- ٻه ننڍا ٻار ۽ هڪ ننڍي ڀيڻ. هن جي بيگم جي طبيعت ناساز هئي، تنهنڪري هوءَ ڀيڪن ۾ رهيل هئي. ۽ شايد ٻارڙا ٻه ماءُ سان هئا. سليم جي امڙ موجود هئي. موڪلائڻ وقت موٽيءَ، سليم جي امڙ کي چيو، "توهانجا ٻار ڏاڍا سٺا آهن. خدا سدائين مٿن رحم ڪري."

تڏهن امڙ جي اکين ۾ آنسو ڀرجي آيا جڻ ته ڳوڙهن معرفت پنهنجن ٻچن لاءِ دعا قبول ڪندي هجي. اسين ماني کائي جڏهن سليم جي گهر مان نڪتاسين، تڏهن سندس ئي ڪار ۾ وهڻ کان اڳ، مسان سليم کان هڪ سوال پڇڻ کانسواءِ رهي نه سگهيس. مون پڇيو، "سليم، تنهنجو ابو ......"

وراڻيائين، "ٻارهن سال ٿيا ته ابو جهان مان لڏي ويو."

مونکي ته اڳي ئي پروڙ پئجي ويا هئا ته سليم جو ابو حيات ڪونهي. ۽ پوءِ مون سليم کان ٻيو سوال پڇيو: ٻارن ۽ ڀيڻن ۾ تون سڀني کان وڏو آهين؟"

"ها" سليم وراڻيو.

مون سندس مٿي تي هٿ رکي چيو، "تو ڪيڏي نه جدوجهد ڪئي آهي. ...."

ان بعد مان سليم جي ڪار ۾ ويهي رهيس. اها ڪار جڻ اسانجي ئي پيٺي هئي. پلي، ڊرائيو سليم ڪري رهيو هو. فيڊرل 'بي' ايراضيءَ کان اسين جيئس موٽي رهيا هئاسين. ان وقت مون ڪار کان ٻاهر نهاري ڪراچيءَ جا رستا ۽ عمارتون سڃاڻڻ جي ڪوشش نه ڪئي جيئن اڪثر ڪندي هئس جو ته مان سليم بابت سوچيندي رهيس. هو

جڏهن ٢٢-٢٣ ورهين جو مس هوندو تڏهن سندس بابا سائين دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. ۽ اُن بعد سليم ئي پنهنجن پائرن پيدرن لاءِ بابا سائينءَ جو رول ادا ڪيو آهي. سندس سڀ پائر پيٽر ڪافي اوچي تعليم ورتل آهن ۽ پنهنجي خاوند ڪان وڇڙيل سليم جي اَمڙ جي پيشانيءَ تي ڏهاڳ جو ڏک گهٽ ٿو ڏسڻ اچي. سلڇڻي اولاد ... ۽ خاص ڪري سليم جهڙي سعادتمند ۽ عقيدتمند اولاد هجڻ جي سڪون اَمڙ جي پيشاني چمڪائي ڇڏي آهي!

جڏهن هوٽيل 'جيمس' ۾ پهتاسين، تڏهن منجهند جا چار بجا وقت ٿيو هو. رسيپشن تي ئي عابده پروين جو نياپو رکيو هو ته هوءَ ڏيڍ بجي کن آئي هئي ۽ موٽي ويئي هئي. منهنجو من اُڳي ئي ٿي چار ڏينهن عابده سان نه ملي سگهڻ سبب ماندو هو. سو عابده جي واپس وڃڻ جو ٻڌي وڌيڪ ئي ماندو ٿي پيو. مون يڪدم حجت رکي سليم تي. چيومانس، "هاڻي واندو هجين ته عابده وٽ وٺي هل."

"هلو"، هن خوشيءَ سان وٺي هلڻ قبوليو. موهن ۽ موتي هوٽيل "جيمس" ۾ ئي ٿورو آرام ڪرڻ جي خيال ڪان ويٺا رهيا. مان سليم سان گڏ عابده جي گهر ويس. اُتي پهچڻ سان مونکي ٽيرس ۾ وجهي ڇڏيائين جڏهن چيائين، "دادي، مان ٽيليويزن تي نيوز پڙهي ڪلاڪ کن ۾ اَچان ٿو. پوءِ توهان کي وٺي ٿو هلان هوٽيل ۾ واپس."

مون حيران ٿي پڇيومانس، "تون ٽي- وي- تي نيوز ريڊر آهين؟"

'جي!' هن جو مختصر جواب هو.

ته سليم ڪراچي ٽيليويزن تي سنڌيءَ ۾ نيوز پڙهندو آهي ۽ ڪافي پاپيولر نيوز ريڊر آهي ...... هڪ صبح جو جڏهن

پيڻ اَختر اَسان وٽ 'جپيس' ۾ صبح جي وقت آئي هئي ته سليم کي ڏسندي ئي چيائين، "منهنجن يارن کي سليم جي خبرون پڙهڻ جو انداز وڻندو آهي ۽ هو کيس هندي فلمن جو هيرو 'جتيندر' ڪري سڏيندا آهن." ...... اِن طرح وڃي خبر پيئي ته پاڙي سليم کي اَنيڪ قسمن جون مشغوليون آهن. مان صدقو وڃان پنهنجي هن پاڻ تان جو گهڻين ئي مشغولين جي باوجود، اسان سان جڻ ٢٤ ئي ڪلاڪ گڏ هو. گهر صرف وهنجڻ لاءِ ۽ رات جي ننڊ ڪرڻ لاءِ ويندو هو. اسانجو، ۽ خاص ڪري منهنجو هر ڪنهن هنڌ وڃڻ اهڙو سولو ٿي پيو جڻ ته اسان کي پنهنجي ڪار هئي- جيڪڏهن سليم جو ساٿ نه هجي ها ته گهڻيون ئي حسرتون دل ۾ رهجي وڃن ها. مثال طور اُن ڏينهن عابده پروين وٽ وڃي نه سگهان ها- ۽ جيڪڏهن نه وڃان ها، ته اُن ئي رات جو، 'جپيس' ۾ ئي جيڪا ڊنر اَسان کي ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڊپارٽمينٽ پاران ڏني ويئي، اُن ۾ عابده پروين ۽ شيخ صاحب شريڪ نه ٿي سگهن ها ۽ اُن ڊنر جو حسن ڪجهه جهڪو ٿي پوي ها. اُن ڏينهن مون هڪ غلطي ڪئي جو سليم جي واپس اَچڻ جو عابده پروين جي گهر ۾ اِنتظار نه ڪيم. ٿڻ ڪجهه اهڙو ٿيو جو مان عابده سان ئي 'جپيس' هلي آيس. مون کي ترسڻ کپندو هو. جڏهن سليم منهنجي ڪري عابده پروين جي گهران موٽي آيو ۽ 'جپيس' پهتو تڏهن مون معافي وٺڻ چاهي پر سليم کٽي تو معافي وٺڻ ڏئي!

٢٥ نومبر تي اَدي پريم شهاڻيءَ جي گهر سنڌ جي سنت سادُو واسوانيءَ جو جنم ملهائجي رهيو هو. اُن موقعي تي به مان پاڻ سليم جي ساٿ جي ڪري پهتيس. موٽي ۽ موهن

ڪي ’جيبس‘ ۾ ئي رهڻو هو ڇو ته تنوير ۽ ماهتاب جن اُچٽا هئا ٢٥ نومبر جي شام جو. مان سليم جن سان گڏ ٻيهر شهاڻيءَ جي گهران ٿي آيس نـ تـ سچ ڏک ٿي پويم ها. سليم جا ڪيترا ٿورا مڃجن! هڪ شام جو وري ماهتاب راشديءَ جو حيدرآباد مان فون آيو ته هو سنڌالاجيءَ لاءِ اسان کان انٽرويو وٺڻ ٿا چاهين. سليم ماهتاب راشديءَ کي فون تي چيو، ”توهين عارباڻيءَ کي موڪليو. هتي مان ويٺو آهيان. بس انٽرويو ٿي ويندو. توهين ۽ اسين ڪو اَلڳ آهيون ڇا؟“

مون دل ۾ فخر ڪيو ته سليم ميمڻ ڪيڏو نه مشهور ۽ مشغول ماڻهو آهي- سنڌالاجيءَ جي انٽرويو ۾ ڏنم ته عاشق عارباڻيءَ سان گڏ ڏاڍو سرگرم...... بلڪل ٻهاڙيءَ جي ڏينهن، رات جو ٻلاليءَ جي گهر مان ٻڌر ڪائي موٽياسين تـ سليم پنهنجي گهر وٺي هليو ۽ ’جنگ‘ لاءِ اسان ٻنهي کان انٽرويو ورتائين. هاڻي مان سوچيان ٿي ته منهنجو هيءُ ڀاءُ اَلائي ڪيترن اَدارن سان وابسته آهي! شل ڏڻي سگهه ڏئيس جو اِن ئي سرگرميءَ سان ڪم ڪندو رهي! اُن رات جو سنڌس گهر وڃڻ لاءِ ڏاڍي خوشي اَٿم جو اُن وقت سليم جي بيگم ممتاز سان به ملڻ جو شرف مليو نه ته حسرت رهجي وڃي ها- هوءَ غير سنڌي عورت آهي پر اسان سان سنڌيءَ ۾ ڳالهايائين ۽ پنهنجن ٻارن سان به سنڌيءَ ۾ ڳالهائي رهي هئي. هيءَ ڳالهه اسان ڏاڍيءَ خوشيءَ وچان ظفر حسين کي ٻڌائي ڇو ته سـنـڌيءَ ۾ ڳالهائڻ لاءِ ظفر جهڙو ڪٽر ٻيو ڪو به ڪونه مليو!

ته سليم ميمڻ جي ڪنوار ڪافي پڙهيل ڳڙهيل آهي. هن کي فارسيءَ ۾ ڊگري آهي ۽ سليم جي چوڻ موجب ته اَڌ

ڊاڪٽر آهي- اِهو سڀ ٻڌي دل کي خوشي ٿي ته منهنجي پيءُ جو گهر وسيل آهي ۽ هن جي لائق رفيقه حيات آهي! شل ڀاڳ ممتاز لاءِ شاهجهان ڳڙيو رهي ......

ايئرپورٽ تي موڪلائڻ مهل مون سليم کي چيو، "توکان به موڪلائڻو آهي ڇا؟ تون ته اسان سان گڏ هلين ٿو نه ......"

"بلڪل" هن وراڻيو. دليان ته نه موڪلايوسين پر ظاهري ته موڪل وٺي پيشي سليم کان ......

سليم! تون اسانکي ڏاڍو ياد آهين.

ساه ساه سدکو ....

آياز عالم اَبڙو

ملندي سان اَهڙي اوچتگار ڏنائين جو وقت جون وڇوٽيون سڀئي وسري ويون. ائين لڳو ڄڻ ڪالهه تائين هو منهنجي پيار، هيٺ پليو هو ۽ پوءِ مان اوچتو وڃائجي ويئي هيس هن کان ... ڄڻ ته هو مايوس بڻجي پڪي رهيو هو مون لاءِ ۽ اَڄ ورهين ڪنهن گهٽيءَ جي موڙ تي مون سان اَچانڪ مليو ته سندس روح روئڻ لڳو هو. منهنجا پير ڇهڻ لاءِ جيئن ئي مٿو هيٺ ڪيائين تيئن ئي مون پنهنجن ٻنهي هٿن سان سندس مٿو جهلي، مٿي ڪيو ته ڇا جو حجاب ڇا جي دوري ...... پنهنجو منهن منهنجي ڪلهي تي رکي هن جيڪي سڏڪا ڀريا آهن ۽ مون ڪيئن روئاريو آهي ... جنهن جي ساهه ساهه ۾ سڏڪو هو، سو آهي سنڌ جي سائيءَ ڌرتيءَ جو سهڻو اولاد آياز عالم اَبڙو. هن پنهنجن سڏڪن ذريعي مون کي پهرينءَ ئي ملاقات ۾ ڏوراپو ڏنو- صرف مون کي ئي نه، پر موتيءَ ۽ موهن کي به- ڇاڪاڻ ته هن سان به هو سڏڪا ڀريندي مليو- ته اَسان کي ڏوراپو ڏنائين، پاڻ ته اَسين ڪيئن نڌڻڪو ڪري رڻ ۾ رلائي ويا آهيون ... .. اَسين ڇا چئون ڪيئن؟ ڪيئن چئون ته دل ئي دل ۾ ته آياز بابلا، اها نڌڻڪائي اَسانجو به مقدر آهي. مقدر جيڪو تواريخ ڏاڍي بيدرديءَ سان لکيو آهي ......

هن منظر جا چشم ديد گواهه آهن ظفر ۽ قمر. حقيقت ۾ ظفر ئي آياز کي وٺي آيو اَسان سان ملائڻ لاءِ. ظفر هڪ قدردان ۽ پارکو اَديب دوست جي حيثيت ۾ آياز جي واقفيت هيئن ڪرائي:

”سائينءَ هي اُتو اياز عالم اڙو. هن جيڪا مهيو پڻنديءَ تي ڊاڪيومينٽري تيار ڪئي آهي نہ، اها توهين ڏسندا تہ هن جي ريسرچ کي داد ڏيندا. ٽيليويزن تي بہ تمام سٺا ڊراما ڪيا اٿائين. پر اُصول جي ڳالهہ ۾ ڪامپرومائيز اُصل ڪين ڪري. صبح جو هڪ ٽي- وي- جي اِسڪرپٽ ڪڇي گهر مان نڪري ۽ زال کي چوي تہ شام جو تو کي پئسا آڻي ٿو ڏيان. پر ٽي- وي- اختياري وارن سان ڪنهن ڳالهہ تان ٺهيد ٺهيس تہ خالي کيسو ڪڇي، اِسڪرپٽ بغل ۾ دٻائي، واپس اَچي ۽ زال کي چوي تہ پئسا ڪين ڏنهن. سائين هي ڏاڍو خوددار اَٿو.“

منهنجي ياءُ ظفر، اَياز جي صرف واقفيت ئي نہ ڪرائي پر هن جي شخصيت جي عمدي تصوير ڪيڏي اَسان اڳيان رکي. اَدي ظفر جي مهرباني جو پوئين ڏينهن اَسان کي اَياز جو هڪ اَڌ ڪلاڪ جو ٽي- وي- تي پيش ڪيل ناٽڪ، ويڊيو تي ڏيکاريائين. اُن ۾ هڪ مفلس پر غيرتمند ليکڪ جي ڪهاڻي آهي. اها سورن جي ڪهاڻي دلين ۾ لکجي ويئي آهي. مان سمجهان ٿي تہ هرهڪ حساس ۽ غيرتمند فنڪار اِن قسم جي پيڙ کي سڃاڻي. اَسان فنڪارن کي سچائيءَ جي سيٽ ٽيندي آهي جو دنيوي خيال ڪان پل سچا هجون پر پنهنجي روحاني شاهڪاريءَ تي اسان کي ناز هوندو آهي. هيءَ بيدرد دنيا اسانجو اُهو ناز سهي نہ سگهندي آهي. مون اَياز ۾ اُهو فنڪار جو ’ناز‘ ڏٺو. رب ڪري شل اِهو ناز سندس زندگيءَ پر اِمداد بڻجي رهي. دنيا ۽ حالتون شل ڪانئس اِهو ’ناز‘ ۽ غيرت نہ ڪسين!

اَياز پيهر اَسان کي نوجوانن جي اُن محفل ۾ مليو جيڪا هنن اَسان سان گڏجڻ ۽ پنهنجي ادبي سڃاڻپ ڏيڻ جي خيال

ڪان آرگنائيز ڪئي هئي. اُن محفل ۾ اياز اسانجي بلڪل سامهون چپ چاپ ويٺو هو- منهن تي مرڪ ته اوس هئس. اسان کي ڏسي من ۾ ٺٺي ٿريس. پر اسان ساڻس زيادتي ڪئي جو کيس چيوسين ته تون صبح سان حيدراباد هليو وڃ. ٻه ٽي دفعا اسان سان ملڻ خاطر حيدراباد کان ڪراچيءَ تائين آيو هو- اُن ڏينهن اسانجي ڳالهه ٻڌيوان پار وانگر مڃي هو ٻئي صبح تي حيدرآباد هليو ويو ۽ وري اسان کي نه مليو. جڏهن اُن محفل ۾، منهنجي گهوٽ کيس سڏ ڪري، پڇيو ته وهاري پڇيو، "ڪر خبر، اسانجي ننڍڙيءَ ڀاڻيءَ (سندس ڪنوار) جو ڪهڙو احوال مليو آهي؟"

ته وراڻيائين، "هوءَ اڃا ليبر ليسن (ويم جا سور) ۾ آهي."

منهنجي گهوٽ جي دل ڀرجي آئي ۽ اياز کي پنهنجي آواز سان چيائين، "تنهنجو اسان ۾ ايڏو ساه اڇي اٽڪيو آهي جو اسان کي ڇڏي نه ٿو سگهين، اِها اسانجي خوشنصيبي آهي- پر پنهنجيءَ ڪنوار سان تون اِنصاف نه ٿو ڪرين. هوءَ جڏهن ويم جي سورن ۾ ڦٿڪي رهي آهي، تڏهن تنهنجو ساٿ ضرور هن کي گهربل هوندو. اِهو به هڪ اِنساني فرض هي جنهن ۾ توکي گسڻ ڪين کپائي."

موٽيءَ جي صلاح کي مان ڏيئي اياز چيو، "برابر آهي."

اسانجي صلاح کي حڪم سمجهي اکين تي رکيائين. هن جي موڪلائي الگ ٿيڻ بعد مون کي ياد آيو ته ڀيرين ظفر کيس اسان سان ملايو هو ۽ چيو هو ته سٺو فنڪار آهي ۽ خود دار به هڪڙوئي آهي! هڙئي سٺي فنڪار جي غربت ڪنبي وانگر اسانجي هنياڻ ۾ چڀي پيئي- ۽ ڀيرين ملاقات ۾ سندس سڪ جي اِظهار وارا سڏڪا ... اُنهن سڏڪن ته

اَسانجي دلين ۾ اَهڙو دردُ ڏکايو جو اُن راتِ جو ماني، موتي ۽ موهن سمهي نہ پيا سگهون. اَسان هن پاڻڙي سان ڪا گهڻي دير ويهي ڳالهايو بہ ڪين، پر هڪ اَحساس آهي، جنهن اسان کي هن سان جڪڙي ڇڏيو آهي. هو جنهن ويل موڪلائي ويو تنهن ويل مون کي اِهو بہ ياد آيو تہ اُن ئي صبح جو، هو اَسان وٽ ظفر جي ڪراچي واري گهر ۾ (اَنور جي گهر ۾) ڪي سوغاتون کڻي اَچي پهتو هو. اُهي سوغاتون اَياز جي سڃاڻپ آهن ۽ اسانجي ۽ هن جي وچ ۾ جيڪو رشتو آهي اُن جي شاهدي آهن. اُهي سوغاتون هيون:

سنڌو جل سان ڀريل بہ شيشا
۽
اروڙ جي مٽيءَ سان ڀريل بہ شيشون!

هنن ٻنهي انمول سوغاتن سان گڏ اسان اياز جا سڏڪا بہ سنڀالي رکيا آهن، ساهہ سان ......

منهنجا ساهرا ......

سال ۱۹۷۵ ۾ منهنجو پيارو سهرو دنيا مان رخصت ولي ويو ۽ ۱۹۷٦ ۾ وري منهنجي پياري سس اسان کي ڇڏي ويئي. هنن جي جهان مان لڏڻ سان منهنجي من اندر جيڪا نعمت هئي، اُها به ترقي مري ويئي. جڏهن سس سهرو ئي نه رهيا تڏهن ڪنهن جي نعمت تيان؟ پر سنڌ جي زيارت مون کي اِها به سوغات ڏني جو منهنجي من اندر واري مري ويل نعمت کي نئون جنم ملي ويو! اِهو دڙي جي ڳوٺ جو وڙ آهي مون سان- اُتي سٺ پنجهٺ ورهين جو هڪ پيرسن هو، اِهو گهٽيءَ ۾ چئي رهيو هو:

”هو جيڪو سُکا مهراج هو نه ...... تنهنجو پٽ ڪين هو موئي؟ ...... اُهو پنهنجيءَ زال سان آيو آهي!“

اُن پيرسن جي، اِئين گهٽيءَ ۾ چوڻ منهنجي من ۾ اِها ڀاونا جاڳائي ته مان هن سڄي ڳوٺ جي نعمت آهيان. هو اُلساه ۾ پوڄي وڏيڪ هيئن چئي رهيو هو: ”مائيءَ جا اِنصاف آهن. ڪار مان لهندي ئي ڏانهوري فقير کي اُچي پيرين پيئي!“

اِنصاف منهنجا نه آهن، اِنصاف قدرت جا آهن! ڏانهورو فقير ڪڏهن مان ڏسي سگهنديس ۽ سنڌس پير ڇهي سگهنديس، قسمت ڪڏهن ايڏي به مهربان ٿيندي مون سان، اِهو صرف سپنو هو، جنهنجي سچ ٿيڻ جي اُميد گهٽ ئي هئي.

چاليهه پائيتاليهه سال اڳ جڏهن موتي اچا اُن ڏهن ورهين جو هو، ۽ محمود واه جي تيز وهڪري جي ور چڙهي ويو

هو، عين اُن وقت ڏاڏيورو فقير اُن واهه جي ڪپ تان اچي لنگهيو هو ۽ اُمالڪ ٻاٽيءَ ۾ ٽپو ڏيئي موتيءَ کي ڪڍي آيو هو. هن فقير موتيءَ کي نئين زندگي بخشي هئي! قدرت جي ڪرامت نہ آهي جو مون کي اهو ڏاڏيورو فقير، پيچاري واهه جي ڪپ تي ئي مليو! مون جيئن نئڙي سندس پير ڇهيا، تيئن مون کي روئڻ اچي ويو. هن منهنجي مٿي تي هٿ رکي منهنجا ڳوڙها اُگهيا. پوءِ مون کي ڳراٽڙي پائي چيائين...

"نہ، منهنجي اماں نہ ...... نہ ...... نہ" اِئين منهنجي مٿان پنهنجي آسيس ۽ پاپوهه جي ورکا ڪندو مون سان گڏ هلندو هليو ۽ درويشاڻي انداز ۾ چوندو هليو "قدرت جا رنگ ڏاسين ...... قدرت جا رنگ پسياسين."

پڇو هوم تہ منهنجي ساهري گهر جي در ٻاهران ماني پنڻ لاءِ اچي صدا هڻندو هو. گهر جون پيڙهيون ڪرڪندي، ڪنجهندي روٽي سندس جهول ۾ وجهنديون هيون- جنهن ڏينهن ڏسندو هو تہ ماني ملڻ جو آسرو ڪونهي تنهن ڏينهن دعا ڪندي چوندو هو: "شل موتي - لڇمي ٻچندي."

فقير جي اِها دعا ٻڌي، گهر جي ڪا نہ ڪا وڏڙي ٻچيل نہ، تہ تازي ماني اُچي سندس جهول ۾ وجهندي هئي. هو ڪلندو خوش ٿيندو، هزارين دعائون ڪندو پئي گهر جو دروازو وڃي کڙڪائيندو هو!

مون سان گڏ پيچاري واهه ڪنارا پنڌ ڪندو هو منهنجي ساهري گهر وٽ پهتو تڏهن ٿوري دير لاءِ غائب ٿي ويو. شايد اِن ڪري جو هاڻي منهنجا ساهرا اُن گهر ۾ نہ ٿا رهن. هاڻي شايد ڏاڏيورو فقير هن گهر مان پنڻ نہ ايندو آهي!

منهنجو ساهرو گهر جنهن کي ستنيه سال اُگب مهراج سڪا جو گهر ...... مهراج چيتوءَ ۽ مهراج اوڌءَ جو گهر

چوندا هئا. اَڄ بہ ڳوٺ وارا اُن گهر کي اُن ئي نموني سڏين ٿا، پوءِ ڀلي ٻاهر کان آيل مهاجر ٿا رهن.

مان پنهنجي ساهري گهر جي چانئٺ وٽ بيٺي هئس، اندر گهڙڻ لاءِ منتظر. سامهون ميرانجهڙي رنگ جو وڏو دروازو. وچ ۾ لوهه جو ڪڙو. جيئن ئي ڪڙو کڙڪايم تيئن هڪ وچولي عمر جي عورت اچي دروازو کوليو. هن جيئن ئي دروازو کوليو تيئن منهنجي پوري وجود ۾ ڄڻ ڪڙا ڪڙڪي ويا ۽ دل جو دروازو زور سان کلي پيو. خون جي هرهڪ قطري ۾ جنبش اچي وئي مان گهر اندر هلندي ويس ۽ هن عورت کي چوندي ويس، "هي منهنجو ساهرو گهر آهي. منهنجي گهوٽ جو جنم هن گهر ۾ ٿيو- منهنجو سهرو ۽ منهنجي سس هن گهر ۾ الاهي سال رهيا ...... هي منهنجو گهر آهي. جيڪڏهن منهنجي شادي سنڌ ۾ ٿئي ها ته مان پرڻجي هن گهر ۾ اچان ها ... هي منهنجو گهر هجي ها . اَڄ توهين پنج منٽ، صرف پنج منٽ مون کي هن گهر ۾ ويهڻ ڏيو ..."

هوءَ منهنجي ڳالهه ٻڌندي ٻڌندي مون سان گڏ هلي رهي هئي. اسين گهر جي وچ ۾ پڌر ۾ اچي پهتاسين. کليل نيري آڪاس هيٺان هي پڌر جتي ڪنهن ڏينهن منهنجي سس سهري منجي وڇائي، اُن تي ويهي پاڻ ۾ ڳالهيون ڪيون هونديون منهنجي گهوٽ هن پڌر ۾ ريڙهيون پاتيون هونديون ... پنڌ ڪرڻ سکيو هوندو ... راند ڪئي هوندي!

مون پڌر جي چئني طرفن نهاري پنهنجين اکين سان اُن ئي، پر پنهنجي روح سان گهر جو هرهڪ ڪمرو، هرهڪ در ۽ ديوار ڇهڻ ٿي چاهيو. پڌر ڪانپوءِ هڪ لنگهه هو ۽ اُن جي آخر ۾ هو گهر جو پٺيون دروازو. اُهو کولڻ سان ڳوٺ

جي پٺيءَ گهٽيءَ ۾ پهچي وڃجي. ڳوٺ جي ٻن گهٽين کي ڳنڍيندڙ هي شاهي گهر- مون لاءِ اهو پرين جو محلات هو، جنهن بابت مون انيڪ قصا ٻڌا هئا- منهنجي اَما (سس) پلي جو پلاءُ رڌڻ مهل رڌڻيءَ ۾ شاهه ڳائيندي هئي، ماسٽر چندر جا گانا ۽ ضيا صاحب جو ڪلام ڳائيندي هئي ۽ منهنجو ڪاڪا (سهرو) آڳر ۾ ويهي اَما جا گانا به ٻڌندو هو ۽ اَخبار يا ڪتاب وغيره پڙهندو هو! مان جڻ اَما جو ڳائڻ ٻڌي رهي هيس ته منهنجي ڪن تي اُن گهر جي عورتن جو آواز پيو. ٽي چار عورتون منهنجي پاسي ۾ ٿي ويٺيون هيون جيڪي چئي رهيون، ”اَچ، هتي ڪرسيءَ تي اَچي ويهه ...... اَچ، ڀلا هن کٽ تي ٽي ويهه. اَسان تو لاءِ چانهه ٿيون تيار ڪريون ......“

پر مون کي ڪٿي هو هوش؟ ... ..

هڪ ڪمري جي ورانڊي ۾ پيل ڪرسيءَ تي هڪ ڪراڙي عورت اَچي ويٺي هئي. جڏهن منهنجي اِلتجا ڪرڻ بعد موتيءَ کي به گهر اَندر داخل ٿيڻ مليو، تڏهن موتيءَ کي سڏڪا ڀريندو ڏسي اُها ٻڍڙي به اَچي روئڻ ۾ پيئي. هن کي پنهنجو اَباڻو گهر ياد اَچي پيو. ڳوڙها ڳاڙيندي ڏکيائيءَ سان ٻه لفظ ٽڙيءَ مان ڪڍيائين: ”اَپنا وطن بهت بڙي چيز هئي“

بس- پنج منٽ پورا ٿيا ۽ اَسين پنهنجي گهر مان نڪري ٻاهر ٿياسين! اَسان اُتي ويهڻ جي موڪل ئي پنج منٽ گهري هئي. اُهو گهر آخر هو ئي ته پرين جي محل وانگر نه- ڪير به آکاڻيءَ ۾ ٻڌل پرين جو محل ڏسي ٿورو ئي سگهندو آهي؟ ...... ' وري به مان خوشنصيب آهيان جو اُهو محلات ڏٺم، ٿوڌي جو اُن محلات ۾ نه رهي

سگھڻ جو درد منھنجي زندگيءَ ۾ جو درد ٻڻجي ويو آھي.

منھنجي ساھري گھر جي پاسي ۾ ئي ھڪ ٻئي گھر ۾ به وڃڻ ٿيو. اُتي اَسانجا پراڻا پاڙيسري رھن ٿا. ھوُ سترَ پنجھتر ورھين جو پيرسن ھو. نظر ٻنھي گھٽ ھئس. پنھنجو ڪمزور ھٿ مون طرف وڌائيندي چيائين:

”سڪا جي ننھن آھين؟“

مون سندس ھٿ پنھنجي ھٿ ۾ وٺندي چيو، ”ھا، بابا —“

”سڪا جيئرو آھي؟“ ٻيو سوال ڪيائين.

”نه—“ مون سندن ٻاجھاري چھري ڏانھن نھاريو.

”اوھو ...... ويا ھليا دلبر— نه ٿياسو نه اِطلاع!“

مان دل جھلي نه سگھيس. ھن وري چيو، ”وڏا گياني ھئا ...... وڏا گياني ھئا. ڳوٺ جي ڏاڍي اون ھين. ڳوٺ جو ايڏو سڌارو ڪيائون جو ...... “

ٻوءِ ھو پيرسن بابا به ڳالھائي نه سگھيو. مان به اُن گھر مان ٻاھر نڪري آيس— پيرسن بابا جيڪي ڪجھ منھنجي ڪاڪا لاءِ چئي نه سگھيو سو مان دل ئي دل ۾ چوڻ لڳيس ته منھنجو پيارو ڪاڪا دڙي جي ڳوٺ جو ذھين ءِ سجاڳ شخص ھو. ڳوٺ جي پوسٽ آفيس جو ڪاروبار بنا ڪنھن اُجوري جي سنڀاليندو ھو ءِ — اَڌ اَڌ رات جو اُٿي گھٽين ۾ ٻرندڙ شمعدان جو تيل جاچيندو ھو ته ڪي چور جاڳيا ھئا اُھو تيل ٽڳائڻ لاءِ ...... اِھي سڀ ڳالھيون مون ڪاڪا بابت ٻڌيون ھيون!

ھڪ ٻئي گھر ۾ پنجاھ ورھين جي عمر کان به وڌيڪ عورتن منھنجيءَ نِران لڇميءَ لاءِ پنج—ڏھ رپيا پيتا طور ڏنا. مون کين چيو، ”لڇمي ھاڻي ھندستان ۾، سورت

جي شهر ۾ رهندي آهي. هتي جا رپيه هن کي ڪم ڪيئن ايندا؟"

پر هنن جو ضد هو ته مان اهي رپيه ضرور لڇميءَ تائين پهچايان. هنن جو چوڻ هو، "اسين پنهنجيءَ ماستريائيءَ لاءِ شردا جو اظهار ڪيئن ڪريون؟"

منهنجيءَ نران لڇميءَ جو نالو ڳوٺ جي گهٽين ئي عورتن جي زبان تي هو ڇو ته هوءَ دڙي جي ڳوٺ جي پهرين نياڻي هئي، جنهن فائينل امتحان پاس ڪيو هو ۽ ماستري به ڪئي هئي! منهنجي دل فخر کان اڀامڻ لڳي جو محسوس ڪيم ته واقع ئي، تعليم ۽ تهذيب جي سجاڳيءَ جو سج، دڙي جي ڳوٺ ۾ پهرين منهنجي ساهري گهر مٿان چمڪيو هو - ۽ ان سج جي روشني ڦهلائڻ وارو هو منهنجو پيارو سهرو! مان هڪ سپني ۾ ڪوهجي ويس. اڄ جيڪڏهن ڪاڪا هتي هجي ها ته ڪهڙو هجي ها هن ڳوٺ جو نقشو؟ پهرين ته اتي جو پرائيمري اسڪول نئين عمارت ۾ هجي ها. نئون سيڪنڊري اسڪول برپا تي تي چڪو آهي. ڪهڙي خبر ته ڪو ڊگري ڪاليج به هجي ها...... نه شايد مان...... جيڪا ڪاڪا جي ننهن آهيان، دڙي ۾ رهندي هجان ها، ۽ ان اسڪول ۾ پاڙهيندي هجان ها- پياريون حميده ۽ فهميده منهنجون شاگرد هجن ها-

حنا ۽ فاطما ساڻ ملي دل افسوس سان پرجي ويئي. اهو دڙي جو ڳوٺ جنهن ۾ عورتن جي تعليم جي سلسلي ۾ سجاڳي ١٩٤٥ ۾ اچي چڪي هئي ...... منهنجي نران لڇمي، جنهنجو زنده مثال آهي ... ان ڳوٺ جون نياڻيون اڃا تائين علم کان محروم آهن ۽ پابندين جي پڃري ۾ آهن. فاطما ۽ حنا جهڙين ذهين ڇوڪرين لاءِ ڳوناڻا رواج ۽ رسمون

زنجيرون ٻڌيون پيا آهن. هنن ٻنهي ڀيڻن گهر ۾ پنهنجي ٻيءَ ۽ ڀائرن سان ناٽڪي جنگ جوٽي پنهنجيءَ نڀاڳيءَ ڀيڻ کي پڙهڻ جي موڪل وٺي ڏني آهي تو ٽڪي جو پاڻ برقعن اندر بند ۽ زندگي جي ڪم ۾ مشغول آهن! هنن اونداهيءَ ۾ رهي به پنهنجي لاءِ شمعون جلايون آهن. هنن پنهنجو پاڻ پڙهيو آهي. ساهت ۽ تعليم سان وابسته آهن! هنن کي ڪنهن جي به پنڀرائي ڪانهي. اُن جي اُبتڙ هنن کي مخالفت ڪرڻي پيئي آهي هر قدم تي. پر هي ڏڙي ڄاڻيون جيتريون پاڻ سان سچيون آهن، اوتريون ئي پنهنجن مائٽن سان به سچيون آهن- ڀلي ئي هو سندن مخالفتي آهن ۽ سندن ذهني توڻي جذباتي اوسر ۾ رڪاوٽ آهن ته به هنن کي پنهنجا مائٽ پيارا آهن...... هو پنهنجن مائٽن جون مجبوريون سمجهن ٿيون. مان هنن بيدار دماغ صاف دل نياڻين کي سلام ٿي ڪريان.

اَدي مگهن شرما جي گهر ۾ اِن خيال کان يعني عورتن جي سڄاڳيءَ جي خيال کان ڪجهه به نظر نه آيو، جيتوڻيڪ اَدو پاڻ تعليم يافته آهي. هن گهر جي عورتن ظاهري تعليم نه پرائي آهي، پر سندن اَندروني تربيت اَڳيان سر جهڪي ويو- مون کي نه ڏنو هئائون نه ٻڌو هئائون، اَدي مگهن جو چوڻ ته منهنجي اَما آئي آهي- منهنجي اَما آئي آهي ... مهراج سڪا جي ننهن! سندس ابي امڙ منهنجي گهوٽ کي ته سڃاتو ٿي پر مون کي ڪا لڪا پوڻ نه ڏنائون ته مان اوپري آهيان. گهر جي هرهڪ ڀاتي ٻار کان ٻڍي تائين، اَسانجي مرحبا لاءِ ڪڙو ٿي بيٺو! مگهن گهر جي درن ديوارين ۽ فرش جي سر سر ۾ اسانجي مرحبا جو سوداءُ ڀريل هو. مان هن ڀاءُ جي ڏاڍي ٿو رائتي

آهيان، موڪلائڻ مهل جڏهن هن آسانجي ٻارن لاءِ سوکڙيون ٿي ڏنيون ۽ مون کيس چيو پئي تہ نہ، توهان هيءَ تڪليف ڇو ٿا ڪريو، تڏهن هن ڳوڙهن ڀريل اکين سان التجا ڪئي: "اُهي توهين حق سمجهي وٺو- توهين دڙي مان ويا هلي تنهن جو مطلب اِهو ٿورو ئي آهي تہ توهانجو حق ڪونهي. توهانجا ۽ توهانجي اولاد جا اسانجي هرڪنهن جائداد ۾ حصا پئجيون آهن!"

هن جو هي جواب ٻڌي مان روئي پيس- ٻئي هٿ وڌائي کانئس سوغاتون قبول ڪيم.

مگهن شرما جي گهر ۾ نئي هڪ ڳوٺائيءَ علي محمد خاصخيليءَ هڪ ڪئسيٽ سوغات ڏني. هن ڪئسيٽ ۾ موتيءَ جو 'آءُ نہ چوريون چنگ' ۽ 'چٽنگ وڄ چولي' مان چونڊي رڪارڊ ڪيو هو! هو ڳوٺ جو سٺو ڳائيندڙ آهي! هڪ شاعر کي اِن کان خوبصورت تحفو ڪهڙو ٿو ڏئي سگهجي؟

دڙي ۾ ٻارڙ کي پيرن کان مٿي تائين مون محسوس ڪيم- منهنجي من اندر نئين هڪوار وري جنم ورتو- من کي ائين ٿيو چڻ تہ منهنجا سڀ سهرو ٻہ هن فاني دنيا ۾ وري موٽي آيا آهن ...... اِهو دڙي جي ڳوٺ جو وڙ مان ڪيئن وساريان؟

منهنجا ساهرا! توهان مونکي هيترو ڪجهہ ڏنو ...... هيترو ڪجهہ! مان توهان کي ڇا ڏيان؟ ڇا ڏئي ٿي سگهان؟ توهانجي شڪرگذار نئين احسانمنديءَ جا لڙڪ ٿي ڏئي توهان کي!

جهلڪون ....

سنڌ جي زيارت ڪرڻ لاءِ مليا صرف چوڏهن ڏينهن! اُتي جي بي عدد اَدبي ساٿين سان ڪچهريون ڪرڻ لاءِ ته سموري زندگي به ٿوري آهي، سو چوڏهن ڏينهن ڪيئن پورا ٿيون؟ ڪن شخصيتن جون جهلڪون پسيم ۽ اُنهن جهلڪن به جيءُ گهٽ ناهي جهنجهوڙيو ......

رشيد ڀٽي

اُها ٢٥ نومبر جي شام هئي! مان ڪم سان ٻاهر ويٺي هيس. جڏهن موٽيس تڏهن ’جبيس‘ ۾، اسانجي ڪمري ۾ محفل متي هئي. موتيءَ اَدي رشيد ڀٽيءَ ڏانهن اشارو ڪري چيو، ”هن کي تون پاڻيهي سڃاڻ. ٻڌاءِ ڪير آهي؟“

مان اَدي رشيد طرف نهار پئي رهيس- سچ ته منهنجيءَ يادداشت مون کي دوکو ڏنو ۽ مان کيس سڃاڻي نه سگهيس. پوءِ جڏهن موتيءَ ۽ موهن ٻه چيو، ”ڪلهه تون هن سان مليءَ آهين. هي شيخ اَياز سان گڏ بمبئيءَ ڪين آيو هو؟“ تڏهن مون شرمسار ٿي اَدي کان معافي ورتي.

دل ۾ سوچيم ته شيخ سان گڏ بمبئيءَ آيو هو ته پوءِ ضرور اَسانجي گهر ري روپ تي به آيو هوندو. اَسانجا نديڙا شريڪانت ۽ سندو به ڏنا هوندائين- ڀٽي ڀاءُ هاڻي بزرگ ٿي ويو آهي پر سندس آواز اَڃا تائين جوانن جهڙو آهي... ڪڙاڪيدار. ٻي ڳالهه. عمر ۽ وقت هن کان ڪجهه به کسيو ڪونهي. هو ٻي ٻاڪ ٺهڪ ڏيئي رهيو هو ۽ ٻيا ڪنهن تڪليف جي ڳالهائي رهيو هو. ٻئي ڏينهن منجهند جو ڪٿان ٻاهران ٿي موٽياسين ته اَدو ٽڪجي پيو. ’جبيس‘ ۾ پهچي، موتيءَ جي بستري تي ڏاڍي مزي سان آهلي پيو. اُن وقت مون کي خيال آيو ته رب مون کي ڪيڏا پيارا ڀائر ۽ ڏير ڏنا آهن. رشيد ڀٽيءَ منهنجو هڪ خاص ڪم به ڪيو. مون کي شيخ اَياز فون تي ولي ڏنائين. مان ڪوشش ڪري ٿڪجي هيس پر اَياز فون تي نه پئي مليو.

اَدي رشيد کي شيخ اياز جي روئڻ جي خبر آهي. هو ٻئي سکر ۾ وڪالت ڪندا آهن. جيڪڏهن اَدو رشيد مون کي اَياز جو نمبر نه ملائي ڏئي ها ته دل ۾ وڏي حسرت رهجي وڃي ها.

لڪم لائق هن ياءِ جا جيڪو سکر مان اَسان سان ملڻ لاءِ ڪهي آيو. تنوير ۽ قمر ڪيس پاڻ سان وٺندا آيا هئا. اَدي جي فرزند جو گهر آهي ڪراچيءَ ۾. اَسان کي پنهنجي پٽڙي جي گهر ۾ وٺي هليو. اُها محفل يادگار محفل آهي. جنهن ۾ تنوير قمر، مان موتي، سليم ميمڻ ۽ عاشق عارباڻي هئاسين. اُن محفل ۾ به جيڪي ڳالهايائين پئي، سو سڌو سنوانئون هن جي ڳالهائڻ جو بي پرواه نوع دل کي بيحد راس پئي آيو. اَنڪل مهدو ڏيڊ ٿيو ته هتي دٻئيءَ ۾ 'برسات' مخزن هٿ اَچي ويئي! اَدي جي آکاڻي ان ۾ ڇپيل هئي. سندس لکڻ جي نوع ۾ به اُهائي بي ڊپائي ۽ بي پرواهي آهي جيڪا سندس ڳالهائڻ ۾ آهي!

اَدي رشيد لاءِ لکي رهي آهيان ته هن وقت اَکين سامهون مهتاڻي فئمليءَ جو بنگلو آهي. بنگلي جي ٻاهران سليم جي ڪار وٽ اَسين تنوير ۽ قمر سان موڪلائي رهيا آهيون. سامهون هڪ ڏاڪي تي رشيد پٽي بيٺو آهي. مون هن سان موڪلايو ٿي ته اِئين لڳو جڻ صرف تنوير ۽ قمر کان موڪلائڻو آهي ۽ رشيد پٽي ته ڪراچيءَ ۾ ٿي آهي، سياڻي گڏجندو. پر وري نه مليو هئي ياءِ منهنجو.

رشيد، منهنجا ياءِ، خدا توهانجي صحت سلامت رکي. توهانجي بامقصد زندگيءَ ۽ لکڻيءَ لاءِ توهان کي داد ٿي ڏيان ۽ اَلله جي دَر تان دعا ٿي مڱان ته شل وڌيڪ ۽ وڌيڪ بي ڊپائيءَ سان قلم هلائيندا رهو!

وليرام ولڀ

ڪراچيءَ مان اُسهڻ کان هڪ ڏينهن اَڳ، اَدي ظفر جي مهربانيءَ سان، سنڌي ٻوليءَ ۽ اَدب جي هڪ سچي خدمتگار سان مکاميلو ٿيو. هو هڪ ٻن هفتن پهرين ئي مليو هو پر ميڙن ۾ ـ اَڪيلائيءَ ۾ ۽ شخصي سطح تي هو اُن ڏينهن اَنور ۽ نسرين جي گهر مليو. اُهو منهنجو ياءُ آهي وليرام ولڀ. هو پنهنجيءَ پياري ڌيءَ سان گڏ، خاص حيدرآباد مان کهي اسان سان ملڻ آيو هو. هو ئي ظفر وانگر اُن ڏينهن ٻيو يا ٽيون دفعو آيو هو ...... هُھڙي قرب جي ڪهاڻي لکڻ لاءِ لفظ ڪٿي ٿا پون!

ادي وليرام جو رول سنڌ ۾ اُهو آهي، جيڪو يارت ۾ دادا جگت آڏ واڻيءَ جو آهي. دادا جگت جي مهربانيءَ سان بنگالي، مرهٽي، گجراتي ۽ هندي ادب جا ڪيترا شاهڪار سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيا آهن ۽ ڇپيا به آهن- ادي وليرام ۽ جگت جهڙن شخصن جي جاءِ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ مقرر آهي، پر مان شخصي طرح هنن ٻنهي ياُرن جي احسانمند آهيان جو هنن مون کي ڪيترائي شاهڪار سنڌيءَ ۾ ميسر ڪري ڏنا آهن جيڪي هونءَ شايد نہ پڙهان ها، جو نہ مان غير سنڌي ادب گهٽ پڙهندڙ آهيان. اِها منهنجي گهٽتائي آهي. ۽ر منهنجيءَ اِن گهٽتائيءَ جو پورائو ڪرڻ لاءِ ادي وليرام ولڀ جهڙا شخص موجود آهن تہ مون کي ڪهڙو غم آهي؟

دبئيءَ واپس پهچي مون ولڀ جو ترجمو ڪيل ڪتاب

’ساوا پن‘ پڙهيو- ۽ سندس هڪ اصلوڪي آکاڻي ’آرسي ۽‘ ۾ به پڙهيم- اچا گهڻوئي ڪجهه پڙهڻو اٿم. مان ادي وليرام جي هرڪا تخليق پڙهڻ چاهيندس چو ته ترجمو هجي چاهي اصلي رچنا ...... سندس موضوع جي چونڊ مونکي دلپسند آهي- اها آهي انساني محبت، انسان سان دوستي! جهڙي آهي سندس ٻاجهاري شڪل، تهڙو آهي سندس لکڻين ۾ لڪل نفيس نياپو :

اڙي انسان! تون اول ۽ آخر انسان آهين
هرڪو ٻيو انسان تنهنجو ڀاءُ آهي ......

هن پيغام جي دنيا کي ڪيڏي نه ضرورت آهي! شل ادي وليرام ولڀ جي زندگي سرسبز ۽ آباد رهي!

مسٽر ۽ مسز دولترام مهتاڻي

گهڻن ئي امير ماڻهن سان زندگيءَ ۾ ملاقات ٿي آهي ۽ سندن محل ماڙيون، نوڪر چاڪر ۽ موٽرون ڏٺيون اٿئون- پر دل جي اميري هڪ شيءِ ئي ٻي آهي- منهنجو ڀاءُ ۽ ڀاڀي مسٽر ۽ مسز مهتاڻي ٻنهي خيالن کان امير آهن. دنيوي شاهوڪاري ۽ روح جي شاهوڪاري، انهن ٻنهي جو ميل ڏٺوسين هن جوڙي ۾!

مان مهتاڻي فئمليءَ کان معافي وٺڻ ٿي چاهيان چاڪاڻ ته اسان هنن کي نراس ڪيو هو. اسان ٻڌو هو ته هنن اسانجي رهڻ جو بندوبست پاڻ وٽ ڪيو آهي، پر ڪيترن ڏينهن تائين اسان کين ڪانٽئڪٽ به نه ڪري سگهيا هئاسين. هنن سان پهرين ملاقات پريم شهاڻيءَ جي گهر ٿي. پوءِ جڏهن سندن دعوت تي وياسين ته منهنجيءَ پياريءَ پيٽڙيءَ مسز مهتاڻيءَ مون کي پنهنجي گهر جو اهو ڪمرو ڏيکاريو جنهن ۾ هنن اسان کي رهائڻ جو مڪمل بندوبست ڪيو هو.

هن چيو ”هن سائيڊ ٽيبل تي توهان لاءِ پاڻيءَ جو جگ به ڀري رکيو هوم.“

تڏهن مون سڪ ورائڻ لاءِ سندس ٻئي هٿ پڪڙي چيو، ”اعتبار ڪريو، اسين دوستن وچ ۾ ائين گهيرجي وياسين جو هوٽيل ’جبيس‘، مان ٻاهر نڪرڻ به نه ٿي سگهيو- ٻيو ڪو به ڪارڻ نه آهي توهان وٽ نه اچڻ لاءِ- يا نه رهڻ لاءِ.“

هوءَ ڏاڍي درياه دل آهي. هن مون کي ڪمرو ڏيکاريو

سڪ جو اظهار ڪرڻ لاءِ ۽ نہ شڪايت ڪرڻ لاءِ. شڪايت
هن کي پنهنجيءَ تقدير سان ٿي نہ آهي تہ انسان سان
ڪيئن هوندي! تقدير ساڻس هڪ ڏاڍ ڪيو آهي- هوءَ
ڪجهہ سالن کان نور وڃائي ويٺي آهي. مون جڏهن اها
ڳالهہ ٻڌي تڏهن دل کي جهٽڪو اچي ويو - ساڻس پرلم
شهاڻيءَ جي گهر ملڻ وقت مون کي ڪل ئي ڪانہ پيئي
تہ مسز مهتاڻي ان طرح قسمت جي ستايل آهي! ڇا تہ
سندس همت چالت ۽ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ سهجتا آهي.

سندس گهر مان موٽي جڏهن موتيءَ کي ٻڌايم تہ دادي
مهتاڻي بي نور آهي تہ کيس اعتبار ئي نہ اچي. سچ پچ تہ
مون کي بہ تيستائين لڪ ڪانہ پيئي جيستائين مسز سرڪيءَ
نہ ٻڌايو هو. داديءَ هرڪو ڪم اهڙيءَ تہ ڦڙتيءَ سان ٿي
ڪيو ۽ اهڙي بي انڪ نموني پئي هلي چلي ۽ نوڪرن تي
نظرداري پئي ڪئي جو ڪڏهن کي ٿو جيترو بہ شڪ ڪرڻ
جو سبب نہ ٿي ٿي سگهيو!

داديءَ چيو، ”اکين کان سڄي ٽيڻ جو ڏک مونکي
ڪونهي. پرماتما هيترا سک ڏيئي، هڪ ڏک بہ منهنجي
جهوليءَ ۾ وجهي، منهنجو امتحان وٺڻ چاهيو هوندو.“

منهنجي دل اڇلجي وئي سندس قدمن ۾ ڪري. چاهيم
تہ سندس پير چهان پر ائين ڪانہ ڪري سگهيس. اندر ۾
چوان، زندگيءَ سان هيڏي محبت! نہ شڪوو، نہ شڪايت؟

جڏهن وقت اديءَ جي پڙ ۾ ويهي مزي سان سواري
سنڌڪس ڪائي رهي هيس تہ هن پنهنجي ڪٽنب جي
ماضيءَ بابت سڀ ٻڌائڻ شروع ڪيو. مون دلچسپيءَ سان
ٻڌو ئي ويٺي تہ ڪڏهن دوست بي ڪا ڳالهہ ڇيڙي ۽ اهو
داستان اتي ئي رهجي ويو.

منهنجي تمنا آهي ته اهڙو موقعو وري ملي جو ڪراچيءَ وڃان ۽ ساڳيءَ جاءِ تي سندس پر ۾ ويهي ڇٺا، ڊبلروٽي ڪائيندي سندس احوال ٻڌان- ساڳي جاءِ ان ڪري ٿي چوان جو اُن مونکي ڏاڍو موهيو. عاليشان باغيچو هو، جنهن جي ڇهچ گاهه ۽ ’گلزاري‘ هن لاثاني جوڙي جي فينستائيءَ، شوق ۽ ڪلاڪاريءَ جي ڪهاڻي ٿي ٻڌائي. هرهنڌ، هرڪا چيز ٺانئيڪي رکي هئي. هڪ ڪي هٽائي، ٻئي هنڌ رکجي ته نظارو ئي بدلجي وڃي.

ادي مهتاڻي ۽ سندس بزرگن ڏاڍي جاکوڙ ڪئي ٿي ڏسجي. گهر جا مرد، شاهه جي سر سامونڊي وارا وڻجارا آهن جن ديس پرديس پٽڪي، هٿ پير هنيا آهن، پوءِ به پنهنجو هيڊڪوارٽر ڪراچي بڻايو اٿن ۽ اُتي ئي رهندا اچن.

دادا مهتاڻيءَ جي دعوت تي اُن ڏينهن چاليهارو کن اديب ۽ فنڪار اچي گڏ ٿيا هئا.

عابده پروين هڪ ڪنڊ ڏانهن اِشارو ڪري چيو، ”مون به هتي ويهي ڳايو آهي. موسيقيءَ جون ڪيئي محفلون هن گهر ۾ ٿيون آهن.“

دادا مهتاڻي ۽ شريمتي مهتاڻي زندگيءَ جون ست-پنجهٺ بهارون ماڻي چڪا آهن. هيڏيءَ پيرسنيءَ ۾ به اُهي هيڏي شاهي گهر ۾ اڪيلا رهيا پيا آهن. دادا مهتاڻي ته پنهنجي ذندي ڪاروبار ۾ سڄو ڏينهن مشغول رهي پوءِ به ادب ۽ سنگيت لاءِ سندس شوق ۾ ڪمي ڪانه آئي آهي. فنڪارن جو قدر ڪرڻ واري هن آدرشي جوڙي جي ورتاءَ، مروت ۽ سڪ مان سندن فنڪار دلين جو ثبوت ملي ٿو.

علي أحمد بروهي

مهتاڻي ڪتب جي محفل ۾ بروهي صاحب سان مختصر ملاقات ٿي. اُن کان اَڳ ٻڌو هوم تہ هو بيحد چاڙو ۽ بيحد چرچائي بہ آهي. اُن محفل ۾ سندس ٻنهي ڳڻن جي شاهدي ملي. عابده پروين جي چوڻ تي هڪ ميڙ جو ذڪر ڪيائين جنهن ۾ ٻن ٽن عورتن جيڪي بہ ڳالهايو تنهن ۾ مردن جي گلا ڪئي ۽ مردن لاءِ شڪايت ڪئي تہ هو عورتن سان عزت ۽ اِنصاف وارو ورتاءُ نہ ٿا ڪن. اَدي بروهيءَ ٻڌايو تہ اُن ساڳي ميڙ ۾ جڏهن ڪيس ڳالهائڻ لاءِ چيو ويو تڏهن هن چيو هو:

"منهنجو شخصي آزمودو هي آهي تہ مون، سڄي عمر عورتن جي خدمت ۽ عزت ڪئي آهي. ٻهرين پنهنجيءَ ماءُ جي، پوءِ پنهنجيءَ زال جي ۽ هاڻي پنهنجيءَ نياڻيءَ جي. جيڪڏهن توهانجو آزمودو اِن جي اُبتڙ آهي ۽ توهان کي مرد ستائين ٿا تہ پوءِ ٻيون، فقيرن کان پڇي، پٽ ڇو ٿيون گهرو؟ هيڪاري ... ڇمن تہ نڙيءَ تي نٺهن ڏيئي ڇڏيون تہ مردن جي ذات ئي نہ رهي ... "

هي چرچو بہ هو ۽ چهنڊڙي بہ هئي! ٻي ڳالهہ ٻڌايائين ڪتور بابت. چيائين:

"سنت ڪتور کي مون پنهنجن ڪنن سان ڳائيندو ٻڌو هو. ڪلام ڳائيندي وجود وسري ويندو هوس. مون ڪيس ڳائڻ مهل ڳوڙها ڳاڙيندو ڏٺو.

مون کانئس ورجائي پڇيو، "توهان پنهنجي اکين ڏٺو ڪتور ... ؟ "

جواب ڏنائين، ”ها“ پوءِ ساڃ ڪنور وانگر ٻانهون مٿي ڪڍي شاهه جي ڪلام جي هڪ ست ڇيڙائين. اُها ست مارئيءَ مان هئي جنهن جو مطلب هو ته تنهنجا محل ماڙيون ڪين ڪپن، ڪين ڪپن.

ٻروهي صاحب ڪنور وانگر ٻانهون مٿي ڪڍي مارئي بڻجي، عمر جا محل ماڙيون ٺوڪاريا. بس ... مونکي هڪ ڪن لاءِ ڄڻ ڪنور جو درشن نصيب ٿيو مون ڪنور بابت ٻڌو آهي ۽ پڙهيو به آهي. مون کي هن فقيرن، سنڌ جي جوڳيءَ لاءِ بيحد گهڻي عزت آهي- جنهن ڳوٺ ڳوٺ ۾ ڳايو. راڳ ۾ پاڻ به رنو ته لوڪن کي به روئاريائين. راڳ معرفت راهه به ريجهايائين ته رعيت به ماڻهن جي دلين ۾ محبت جو پاڪ جذبو جاڳايائين. ڪنور، جيڪو نه هندو هو، نه مسلمان هو. هن جي ذات ڳائڻي جي ذات هئي!

مون ٻروهي صاحب کي چيو، ”ويجهڙ مون عابده پروين کان ڪنور جو ڪلام ٻڌو آهي ... “

هن مون کي ڳالهه به پوري ڪرڻ نه ڏني. چيائين، ”عابده به جڏهن ڳائي ٿي، تڏهن سمڪ ئي ڪانه ٿي پوي. ٻئي ٻانهون مٿي ڪڇيو وجهي ۽ پاڻ به ڌرتيءَ تي ڪانه ٿي ٽڪي!“

ٻروهي صاحب، توهان جيڪو عابده کي داد ڏنو ۽ جيڪا ڪنور جي جهلڪ ڏسائي تنهن منهنجيءَ دل ۾ توهان لاءِ جاءِ جوڙي ڇڏي آهي!

مسٽر ۽ مسز پريم شهاڻي

مون لاءِ ٢٥ نومبر جي شام ڏاڍي سڀاڳي شام هئي. اُن شام جو گهڙيون ئي خوبصورت ڳالهيون ٿيون. هونءَ به ٢٥ نومبر سنڌين لاءِ ساڳيو ڏينهن آهي. سنڌ جي دلبر درويش سادو واسواڻيءَ جو جنم ڏينهن آهي. اُن ڏينهن ڀارت ۾ ٻوليءَ ۾ اهو ڏينهن وڏي ڌام ڌوم ۽ شان سان ملهايو ويندو آهي. پر ڪراچيءَ ۾ به سادو واسواڻيءَ جو جنم ڏينهن ملهايو ويندو آهي، اها ڪل ڪانه هيم. اهو ته خواب خيال به ڪين هوم ته اهڙي شڀ موقعي تي مان به وڃي اِن جشن ۾ شريڪ ٿيندس. مون کي اهڙو سٺو موقعو ڏنو منهنجي پياري ياءَ پريم شهاڻيءَ. هن اَسان ٽنهي کي دعوت ڏني هئي پر موتي ۽ موهن اُن ڏينهن پريم جي گهر هلي نه سگهيا ڇو ته ڪين 'جيمس' ۾ ڪن دوستن جي اچڻ جو اِنتظار هو. مان سليم ميمڻ سان پريم جي گهر ويس! سندس گهر پهچي مون جيڪو وايومنڊل ڏٺو تنهن مون کي ٻوڏو ۽ ٻوني جو ميران اِسڪول ياد ڏياري ڇڏيو.

پريم جو گهر ڪلفٽن ايراضيءَ ۾ آهي- مکيه دروازي مان گهڙيس ته هڪ تمام وڏو پنڊر هو جنهن ۾ پرساد ۽ ڀاڻيءَ جو بندوبست هو. اُن پنڊر مان لنگهي وڃي ڇڻ ڪنهن مندر ۾ پهتاسين. سادو واسواڻيءَ جي وڏي تصوير ڏٺم جنهن کي ڦول مالها پهرايل هئي. خوب اگربتين جي خوشبوءِ هئي. تصوير اڳيان آرتيءَ جي جوت ٻري رهي هئي- اٽڪل سؤ سوا سنڌي جنم ڏينهن جي جشن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيل هئا-

۽ سڀ کان وڌيڪ موهيندڙ ڳالهه هيءَ هئي جو ساڌو واسواڻيءَ جي تصوير سامهون، ماڻهن ڏي منهن ڪري ڳائي رهي هئي عابده پروين-

جوڳي جادوگر دادا واسواڻي
جمنا جو جل - سنڌوءَ جو پاڻي!

دل ۾ چيم: واهه واهه - ساڌو واسواڻيءَ جي ٻاجهاري تصوير ۽ مهربان مرڪ سامهون هجي ۽ عابده پروين ڳائيندي هجي ته سر تي نشو ڪيئن نه طاري ٿئي؟ هڪ ٻيو به خوشيءَ ڀريو آواز اندر ۾ گونجڻ لڳو ته سڀني انسانن جي هن ميل ميلاپ ۾ ڪير به ڌارون وجهي ڪين سگهندو.

پروگرام پوري ٿيڻ بعد مون پنهنجي مسز پريم کي چيو ته "مون کي دير ٿي ٿئي. جلد وڃڻ لاءِ معافي ......"

هن مون کي معافي وٺڻ نه ڏني. هوءَ بيحد مشغول هئي- تڪڙ ۾ چيائين، "پرساد وٺڻ کانسواءِ ڪيئن ويندا؟"

پوءِ پريم کي ڳولڻ لڳي ته جيئن مون کي جلد پرساد ملي.

مون پريان ئي پاڻ پريم کي ڳولي ورتو- هن جي ويجهو وڃي چيم، "مون سان ٿوري پاسخاطري ڪريو. مون کي پرساد جلدي ڏيو. 'جيمس' ۾ ڪي دوست انتظار ڪري رهيا هوندا."

آدي مون سان اهڙي پاسخاطري ڪئي جو هڪ تمام وڏو ٽفن ڀري ڏنائين اهو پرساد ايترو ته گهڻو هو ۽ ايڏو ته سوادي هو جو 'جيمس' ۾ اسان سورهن سترهن ساٿين جي ڍڍ تي وڃي!

آدي پريم اصل دل ۾ ڪين ڪيو ته موهن ۽ مولي منهنجي

گهر ڇو نه آيا. مون ڪيس سبب ٻڌايو ۽ هن اعتبار ڪيو. سياءُ جي هن سرلتا تان ڇا گهوريان؟ آخرين ڏينهن تي وري اسان کي لنچ لاءِ گهرايائين. اسين سندس گهر مان لنچ کائي سڌو ايئرپورٽ اسهياسين.

پريم جي من موهيندڙ ڪنوار بيحد سوادي طعام تاهيا هئا ...... هوءَ واقع ئي شهاڻي ڪٽنب جي شاهاڻي عورت آهي. ۽ پريم ...... هن جو نالو ئي پريم آهي. سندس نالي ۽ سڀاءَ ٻنهي ۾ پريم آهي. هو جيڏو ئي لنبو ۽ قداور آهي اوڏو ئي نماڻو به آهي. موڪلائڻ مهل مون کي ٽپوس ۾ وجهي ڇڏيائين جڏهن آسيس وٺڻ لاءِ سر نمايائين. مون تڪڙ ۾ سندس سر ٻنهي هٿن سان مٿي ڪيو! آسيس ڏيڻ پاڻ کان ٿورو وڏو ڪم ٿو لڳيم. آسيس ڏيڻ لاءِ وڏي لائقي کپي. منهنجون سڀ ڪامنائون ... دعائون ۽ پرارٿنائون آهن پريم ۽ سندس سهڻيءَ ڪنوار لاءِ. شل ساڌو واسواڻيءَ جي مٿن سدائين آسيس رهي!

پروفيسر اَياز قادري

’جبيس‘ ۾ ٻهرئين صبح جو اُسان اَچا چانهہ پئي پيتي تہ هڪ بزرگ ملڻ آيو. اُسانجي چانهہ پيئڻ جو لطف ئي ٻيڻو ٿي ويو! هن ايندي سان موتيءَ کي پاڪر ۾ ڀريندي چيو، ”توهين ڪٿي گم ٿي ويا۔ اَصل پتو ئي نہ پوي. ماڳهين جدائي ڪري ڇڏيو.“

موتيءَ گهڻيءَ عزت سان چيو، ”اَڙي سائين: سائين “ هن جي پاڪر جي موت ڏيڻ بعد موتيءَ مون کي اَدي جي واقفيت ڏني. چيائين، ”ڪالہ پروفيسر اَياز قادريءَ سان مل.“

واقعي ... عينڪ پٺيان اَکين علميت جي گواهي پئي ڏني۔ هن کي ڏسي مون کي پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي ياد اَچي ويو.

اَدو قادري ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ هيڊ آف سنڌي ڊپارٽمينٽ آهي. منهنجي گهوٽ جي هن ياءُ سان گهڻي خط۔و۔ڪتابت رهي آهي. موتي جڏهن پي۔ ايچ ڊي ڪري رهيو هو تڏهن اَدي اَياز قادريءَ گهڻائي گهربل ڪتاب ڊبيءَ موڪليا هئا۔ موتي اَڪثر سنڌس اِن وقتائتي ۽ قيمتي مدد لاءِ شڪرگذاريءَ جو اِظهار ڪندو آهي.

ڳالهين ڪندي پڌاپائين تہ مان رام باغ وٽ ئي رهندو آهيان. مون اُچلجي چيو، ”الاءِ رام باغ وٽ رهندا آهيو؟ اُتي طوطارام بلڊنگ آهي نہ؟ اُن ۾ ٻهرئين ماڙي تي منهنجو گهر آهي.“

هن چيو، توهين منهنجي گهر ايندا ته مان توهان کي طوطارام بلڊنگ ۾ ضرور وٺي هلندس.“

اسين ڀاءُ قادريءَ جي گهر وڃي نه سگهياسين پر ٻه چار دفعا ساڻس ملڻ ٿيو. اُنهن ملاقاتن دوران محسوس ٿيو ته هو هڪ گنڀير ۽ بيحد نماڻيءَ شخصيت جو مالڪ آهي. اسان کي اِهو شرف حاصل ٿيو جو اسين ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ وياسين ۽ ڀاءُ کي سندس ڪرسيءَ ۾ ويٺل ڏٺوسين. اُدي پنهنجي ڊپارٽمينٽ جي سيني اُستادن کي گهرايو هو ۽ شاگردن جو هڪ ننڍڙو ميڙ به رکيو هوائين. اُن وقت اِمتحان هلي رهيا هئا تنهنڪري شاگرد با نيم ڪاليج ۾ ڪين پئي آيا. اُن سبب شايد ميڙ ۾ ڪا نينگري نظر نه آئي.

ميڙ ۾ اسانجي مرحبا ڪرڻ لاءِ پروفيسر اياز قادريءَ هڪ ننڍڙي تقرير ڪئي. تقرير ڪندي شاهه جو هڪ بيت چوندي وچ ۾ روڪجي ويو. ٻه چار پنج سيڪنڊ گذري ويا. بيت رهيو نه ٿيو ۽ مون ڪنڌ مٿي ڪڻي پروفيسر جي منهن ۾ نهاريو. هو ڪوشش ڪري رهيو هو پر بيت جا لفظ سندس نڙيءَ ۾ اٽڪي پيا.

منهنجي اکين آڏو هميشه ٻه آهن ادي اياز قادريءَ جا لرزندڙ چپ ۽ ڏڪندڙ ڪاڏي. اکين مان پاڻي به ڪري پيس. هڪ دفعو وري اِهو احساس مليو ته ڇڪ ٻه طرفي آهي. مون کي اُن وقت دل ٿي ته مان قادري صاحب کي چوان: اِها توهان جي دل آهي جيڪا اسان کي راجا جو درجو ٿي ڏئي. باقي تواريخ ته اسان کي مسڪين بڻائي ڇڏيو آهي ......

پروفيسر اياز قادريءَ کي وري مشاعري ۾ ٻڌڻ جو موقعو مليو. ڊاڪٽر حميده کهڙي جي گهر سڏايل مشاعري ۾ هن

ادي پنھنجا ڪي بيت پڙھيا. بيتن جو موضوع ھو: ڏاڍ ۽ ڏھڪاءُ ڇو سھجي؟ ھي موضوع تہ ھر دور، ھر زماني ۽ ھر ملڪ جو موضوع آھي!

پروفيسر قادريءَ پنھنجي سنڌي ڊپارٽمينٽ جي سينيئر اُستادن سان گڏجي اسان کي ’جمخانہ‘ ۾ ھڪ شاندار ’ڊنر‘ ڏني جنھن ۾ سنڌيءَ جي پروفيسرن سان گڏ ويھہ کن ٻيا بہ دوست شامل ھئا. اُھا ھڪ يادگار ڊنر پارٽي ھئي! سڀ موجود دوست مھڪي رھيا ھئا پر پروفيسر قادريءَ جو مھڪڻ اُھي نرالو ...... ھو مانيٽو مھڪي رھيو ھو. سنڌس مات ۽ گنڀيرتا - عالماڻي نمرتا ۽ قرب ڀريءَ دل ڏاڍو متاثر ڪيو.

منھنجو ھي عالم ۽ اپياسي پروفيسر ياءُ شايد ھن وقت ’سنڌي غزل جي اوسر‘ جھڙو ڪتاب لکڻ ۾ مشغول ھجي!

ناصر مورائي

’جبيس‘ ۾ هڪ صبح جو اٽڪل ڏهين يارهين بجي فون آيو. مون رسيور کنيو ته هڪ بيحد پنهنجائپ ۽ حجت وارو آواز ڪنين پيو. چيائين، ”مان ناصر مورائي آهيان. توهان سان ملڻ چاهيان ٿو. موٽل ڪٿي آهي؟“

مون وراڻيو، ”هي ته سڌو پيو ڪري ......“

مون کي اڌ ۾ ڪپي چيائين، ”تون ڪلا آهين نه؟ “

”ها“ مون گهٻرائجي چيو. گهٻرايس ان ڪري جو ته هو آسان کي چڱيءَ طرح سڃاڻي پيو ۽ مان کيس نه پيئي سڃاڻان.

مان لڄي ٿيس. هن پڇيو، ”مون کي سڃاڻين ٿي؟ “

”نه ... معاف ڪجو ... سڃاڻان نه ٿي ته ڇا ٿيو؟ توهين اچو. توهان کي سڃاڻي وٺبو.“ ”چڱو- مان رسيپشن تان پيو ڳالهايان. پنجن منٽن ۾ پهچي ويندس.“- پنجن منٽن ۾ نه، هو ٻن ٽن منٽن ۾ پهچي ويو. جڏهن کيس سلام ڪري سوفا تي وهڻ لاءِ چيم ته منهنجي ٻانهن پڪڙي چيائين، ”بيهه- توکي ڏسان ته سهين.“

منٽ اڌ منهنجي منهن ۾ نهاري چيائين، ”پوڙهي ٿي ويئي آهين!“

”سچ پچ؟“ مون کلندي پڇيو. ”سچ -“ پوءِ مون کي ڇڏي موهن طرف وڌيو تنهن وچ موٽي به سڌو ڪري نڪتو. ناصر هن سان ياڪر پائي مليو. هو موٽيءَ ۽ موهن سان ڳالهائڻ ۾ مشغول هو ۽ مان اهو سوچڻ ۾ مشغول هيس

ته هن ضرور مون کي ننڍي هوندي ڏٺو هوندو تڏهن نه چيائين ته پوڙهي ٿي ويئي آهيان. پر ڪڏهن ۽ ڪٿي ڏٺو اٿس.

هن جي منهن ۾ نهاريندي مون کي پنهنجو هڪ پقات اچي ياد پيو. هو نوريءَ ۾ رهندو هو ۽ مون کي ڏاڍو ڀانئيندو هو. هاڻي هو حيات ڪونهي. ناصر جو منهن توڪي قد بت بلڪل هن سان پئي مليو. هو به ناصر وانگر لمبو قداور ۽ حشمت وارو شخص هو.

مون اُدي ناصر کي چيو، "توهانجو منهن منهنجي پقات جيسي وانگر آهي. هو نس پس توهان جهڙو هو ۽ فلڪ به توهان جهڙي هئس. هو شاه جو ڪلام جهونگاريندو رهندو هو. اسين کيس جيسل فقير ڪري سڏيندا هئاسين."

ناصر منهنجي ڳالهه ٻڌي بلڪل اهڙيءَ طرح کليو جهڙيءَ طرح منهنجو اهو پقات کلندو هو. هن چيو، "مان تنهنجو پقات ئي ته آهيان پقات ماسات، سوٽ يا جيڪو چئين."

هو ٺڪڙو هو. شايد آفيس ۾ دير ٿي رهي هئس. سو "وري گڏباسين" چئي هليو ويو.

هو وري اسان کي انور ۽ نسرين جي گهر ملڻ لاءِ آيو- يا موڪلائڻ آيو! هڪڙو بيحد سهڻو ۽ سوادي ڪيڪ کڻي آيو اسان لاءِ. مون ڪيڪ وٺندي کيس چيو "پقات ڪري سڏيو مانو ته پاڻ کي منهنجو پيڪو ماڻٽ سمجهي ڇڏيو. اِن ڪري ڪيڪ کڻي آيا ڇا؟"

هن ٻي باڪيءَ سان کلندي چيو "پقات نه سڏيم ها ته به ڪيڪ کڻي اچان ها. وقت جي تنگي اٿم نه ته توهان لاءِ الائي ڇا ڇا ڪريان ها ......"

اسان کان موڪلائي وڃي تنهن کان اڳ ۾ ظفر حسن هن

سان شڪايت ڪئي ته ڪيتري وقت کان ناصر جو قلم خاموش آهي جيڪا ڳالهه ظفر کان گوارا نه ٿي ٿي هئي. اڄڪلهه ڇو نه ٿو لکي سگهي، اِن بابت پنهنجون ڪي مجبوريون هن ظفر کي ٻڌايون- اُن وقت ڪنهن مشڪل دؤر مان گذري رهيو هو. خدا ڪري، شل هاڻي سنڌس مشڪل آسان ٿي هجي!

هن جڏهن آخرين موڪلاڻي پئي ڪئي تڏهن موٽي پاڻ حميد سنڌيءَ سان ڳالهائڻ ۾ مشغول هو- هو سيني کان موڪلائي جيئن دروازي طرف وڌيو تيئن مان به ڪيس اُٿارائڻ جي خيال کان ويس ۽ هڪ سوال جيڪو منهنجو پيڇو ڇڏي ئي نه پيو، اُهو ڪانئس پڇي ئي ورتم. چيم، "توهان مون کي هن کان اڳ ڪڏهن ڏٺو آهي؟"

هن پيار ۽ شوخيءَ پرل ٽهڪ ڏيندي چيو، "توکي سالن کان سڃاڻان. توکي پڙهيو اٿم ۽ بيحد پنهنجو سمجهيو اٿم. ڳالهيون ٿي ڪرين؟"

اِئين چئي، هو هليو ويو ۽ منهنجي اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا. هن جي حجت ۽ هوڏ پڻ پسند هيون. هو منهنجو اديب دوست آهي، پقات آهي، ڪير به آهي- هن مون کي اڳ ڪڏهن نه ڏٺو آهي ... هن بعد به شايد نه ڏسي ... اِن سڀ جي ضرورت ڪهڙي آهي؟ هڪڙو ئي رشتو ڪافي نه آهي ته اسين سنڌي آهيون- سنڌي ٻوليءَ جا ليکڪ آهيون. ۽ سنڌ جي زمين اسانجي جنم ڀومي آهي. اسان جي ماءُ هڪ ئي آهي نه!

تاج بلوچ

شايد هر ڪو شاعر درد جي صحرا ۾ ڀٽڪندو آهي، سندس پير تتل واريءَ ۾ پيا پچرندا آهن ته به مرڪي مرڪي جڳ کي اُميد جو پيغام پيو ڏيندو آهي، تڏهن ته تاج بلوچ لکيو آهي:

مُرڪ اُسانجو مُرڪ آهي
پل پيا دل ۾ دود دکن

تاج بلوچ جي دل ۾ ڪهڙا پيا دود دکن سا ته خبر نه پئجي سگهي، باقي سندس منهن هر محفل ۾ مرڪندڙ ڏٺم. مرڪندڙ منهن رکڻ سان گڏ بلوچ جي هڪ ٻي خاصيت جي به خبر پئي ته هو هڪ باريڪ بين پڙهندڙ به آهي.

اَسان کي ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڊپارٽمينٽ طرفان جيڪا ڊنر ڏني ويئي اُن ڊنر وقت تاج بلوچ به موجود هو. هڪ ته ڊنر جي دوران ماحول اَڳي ئي پرڪيف هو مٿان وري تاج بلوچ 'شيام' جي شاعريءَ جو ذڪر ڪري منهنجو ته نشو ئي وڌائي ڇڏيو. مان 'شيام' شاعر جي ۽ 'شيام' شخص جي صرف فَنَ ئي نه، عقيدتمند آهيان. اَدي بلوچ شيام تي هڪ هائيڪو نهايت جذبي سان ٻڌايو:

ساز رکيل پست ساڻ
بند اکيون چپ ڳائڻو
راڳڻ سـاڻ رهاڻ!

تنهن ۾ به چپ ڳائڻو لفظن کي دهرائي، جيئڪا 'واه واه' ڪيائين تنهن مان سندس قدردان اديب ـ پڙهندڙ جي ڪل پيئي.

مون خوش ٿي کيس چيو، "واقع ئي ...... صرف ناراڻ 'شيام' ئي اهڙي ڳالهه اهڙي نازڪ، نفيس نموني چئي سگهي ٿو."

بلوچ کي منهنجي ناول 'هڪ سپنو سکن جو' جي پچاڙي بيحد پسند آئي، اُن جو ذڪر پڻ ڪيائين. هن ياءِ سان بي ملاقات ٿي انٽرويو وقت. جڏهن سليم ميمڻ ۽ عاشق عارباڻي مون کان انٽرويو وٺي رهيا هئا، تڏهن تاج بلوچ به هو. هن به مون کان هڪ سوال پڇيو. اهو سوال پنهنجي جاءِ صحيح هو پر تاج جي پڇڻ جي نوع ۾ ڪا غلطي هئي يا منهنجي جواب ڏيڻ ۾ ڪا غلطي هئي، اها درست ٿيڻ ضروري ٿي سمجهان. تاج ڪجهه هن ريت پڇيو: "توهين سمجهو ٿا ته ناول نويسيءَ جي خيال کان اوهان ۽ سندريءَ وارو دؤر بهترين هو ۽ اُن بعد ناول ڪا خاص ترقي ڪانه ڪئي آهي؟ توهين هن وقت جي ناول نويسن جا نالا وٺندا جن ناول کي اوج ڏنو هجي؟"

مان هڪ به منٽ چپ رهيس. شايد سوال تي سوچيم پئي ۽ ناول نگارن جا نالا خيال ۾ نه پيا اچن. موهن ڪلپنا ۽ لعل پشپ جا نالا ورتم پر مون کي هرشن ڪٺواڻيءَ ۽ شيام جيسنگهاڻيءَ جا نالا ڪڍڻ وسري ويا. انٽرويو جي آخر ۾ ائين چيم به ته ڪن ناول نويسن جا نالا ڪڍڻ وسري ويا هجن ته هيٺئون ئي معافي وٺي ٿي ڇڏيان باقي تاج بلوچ جنهن کي سندريءَ ۽ مون وارو دؤر سڏيو، تنهن کي مان جيڪر پروفيسر ملڪاڻيءَ وارو زمانو چوان ـ ١٩٥٣ کان ١٩٦٣

ٿائين، پارٽ ۾ سنڌي آدبي گلشن جو سونهري زمانو هو. اُها آساني ساهتڪ زندگيءَ جي بهار هئي! جيسين ناول جو تعلق آهي ته مان تاج بلوچ کي ۽ ٻين اِنٽرويو ونندڙن کي به ٻڌايان ٿي ته منهنجي دلي تمنا آهي ته سنڌري اُتهيداٺي ناول لکڻ لاءِ ورڻي قلم کڻي. گني سامِتاٺيءَ اجي سهڻي قلم مان به 'واپس' ناول بعد ڪو ناول نه مليو آهي. مون کي هن جي ٻئي ناول جو اِنتظار آهي ۽ ها، ايشور چندر ونان به هاٺي ناول ملڻ کپي. مالهيءَ جي ٻوين بن ٽن ناولن ڏاڍو لٽواس ڪيو آهي. جيڪر مالهي من کي ايڪاگر ڪري ۽ نئون قلم کڻي لکي ......

تاج بلوچ بابت لکان ٿيٺي ته پياريءَ ماهتاب جو خط مليو آهي جنهن ۾ تاج بلوچ جي اُڪسيڊنٽ جو ذڪر آهي. دل کي جهوٻو اُچي ويو آهي. شل پاڻ بلوچ جلدي نيڪ ٿئي ۽ پنهنجي مرڪندڙ مهانڊي سان هر محفل سجائي!

بيدل مسرور ۽ سنڌس نوجوان ساٿي

بيدل مسرور ۽ سنڌس نوجوان ساٿين جي وڏي مهرباني تي جو هنن اسان سان ملڻ لاءِ ڪنهن دوست جي گهر گڏجاڻي رکي. مهرباني صرف فارملٽيءَ لاءِ نه ٿي چوان. هنن سچ پچ اسان تي احسان ڪيو، ڇاڪاڻ ته اُن محفل ۾ مون پهريون دفعو آزاد نظم سُر ۾ ٻڌا... باقاعدي هارمونيم ۽ ڍڪڙ وغيره سان سُر تال تي. بيدل مسرور ۽ شاهد به چار آزاد نظم ڳائي ٻڌايا. هنن جو چوڻ آهي ته سندن هيءَ ڪوشش آزاد نظم تان اِهو به اعتراض لهرائڻ تي گهري ته آزاد نظم ڳائي نه ٿو سگهجي. مان سمجهان ٿي ته هنن جي اِها ڪوشش آهي ته اصولي طور آزاد نظم کي شاعريءَ جي صنف مڃيو وڃي. هنن جي ڪوشش مبارڪ آهي. مون کي خاص خزانو اِهو به ڏنائون جو شيخ اياز جو آزاد نظم به ڳايائون. اياز جو هي آزاد نظم:

هي سنگرام

سامهون آ نارائڻ شيام

جڏهن چيو هو تڏهن ڀارت ۾ اسان سڀني سنڌي اديبن جي دلين جي تندن تارن تي وڳو هو. محفل ۾ شاهد هي نظم ڳايو.

مون موڪلائڻ مهل کيس چيو "اياز صاحب سان ملين ته هن کي اسانجا سلام چئج ۽ اِهو به ٻڌائج ته سنڌس هي نظم ٻڌي اسان کي سڪون مليو."

شاهد پنهنجي هڪ وڇڙيل دوست جي نالي لکيل هڪ شعر ٻه ٻڌايو اُن محفل ۾. اُن شعر جي هڪ سٽ منهنجي هدياں ۾ تير وانگر وڃي لڳي. اُن سٽ جو مطلب هو:
”جلاد چنبڙ کي کٽي ويا آهن ......“

جڏهن ايٿرهورت تي موڪلايوسين ٿي تڏهن ٻه مون کيس اِئين چئي موڪلايو.

”تنهنجو چنبڙ جلاد چورائي ويا آهن ......“

مان هن ڀاءُ کي ياد ڪندي ڏٺيءَ کي چوندي آهيان ته کيس وشواس ڏيار ته چنبڙ وري ضرور نڪرندو. جلادن جو ته ڪم ئي آهي سونهن کي ناس ڪرڻ، پر سونهن ڪا ناس ٿيڻ جي شيءِ آهي!

نوجوان دوستن جي محفل ۾ ماني ڪائڻ مهل هڪ ڪٽنبي ماحول هو. جنهن دوست جو گهر هو سو ڇڙو رهندو آهي، تنهنڪري اُتي رڌيو اُچي ڪملاش جي پتنيءَ آشا. آشا کي سيني ڀاڀي ڪري ٿي سڏيو. منهنجا هي ننڍڙا ڀائر خوشنصيب آهن، جو کين هڪ جياني گڏيءَ جهڙي ننڍڙي سک واري ڀاڀي ملي آهي. مون کي اِئين لڳو ته اُدبي دنيا جي هيءَ ننڍڙي ڀاڀي پنهنجن ڏيرن جون فرمائشون پوريون ڪرڻ لي هريل آهي. هو کيس ڪڏهن چانهه پيئارڻ ته ڪڏهن ماني کارائڻ جون فرمائشون ڪندا رهندا آهن.

ڪملاش ۽ آشا جو ننڍڙو ببلو ڏڪڙ اُڇيان رکيو اِنتظار ڪري رهيو هو ته ڪڏهن تو ڏڪڙ تي اُٿو لڳي! ڏڪڙ ٻه سعدس سائيز جا هئا. هڪ دوست ڳالهه ڪئي ته ڪملاش پنهنجي پٽڙي کي طبلچي بڻائڻ ٿو گهري. شل ڪملاش جو ننڍڙو پٽ وڏو ۽ بهتر وڏو طبلچي بڻجي!

موسيقيءَ بعد شعر و شاعريءَ جي محفل ٻه خوب مٿي.

سٽن اُنن دوستن پنهنجا شعر ٻڌايا ۽ آخر ۾ موتيءَ کي شعر ٻڌائڻ لاءِ چيائون. اِن طرح هيءَ رنگين محفل پوري ٿي جنهنجي يادگيري سدائين رهندي.

هنن نوجوان اديبن جو سڪ پيار ۽ پنهنجائي سلامت رهي. هو سڀ هڪ ٻئي لاءِ وڏو آسرو آهن ۽ هاڻ اُسانجو به منجهن آسرو آهي. دل هنن لاءِ دعا ٿي گهري تہ شل هنن شاعرن ۽ ڳائڻن جو جذبو سلامت رهي ۽ کين پنهنجو فن عروج تي رسائڻ لاءِ سازگار حالتون ملن! اُسين سندن فن جو قدر ٿا ڪريون ۽ کين پيار ڪريون ٿا ڇو تہ هو بہ اُسانجو 'سيا ڻي' آهن!

ڪيهر شوڪت

هن ننڍڙي ياڳ مون ۾ عجيب قسم جو ورب ڏنو. ’جيجس‘ ۾ ملڻ آيو ته مون کي منهنجو ئي ناول سوغات ڏنائين. پهرئين صفحي تي سنڌس صحيح پيل هئي ۽ تاريخ به لکيل هئي. اکير ظاهر ڪرڻ جو هي نمونو نرالو به لڳم ۽ وڻيم به. اسان سان ڳالهيون ڪندي چيائين، ”هاڻي توهان کي گهرائبو ته ائين گهرائبو جيئن وري واپس ئي نه وڃو...“

سنڌس هيءَ خوابي ڳالهه ٻڌي مون کي اهو زمانو ياد آيو جڏهن اسين ڪيهر جي عمر جا هئاسين. اسين به هن وانگر خوابي ڳالهيون ڪندا هئاسين ته: هاڻي جاڻ ته انقلاب آيو- اميري غريبيءَ جو سنڌو ميٽجي ويندو- امن جو سڄي دنيا جو هر ملڪ اونائيندو ... ۽ اسين پارٽ ۾ رهي رهي، ڪيترو وقت رهنداسين! بس جاڻ ته واپس سنڌ ورون. پوءِ زندگيءَ ۽ وقت خوابي دنيا مان ڇڪي ڪڍيو ۽ ٻڌايو ته انقلاب آڻڻ لاءِ نه صرف زندگي قربان ڪرڻي پوندي آهي پر پيڙهيون به قربان ٿي وينديون آهن! پر نوجوان عمر جي خوابن ۾ اُبهرائي نه هجي ته باقي الهڙ عمر ڇا ڪي ڇڏجي! ڪيهر جي هيءَ ست سدائين خوابن جي دنيا ۾ پهچائي ڇڏيندي.

ڪيهر اسان وٽ ’جيجس‘ ۾ ٻه ٽي دفعا آيو. جنهن وقت انٽرويو جي سلسلي ۾ فوٽا ڪڍيا پئي ويا تنهن وقت هن جو مون لاءِ موه اڇلون پيو ڏئي. فوٽو نڪري تنهن کان اڳ ساڙهيءَ جو پلئه پيو ناهيم- وري ساڙهيءَ سان مٿو

۾ ڪيم. ورڻ چوي، هاڻي اَجرڪ پائي فوٽو ڪڍايو. سامهون عابده پروين بيٺي هئي. منهنجي ڪلهن ۾ اَجرڪ وجهندي چوي، توهين عابده وانگر اَجرڪ اوڍيو. عابده پروين جي اَجرڪ اوڍڻ جو اَنداز ئي نرالو آهي. اَجرڪ هن جي شخصيت جو حصو آهي. مون کي هن وانگر اَجرڪ اوڍڻ ڪٿان اَچي؟ شوڪت کي چيم، "تون ئي وجهيم پلا اَجرڪ. جيئن تون چاهين." ڀوء اَلڳ اَلڳ نموني اَجرڪ ڳاهي پيو وجهي. مون کي اُن وقت لڳين ٿي لڳو ڄڻ مان سندس وڏي ڀيڻ آهيان ۽ سالن بعد ساهرن مان پيڪن ۾ ٽڪڻ آئي آهيان.

پيو شوق هو هن کي مون کان انٽرويو وٺڻ جو! 'جبيس' ۾ اِنٽرويو وٺڻ شروع ڪيائين ۽ بيدل مسرور واريءَ محفل ۾، مون کي ٻئي ڪمري ۾ اَلڳ وهاري اُتي اِنٽرويو پورو ڪيائين- جيترو ئي سندس سوالن پڇڻ ۾ اُتساهه هو اوترو ئي ٻي فڪرو منهنجي جوابن ڏيڻ جو نوع هو. بيدل مسرور واري محفل جي آخر ۾ منهنجي گهوٽ جي شاعريءَ جي تعريف ڪندي چيائين، "دادا توهان تي ڏاڍا سٺا شعر لکيا آهن."

مون کلي چيو، "تون سمجهي وئين ٿو ته ڪي شعر مون تي لکيل آهن؟"

هن خوش ٿيندي وراڻيو، "ها ... بلڪل سمجهي ويس.

ڪل خوشي اُتي پوري ٿي ڄڻ ...

ڪيهر ايئرپورٽ تي موڪلائڻ به آيو. موڪلائڻ وقت ڳوڙها . اَسان سڀني جي اَکين ۾ هئا پر ڪيهر کي ڳراٽڙي پائي .وڪلايم ته منهنجي ڪلهن تي سر رکي اُڇي اوڇنگارن ۾ پيو! مان سمجهي نه پيئي سگهان ته هن کي هن طرح روئندو

ڇڏي، مان هوائي جهاز ۾ ڪيئن وڃي چڙهندس؟ شڪر آهي جو ظفر حسن ڪيس پنهنجين ٻانهن ۾ ڪٽي پيو ۽ situation سنڀالي ورتو. اميد ته ڪيهر جلدي روئڻ بند ڪيو هوندو.

مان جيڪر کيس چوان: شوڪت، منهنجا پيارا! تون ته اسان کي ان طرح گهرائڻ وارو آهين نه، جيئن وري واپس ئي نه وڃون؟ تنهنجي ان خواب سان اسانجا به خواب شامل آهن! جيڪڏهن اسين نه پهتاسين ته ٻي پيڙهي پهچندي- اسانجا شريڪانت ۽ سنڌو اچي پهچندا!

تنهنجو خواب ته حقيقت بڻجڻو آهي.

فهميده حسين ۽ سلطانا وقاسي

سنڌي اَدبي سنگت طرفان ڪراچي پريس ڪلب ۾ اَسان سان ملڻ خاطر گڏجاڻي رکي وئي هئي. فهميده حسين سان پهرين ملاقات اُن ميڙ ۾ ٿي. هوءَ منهنجي پر ۾ ٻيل ڪرسيءَ تي ٿي وِيٺي. دستوري ڪارروائي شروع ٿئي تيستائين اَسانجون پاڻ ۾ ٿوريون ڳالهيون ٿيون. اُنهن ڳالهين جي دوران خبر پيم ته هوءَ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ 'سنڌي' وشيه پاڙهيندي آهي. ٻي وري سنڌس مشڪلات معلوم ٿي ته هن قسم جي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪيس اڳواٽ اطلاع جي ضرورت ٿيندي آهي جيئن هوءَ پنهنجن ٻارن کي ڪنهن جي نگهبانيءَ هيٺ ڇڏي اچڻ جو بندوبست ڪري سگهي. اُن ڏينهن ڪيس صرف ڪلاڪ ڏيڍ اَڳم ڄاڻايو ويو هو تنهنڪري ڪيس گهر مان نڪرڻ ۾ دقت ٿي هئي.

اَهڙي ساڳي مشڪلات سلطانا وقاسيءَ کي به درپيش آئي تنهنڪري هوءَ پريس ڪلب واريءَ گڏجاڻيءَ ۾ اچي نه سگهي. پوءِ جڏهن خبر پيس ته اَسين 'جيمس' ۾ رهيل آهيون تڏهن ڪاليج مان سڌو ئي ملڻ آئي. هيءَ پيڻ به ليڪچرار آهي. اَٽ ڏهه منٽ ڳالهيون ڪرڻ بعد ٻڌائين، "هاڻي اجازت وٺنديس ساڍي ٻارهين بجي منهنجو ٻار اسڪول مان گهر پهچندو آهي."

هوءَ واچ ڏانهن نهاري رهي هئي. مان ڪانئس اَگ سوفا تان اُٿي کڙي ٿيس ۽ ڪيس لفٽ تائين اُڇڙائي آيس.

فهميده ۽ سلطانا جي مشڪلات مان چڱيءَ طرح سمجهان ٿي. هنن مون کي منهنجو ماضي ياد ڏياريو. جڏهن شيخ اياز بمبئيءَ ۾ آيو هو، تڏهن منهنجا ٻار تمام ننڍا هئا ۽ مان نوڪري به ڪندي هيس. مان صرف هڪ ڀيرو ۽ سو به آرتوار ڏينهن صبح جو ڪلاڪ به اياز صاحب سان ملڻ لاءِ جوهو تي ويئي هيس. ان دوران بمبئيءَ ۾ جڳ نه شاهي ادبي ميلو لڳو پيو هو، ۽ مون ان رنگين ماحول جون صرف ڳالهيون دوستن وٽان ٻڌيون هيون!

مان فهميده ۽ سطانا، ٻنهي ڀينرن جي شڪرگذار آهيان جو اسان سان ملڻ لاءِ وقت ڪڍيائون. ڪراچيءَ ۾ رهندڙ ٻين ليکڪائن سان ملڻ جي گهڻي تمنا هئم، پر ممڪن نه ٿي سگهيو. شڪر آهي جو فهميده ۽ سلطانا ته مليون ۽ مان قسم کڻڻ جهڙي ته ٿيس ته ڪراچيءَ جي ڪن ليکڪائن سان ملاقات ٿي!

نقاش

ياءُ نقاش ڪراچي پريس ڪلب واريءَ گڏجاڻيءَ ۾ پنهنجو هڪ طنزيه مضمون پڙهيو. اهو مضمون هن خاص ان موقعي لاءِ ئي لکيو هو.

شخصي سطح تي نقاش سان ڪا ڳالهه ٻولهه ڪانه ٿي پر سندس مضمون معرفت جڻ هن سان خاص ڏيٺ ٿي. هن مضمون ۾ موجوده حالتن تي اهڙو ته ڏک ڀريو هيو جو هر دل سور سان ڪڙهڻ لڳي. دليون ڪڙهيل ته آهن ئي، جو سنڌ ۾ ڇپجندڙ سنڌي ڪتاب ڀارت تائين تمام گهٽ ٿا پهچن. اسين ٻريءَ طرح وڇڙيل آهيون. اسانجي هڪ ٻئي لاءِ حب ۽ عزت هوا ۾ ترندڙ هڪ جذبو آهي. منهنجي هن ننڍڙي ياءُ مضمون ۾ جيڪي لکيو سو سندس قلب جي ڪوڪ هئي ته مون کي سنڌي ادبي سنگت ڪوٺيو آهي ته اچي موتي پرڪاش سان مل- سو موتي پرڪاش آهي ڪير؟ ڪهاڻيڪار؟ ناول نويس؟ شاعر؟ ناٽڪ نويس ...... يا الهاسنگر ۾ ڪو ٻسڪوٽن ۽ ڪنمنڙن جو ڪارخانو اٿس؟ مضمون جو حاصل مطلب ان طرح جو. هن مضمون جو تاثر دل تي دائم رهندو ڇاڪاڻ ته مضمون ۾ نئين ٽهيءَ وارن جي تواريخ سان، وقت سان ۽ حالتن سان هڪ پاراتي جهڙي ڪوڙي شڪايت هئي ته ٻيلي، ڇو اسان سان هي ظلم ڪيو اٿو جو ساڳي ٻولي ڳالهائيندڙ اسان ٻن ڀائرن کي وڇوڙيو ته اٿو، پر الڳ الڳ هنڌن تي رهندي اسين پنهنجي زندگي ڪيئن جيئي رهيا

آهيون ...... اِها معلوميت وٺڻ کان به محروم ڪري ڇڏيو
اٿو اسان کي! ......

نقاش جي دل مان نڪتل دانهن جو شل ڪو فرياد
ٿئي- گهٽ ۾ گهٽ ڪتابن جي مٿاسٽا لاءِ ڪا راهه نڪري!

شمس سرڪي

مسز سرڪيءَ سان پهريون دفعو ملاقات بمبئيءَ ۾ ٿي هئي. مان ڪنهن ڪم سان بمبئيءَ ويئي هيس. اُن دؤران مسٽر ۽ مسز سرڪي به بمبئيءَ ۾ هئا. سنڌي ساهت منڊل طرفان هنن ساڻين سان ملڻ لاءِ ڪي. سي. ڪاليج ۾ گڏجاڻي رکيل هئي. مان به اُن گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيس پر صرف پندرهن منٽن لاءِ. سو مسز سرڪيءَ سان صرف واقفيت ٿي سگهي هئي. ميٽنگ جي ڪارروائي شروع مس ٿي ته مان ساڻين کان موڪلائي هلي ويئي هيس. موڪلائيندي مسز سرڪيءَ جو هٿ حب وچان پنهنجن ٻنهي هٿن ۾ ڪن اڌ لاءِ پڪڙيو هوم. اُن مختصر ملاقات ۾ اهو به ڄاتو هوم ته شمس ۾ سچ جي تابش آهي- سندس نالو ۽ شخصيت هڪ ٻئي سان ٺهڪندڙ آهن! پوءِ به اڌوري ملاقات هئي. ڄڻ ڪير سپني ۾ اٽڪلو مليو هجي. پنهنجو پاڪ پلو پائيم جڏهن ڪراچيءَ ۾، سندس ئي گهر ۾، اٽڪل اڌ ڪلاڪ ڪن خلاصو ويهي ساڻس ڳالهائڻ جو موقعو مليو- ادو سرڪي 'جبيس' ۾ اچي، ڊنر جي دعوت ڏيئي ويو هو.

مان جيئن ئي شمس جي گهر پهتيس تيئن ئي هن سان ڳالهائڻ ۾ جنجي ويس. ازخود ائين ٿي ويو جو موتي- موهن- مهنجو پاڻ سوڀو گيانچنداڻي، ادو سرڪي ۽ جويو صاحب الڳ ڪمري ۾ وڃي ويٺا ۽ شمس ۽ مان هال ۾ اڪيليون هيونسين. خوب ڳالهيون ڪيونسين. شمس ٻڌايو ته گهر گهرهستيءَ جو ڪاروبار سنڀالڻ پنهنجي سر هڪ وڏي

ذميداري آهي. تنهن ۾ لکڻ لاءِ وقت ڪٿان ڪڍجي؟ مان هن سان سؤ سيڪڙو شامل راءِ ٿيس. پر جڏهن ٻڌايائين ته جويو صاحب ڪيس چوندو آهي ته تون ڪيئن به وقت ڪڍي لک، تون سٺو لکندينءَ ـ تڏهن مون کي دل ۾ آيو ته ڪيس چوان: ”شمس، اها ڳالهه سچي آهي. جويو صاحب نيڪ ٿو چوي توکي. تنهنجو سوچ ويچار صاف ۽ پختو آهي. توکي پنهنجا convictions آهن. ڳالهه ڪرڻ جو پنهنجو بردبار انداز آهي. تنهنڪري تون وقت ڪڍي لکين ته سٺو.“

هي سڀ مون دل ۾ چيو هو ـ اڄ ڪيس ٿي چوان. روبرو نه ٿي پر هن لکڻيءَ جي ذريعي.

هڪ ٻي ڳالهه شمس ٻڌائي جا ڪڏهن نه وسرندي. اُن رات جو ٽي ـ وي ـ تي فيض احمد فيض کي شردانجلي پئي ڏني ويئي ته ڪنهن ميڙ ۾ فيض سان ٿيل ملاقات جي دوران شمس ۽ فيض احمد فيض جي وچ ۾ ٿيل گفتگو ٻڌائي، جا هن ريت آهي:

شمس پڇيو هو، ”فيض صاحب، هڪ ڳالهه ٿي پڇان. سچو جواب ڏجو. توهان پنهنجو غزل:

”مجهه سي پهلي سي محبت ميري محبوب نه مانگ.“

ڪنهن تي لکيو آهي... ڪنهن کي مخاطب ٿي لکيو اٿو؟“

فيض چيو هو ”ڪنهن تي به لکيو اٿم ... هِن تي هُن تي. سمجهه ڪٺي توتي لکيو اٿم.“

شمس چيو هو ”نه، اهو توهين ڪوڙ ٿا ڳالهايو. ههڙو شعر هِن هُن تي لکيل ٿي نه ٿو سگهي. ضرور ڪا گهري چوٽ کاڌي اٿو...“

۽ فيض احمد فيض صرف مشڪيو هو! مشڪندو رهيو هو. *

اُها دوشيزه شمس ڏٺي هئي ۽ هن سان ڳالهايو به هئائين. هن ذري گهٽ اِها ڳالهه قبول به ڪئي ته شاعر فيض هي غزل ڪيس مخاطب ٿي لکيو آهي- پر فيض صاحب صرف مشڪيو هو. هن ڪجهه به قبوليو نه هو.

اِن طرح شمس ۽ مون فيض احمد فيض بابت ڳالهيون ڪري جڻ هن جي الوداعي جو غم ونڊيو هو پاڻ ۾- هن عظيم شاعر سان ڪنهن کي محبت نه آهي؟

اِن ملاقات بعد مان مسز شمس سرڪيءَ کي پنهنجي بيحد ذهين ۽ قربدار ڀيڻ ٿي سمجهان.

”حسرتون..................“

١٤ ڏينهن سنڌ ۾ رهڻ جي اجازت ملي ۽ جيڪو دوستن جو پيار مليو، اها وڏي غنيمت تہ ڀانيون! پوءِ بہ ڪي حسرتون آهن ......

... پيٽ ڏٽيءَ جي درگاهه تي وڃي نه سگهياسين. اهو قرض رهجي ويو. شاهه پڙهي، وري پڙهي، گهڻن، تمام گهڻن سنڌين تائين سندس ڪلام جي سڳنڌ ڦهلائيندا سين. اهو قرض موٽائبو ۽ ائين موٽائبو.

... شيخ اياز سان ملاقات نه ٿي. جڏهن اياز هندستان ۾ آيو هو تڏهن اسانجي گهر رُمي روڊ تي آيو هو. اچڻو اٺين ٻجي هو، پر دير ٿي ويس رات جو ڏهين ٻجي کن راڄن چاولا کيس وٺي آيو. انتظار ڪري ڪري، اسانجا ننڍڙا شري ۽ سنڌو سمهي پيا هئا- ويندي ويندي اياز صاحب چيو، "ٻهڪجون ممتا جون لهرون ته ڏيکار."

مون ٻارڙن کي ننڊ مان ڏونڌاڙي جاڳايو. هُنن اڌ ننڊ ۾، اڌ جاڳ ۾ ڏٺو هو شيخ اياز کي. پوءِ ڪيترن ڏينهن تائين هنن جي معصوم گفتگو مون سان ٿيندي رهي.

هُو پڇن، "ممي، وري ڪڏهن ملندو- شيخ اياز؟"

مان چوان، "جڏهن اسين سنڌ هلنداسين."

"سنڌ ڪڏهن هلنداسين؟"

"جڏهن اياز صاحب اسان کي خط لکندو ته اچو، تڏهن سنڌ هلنداسين."

"ڪڏهن خط لکندو شيخ اياز؟" ... بس گفتگو جو ڪو انت ڪين هو.

جڏهن شري ٻارهين سالن کي ٿيو هو تڏهن هڪ ڏينهن منهنجي آفيس مان موٽڻ جو هونءَ کان وڌيڪ انتظار ڪري

رهيو هو ... جيئن ئي گهر ۾ گهڙيس تيئن ئي چيائين، ”ممي، اڄ، مان توکي آياز صاحب جو هڪ تمام سٺو شعر ٻڌايان-

تو ۽ تنهنجيءَ دنيا مون سان ڪيڏا وئل وهايا
موت ۾ پر مون تنهنجي جڳ کي مٺڙا گيت ٻڌايا-

مان ٻيهر ۾ به پيس ۽ خوش به ٿيس ننڍڙي شريءَ وٽان ’آياز‘ ٻڌي.

مان ته هنن جي معصوم دلين کي ريجهائڻ لاءِ دل مان جواب ڏاهي ڏ ٻيدي هيس ته آياز صاحب لکندو پوءِ هلندا سين سند- پر ڳل اهو سچ ٿي پوي ته شيخ آياز خط لکي، شريءَ ۽ سنڌوءَ کي سنڌ گهرائي!

... سائين غلام مصطفيٰ شاه جي گهر به پيرا ويس پر هن سان ڪا خاص ڳالهه ٻولهه نه ٿي. هن جي هال ۾ ديوار تي لڳل آڪل پدشاه ڪن نمونن جا لڪڻ ڪڏهن نه وسرندا، جن کو لڪڻ جو نماءُ هو. هن جا ٻي باک ۽ بلند ٽهڪ، جيڪي بند ٿين ته به ديوار ۾ جڻ پڙاڏو گونجي، اهي به نه وسرندا ۽ سنڌس سهڻيءَ نهن جون قاتل اکيون ياعمر منهنجو پيڇو ڪنديون رهيون.

... سائين محمد ابراهيم جويو صرف ڏٺم. مسٽر ۽ مسز سرڪيءَ وٽ ’ڊنر‘ جي دعوت. وقت جويو صاحب به آئي هو. پر آن ڏسڻ کي ملاقات نه چوان. صرف ڏسڻ ئي حاصل ٿيو. هڪ لفظ به آسان نه ڳالهايو.

... حميد سنڌي، انور ۽ نسرين جي گهر ملڻ آيو. اُن وقت ڪي ٻيا دوست به موجود هئا. اَدو حميد موتيءَ سان ڳالهائڻ ۾ مشغول ٿي ويس. حميد سنڌيءَ سان صرف ڪلهي ڪيڪاريم ۽ بس.

... سراج الحق ميمڻ جي گهر وڃڻ جي دعوت ملي. تنوير ۽ موتي ويا پر قمر ۽ مان وڃي نه سگهيوسين. ٻيءَ هڪ ٻن موقعن تي هن پاڻ وڃڻ مهل موڪلايو ۽ چيو، ”چڱو ڪلا ...“ بس صرف اِهو ئي ياد اَٿم.

... ڏاڏي بخش اوٺي کي نه ڄاڻ ڇو منهنجيءَ صحت، جو فڪر لڳي پيو. ٻڙيس ڪلب ۾ ۽ اُن بعد ’جبيس‘ ۾ ۽ وري هتي خط ۾ به لکي ٿو، ”توهانجي طبعيت ڪيئن آهي؟“ نعيڙي پاڻ جي اوني لاءِ مهرباني. هن سان ڪا اَهڙي ملاقات نه ٿي سگهي جو مان هن جي باري ۾ ڪجهه ڄاڻي سگهان.

... وليرام ولڀ جي سباجهي ڏيءُ گوري، ٻيءُ سان گڏ خاص حيدرآباد مان ڪراچيءَ آئي، اَسان سان ملڻ لاءِ. هن کي هڪ ڳراٽڙي به نه پائي سگهيس. اَسين ڪتي لنڊن لاءِ وياسين ۽ موٽياسين ته گوري وڃي چڪي هئي ...

... ياڳ سيال، خاص حيدراباد مان آيو هو. اَنور ۽ نسرين جي گهر مختصر ملاقات ٿي. هن پنهنجي ڇپيل آکاڻي پڙهڻ لاءِ ڏني جيڪا اَڌ ڪن مون اُتي ئي پڙهي. بعد ۾ اُها مخزن هٿ نه آئي آهي. هن جي حب پاڻ سان کڻي آئي آهيان. اُميد ته سندس آکاڻي ڪڏهن 'آرسيءَ' ۾ پڙهڻ لاءِ ملندي.

... ڊاڪٽر حميده کهڙي جي گهر سڏايل مشاعري ۾ منهنجي هڪ ننڍڙي ياڳ شعر پڙهيو جو اَسان تي لکيو هئائين. اُن جي هڪ سٽ جو مطلب هو ته اَسين اُهي آهيون جن هند ۾ وڃي به سنڌ جي مٽي لڳڻ تان نه لاٿي آهي. اَسان جي جذبات جو هي اظهار بيحد بيحد وڻيو هوم. مشاعري بعد منهن سامهون مليو ته مون سندس مٿي تي هٿ رکيو. نه ئي هن سان ڳالهائي سگهيس ۽ نه ئي هن جو نالو ياد اَٿم.

... زينيءَ نالي هڪ ڌرم جي ڌيءُ اَٿم. هوءَ نواب شاه ۾ رهندي آهي. منهنجو ناول پڙهي مون طرف دوستيءَ جو هٿ وڌايو هئائين. هن سان ملڻ لاءِ گهڻي تمنا هئي، پر فون تي به ڪانٽيڪٽ نه ٿي سگهيو.

... عاشق عارباڻي اَسانجو من پسند اَداڪار آهي. پر اَهڙي من پسند ملاقات هن سان نه ٿي جهڙي اَسان چاهي هئي.

... ماهتاب راشديءَ جو حيدرآباد مان فون آيو پر پاڻ نہ ملي. هن ڪراچيءَ اچڻ چاهيو پئي پر صحت ساٿ نہ ڏنس. ڊبئيءَ ۾ سندس پيار ڀريو خط پهتو آهي.

هڪ حسرت اِها بہ آهي تہ هوند اُن وقت سنڌ اچي سگهون ها جنهن وقت گرامي صاحب، ثميره زرين ۽ اَلطاف شيخ حيات هئا! مون ١٩٧٧ ۾ گرامي صاحب بابت سندن ياد ۾ نڪتل گرامي نمبر پڙهيو هو. هاءِ ... ههڙو ڀاءُ مونکي ڪڏهن مليو، جڏهن هو جهان ۾ نہ رهيو هو. غربت اَڳيان جيڪي سر نہ جهڪائين پر هيڪاري غريبي جن اَڳيان غريب ٿي پوندي آهي، هو پاڻ شاهوڪار ٿي رهندا آهن، اَهڙو شاهوڪار ڀاءُ هو منهنجو گرامي صاحب.

ثميره زرين وٽ جيڪا روح جي سادگي ۽ پاڪيزگي هئي، تنهن منهنجي لنو لنو ڪالنداري ڇڏي آهي. حيات هوندي هن هڪ ننڍڙو خط لکيو هو ڪنهن مايوس ڀاءُ کي مايوسيءَ جي اونده مان ڪڍڻ لاءِ. اَهو خط دنيا ڀر جي هرهڪ اُداس اِنسان کي ڪارائتو ٿي سگهي ٿو- منهنجي تقدير اَهڙي نہ هئي جو هن سان ملان.

... اَلطاف شيخ کي ۽ هن بابت سنڌ مان ٿي موٽڻ بعد پڙهيو اٿم. اديءَ تنوير عباسيءَ کي لکيم تہ توهانجي ڀاءُ کي دُنيا ڇڏڻ بعد ٿي پيا ڪي دوست مليا آهن. اَسانجو پيارو دوست ٿي سگهي ها. اڄ اسان وٽ سندس ڪتاب آهن، سندس ڪجھ تصويرون آهن. اسين ڪيس سدائين ياد ڪنداسين.

... مان خانواهڻ وڃي نہ سگھيس. خانواهڻ کان ٿورڙو پري هڪ ٻيو ٻہ ڳوٺ هو محبت ديرو. نہ ڄاڻ هاڻي آهي يا پڙپانگ تي ويو آهي- دنيا ۾ محبت-ديرو مٽائڻ جي ڪوشش پگن کان آهي. اسان لاءِ سڄي سنڌ محبت-ديرو آهي- شل شاهه جي سنڌ- شاهه جو محبت ديرو آباد هجي.

حسرتون ۽ ارمان ڪي ڳڻڻ جا آهن؟ اِها هڪ حسرت تہ اسين سنڌ ۾ رهي نہ ٿا سگھون ... ڪافي آهي دل دکوئڻ لاءِ. جيسين ساهه ذري آهي، ساهه تانگھيندو رهندو سنڌ لاءِ.

هي ڪتاب پورو ڪيو اٿم تہ ٽيپ رڪارڊر تي عابده پروين جي آواز ۾ شاعر تاجل بيوس جو ڪلام پيئي ٻڌان... دل جهوريندڙ ڪلام، جنهن جا لفظ جيترا پيارا آهن اوترو درد انگيز، عابده پروين جو آهي پيش ڪرڻ جو انداز آهي.

سنڌ منهنجي امان
سنڌ تنهنجي امان
سونهن تنهنجيءَ مٽان
ڇا لکي ڇا لکان؟ ڇا لکي ڇا لکان؟
هڪ قلم، هڪڙو مان،
ڪيئن پورو پوان؟
ڇا لکي ڇا لکان؟ ڇا لکي ڇا لکان؟
تنهنجي ماڻهن ڪي سيني ۾ سانڍيو وتان،
تنهنجي لاٽن لٽين کي ٻہ چندن چوان،

شال تنهنجيءَ ٿي ڪک مان پيو هر هر ڄمان،
ڪير تنهنجو پيشان، وير تنهنجو ٿيان،
ڇا لڪي ڇا لڪان؟ ڇا لڪي ڇا لڪان؟
سعد منهنجي آمان!

موھن گيھاڻي

منطق جي جبل تي بيٺل موھن گيھاڻي مون ڏٺو ھو ۽ ڪيئس سالن کان ڏسندي پيئي اچان. ڪنھن به ڳالھ تي موھن سان بحث ڇيڙيو ته ھو ھزار دليل ڏيندو ۽ انھن دليلن ۾ سندس گھري علم، اڀياس ۽ معلومات جو جوھر ھوندو. ھن جي وزندار ۽ جوشيلي آواز ۾ ڇيل دليلن ٻڌڻ بعد به جيڪڏھن توھين سائنس شامل راءِ نه ٿيا ته موھن جو منھن ڳاڙھي ھٽي ويندو......

مان موھن جي ان تتل منھن کان ڪنارو ڪندي آھيان. ڪجھ سندس صحت جي لحاظ کان، ڇاڪاڻ ته گھڻو جوش ۾ اچڻ ھن جي صحت لاءِ نقصانڪار آھي...... اٺ نوَ سال ٿي ويا جو ڊاڪٽرن ڪيئس 'دل جي تڪليف' نالي ناچاڪائيءَ جو ليبل لڳايو آھي- ۽ ٻيو لحاظ ته، ھر عزت جھليندي آھي موھن سان بحث ڪرڻ کان. مان ھن جي ذھني قوتن جو قدر ڪندي آھيان ۽ جيسين دنيا ۾ جي سياست، ٽوٽي دنيا ۾ جي اَدب جو سوال آھي، موھن جي اَڀياس ۽ معلومات جو جواب ڪونھي! سو منطق جي جبل تي موھن ~~اَئيڪ~~ پيرا ڏٺو ھوم. پر جذبات جي ٽڪريءَ تي موھن مون پھريون دفعو سنڌ جي زمين تي ڏٺو... ھي نئون، نرالو ۽ بيحد سباجھو موھن ھو- ته ڄاڻ سنڌ جي ڌرتيءَ ڪيئس پنھنجي گود ۾ کڻي کھڙو ٻڌائي ڇڏيو ھو...!

ڪراچيءَ ۾ ٽڪريءَ تي سندس ننڍڙڻ جو گھر آھي. اُھو گھر جنھن ۾ ٣٧ سال اڳ موھن رھندو ھو. اَڄ به

اُڪين سامهون اُهو موهن بيٺو آهي ...... سندس اُن گهر جي لوهي شيخن واري دروازي وٽ بيٺل. مان ۽ موتي، سليم جي ڪار ۾ ويٺا آهيون ۽ موهن کي جاچي رهيا آهيون. هو ڪشادي لوهي دروازي جي شيخن جي ڳڙڪن مان ليئا پائي پنهنجو گهر ڏسي رهيو آهي- اُن ننڍڙي ٻيوس ٻار وانگر جنهن کي ڏاڏيءَ ڪنهن حرڪت ڪرڻ جي سزا خاطر، گهر مان ڇڏ ڪڍيو آهي ۽ هو روئڻهاڪو منهن ٺاهي، ڳڙڪين مان ليئا پائي واجهائي رهيو آهي ته من ڪنهن ٻاجهاري اِنسان جي نظر مٿس پوي، جو کيس در کولي ۽ هو گهر اَندر داخل ٿئي. ڪٿي هو ڏاڍي شوخيءَ سان بحث ڪندي، دليل ڏيندي، سنڌي ساهت منڊل جي ڪرسين تي ويٺل ميمبرن جي وچ ر کيل شاهي ميزن تي مڪون هڻندو هوا! ڇا ته سندس هٿ پڪا هوندا ۽ ڇا ته دادا ملڪاڻيءَ موهن جو جوش گهٽائڻ لاءِ حيلا هلايا هئا ...... آهو اَلائي ڪهڙو موهن هو. هن موهن کي ته ڄڻ دماغ هوئي ڪين. صرف دل هئي جا جهڄي، جهري رهي هئي ......

سليم کيس سڏ ڪيو، ”هاڻي، اَچو. دير ٿي ويندي.“

پر موهن ڪٿي ٿو سڏ ٻڌي؟ اُلٽو مونکي سڏ ڪري چيائين، ”ڪلا، اَچ نه... منهنجو گهر ڏس نه!“ مان ڪار مان لهي سندس پر ۾ وڃي بيٺيس.

مونکي عجيب ديوانگيءَ وچان چيائين، ”ڏس- ڏس- هن هنڌان ڏس. هيءَ جيڪا سائي ڇپر آهي نه، اُها هيسيتائين هوندي هئي ۽ هي جيڪو دروازو آهي نه. “

مان بنا ڪجهه سمجهڻ جي صرف ’هون هون‘ چئي

ڏوڙي پنهنجي بستري تي ويٺو ۽ وڏي اطمينان سان چيائين، ”ڪلهه مونکي ايڏي آزاديءَ جو احساس ٿو ٿئي جو بيان نه ٿو ڪري سگهان. ڪنهن وٽ مهمان ٿي رهڻ ۽ هيٺين هوٽل ۾ رهڻ ۾ وڏو فرق آهي.“

موتي اخبار تي سرسري نظر وجهي رهيو هو ان مهل. هن اخبار پاسيري ڪندي موهن کي چيو، ”پر يار موهن... انور ۽ نسرين جهڙا ميزبان ڪٿي ملن- مون کي انور مان سڳي ڀاءُ جهڙو سواد ٿو اچي.“

”اڙي ......“موهن پنهنجي مخصوص انداز ۾ اڙي ... چيو ۽ پوءِ چيائين: “Such beautiful people they are!”

ان بعد موهن ۽ موتيءَ گڏجي بلاليءَ کي به ياد ڪيو.

اڏي بلاليءَ جي مهمان نوازيءَ ۾ به قربن جا ڪوٽ ڀريل هئا.

موهن نه ڪڏهن ياد ئي ڪين رکي ته ڪو اسين مڊل ڪلاس ماڻهو آهيون. هن جو هٿ هر وقت ڇوٽ رهندو آهي ۽ پئسو خرچڻ مهل سندس وهنوار ڪجهه اهڙو هوندو آهي جو لڳندو آهي ته ڄائي ڄم کان امير ماڻهو آهي! ان ڳالهه جو اتي به هڪ ثبوت مليو. هن ڪراچيءَ ۾ اسان کي پنهنجو اصلوڪو گهر ڏيکاريو جيڪو بلڪل ئي عاليشان بنگلي جي شڪل صورت وارو هو. ڪشادو لوهي دروازو... پوءِ گاهه گلڪاري ۽ پوءِ بنگلو... ورهاڱي کان اڳ جيڪي به ماڻهو ٽڪريءَ تي اهڙن سهڻن گهرن ۾ رهندا هئا، تن کي ئي امير ماڻهو ڪري ليکيو ويندو هو.

ڪراچيءَ ۾ پهچي، موهن جي من اندر جو ’شخص‘ به جاڳي پيو ۽ ليکڪ به جاڳي پيو. روزاني زندگيءَ ۾ جيڪي نقاب چاڙهي هلڻو ٿو پوي سي لهي ويا- روحاني طرح بلڪل

ٿي آزاد موهن جنهن به ميڙ ۾ ڳالهائي، اُتي تاڙين جا ٺهڪا پيا پون! مون کيس ڇوڙي ۾ چيو ته مونکي خبر ئي نه هئي ته تون هيڏو سٺو ڳالهائي سگهندو آهين ...

پريس ڪلب ۾ جيڪا اديبن جي گڏجاڻي سنڌي ادبي سنگت جي ٻاران رکي ويئي هئي اُن ۾ موهن چيو، ”هي ٩٠ منٽن جو سفر طئه ڪرڻ لاءِ مون کي سٺيه سال لڳا آهن ... “

ٻي هڪ ڳالهه وڏي وشواس سان چيائين، ”اسانجي ٻولي نه مرندي.“

سندس آواز هينئر به ڪنن ۾ پيو پُڙلي: دوستو، ٻوليءَ جو وجود ۾ اچڻ سوين سال گهرندو آهي. تنهنڪري اُن کي مٽائڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانهي.“

ٻيو هڪ ميڙ ٿيو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾. اسان کي شاگردن سان ملائڻ لاءِ رٿيو ويو هو. اُن ميڙ ۾ موهن گهڻا سال اڳ لکيل پنهنجي هڪ مٺي ڪهاڻي ٻڌائي. اُن مٺي ڪهاڻيءَ جو تت هي هو ته خلقيندڙ جي من ۾ جڏهن وطن-دوستيءَ جو جذبو جاڳيو، تڏهن هن ماڙئي خلقي. مٺي ڪهاڻي ٻڌي شاگردن جي تاڙين جو ٺهڪو پئجي ويو. اُن ساڳيءَ محفل ۾ شاگردن موتي پرڪاش کان سوال پڇيو ته اڄ جي دور ۾، هند جي سنڌي ادب ۾ جديد جي ڌارا ڪيتري قدر زور ۽ مقبول آهي. اُن سوال جو جواب موتي پرڪاش تڙ نه ڏنو. تنهنڪري موهن گيهاڻيءَ شاگردن کي مخاطب ٿي ڪين سندن سوال جو جواب ڏنو ۽ آخر هن چيو ”صحيح معنيٰ ۾ جديد ادب جي گهڻي قدر تخليق نه ٿي آهي. صرف نقل آهي. جيئن مان چوندو آهيان ته هتي سارتر سور ڪائيندو آهي ۽ ٻار هتي سنڌي ليکڪ ڇٽيندا آهن.

بس شاگردن جا ٽهڪ هئا ۽ ٽهڪن بعد تاڙيون هيون!

موهن کي ڪي ماڻهو ڏاڍا وڻن ۽ ڪي اصل ڪين وڻنس. ان پسنديءَ توڙي ناپسنديءَ لاءِ وٽس دل جا دليل هوندا آهن. ڪراچيءَ ۾ هن جي ظفر سان ڏاڍي دل ٿي ويئي. هونءَ به اهو اسرار ته ٿي چڪو هو ته ظفر حسن ايئرپورٽ تي اسان جي ڳولها ڪندي جنهن شخص کان پڇا ڪئي اهو موهن ئي هو ... جڏهن ٽي چار ڏينهن ظفر جامشوري هليو ويو تڏهن موهن بيحد ماندو ٿي پيو. هڪ شام جو موتيءَ کي چيائين:- ”موتي، مون کي ظفر جو فون نمبر ته ڏي ته ڳالهايانس.“

موتيءَ ساڻس چرچو ڪندي چيو، ”تو صبح جو فون نمبر گهريو هو ظفر جو- پر مان توکي ان ڪري نٿو ڏيان جو مجاڻ تون مون کان ظفر جهڙو دوست ڦري وٺين!“

ان ڳالهه تي ٻئي زور زور سان ٽهڪ ڏيئي کليا هئا ... حقيقت ۾ ظفر جو فون خراب هو ۽ مليو ئي نٿي. اها ڳالهه موهن کان شايد وسري وسري ٿي ويئي. جڏهن ظفر جو نمبر نه ٿي مليس تڏهن چيائين، ”پلا اشتهار وجهائجي ته هن قد بت وارو ...... سهڻيءَ شڪل وارو ماڻهو گم ٿي ويو آهي.“

مطلب ته ظفر حسن سان موهن جي جند جڙي ويئي. پنهنجي ان قرب جو اظهار ڪندي چيائين:

"Had Zafar not been there, I would have felt lost."

شڪر آهي جو جنهن ڏينهن موهن ڪراچي ڇڏي رهيو هو ان کان هڪ ڏينهن اڳ ظفر ڪراچيءَ اچي پهتو ۽ موهن کي ايئرپورٽ تي ڇڏڻ به ويو ......

مون ڪراچيءَ ۾ موهن جو نرالو، نڪريل روپ ڏٺو. هو مون کي ٻه هڪ عجيب قسم جو قرب پيو ڏئي. اهڙو قرب مون کي هن وڏن بمبئيءَ توڙي دهلي ۾ نصيب نه ٿيو آهي! هڪ خاص احسان ٻه مون تي ڪيائين جو هڪ صبح جو تمام سويل مون کي ننڊ مان اُٿاري چيائين، ”ڪالهه هل، هتان پنڌ ڪندا رام باغ هلون. توکي دل آهي نه رام باغ جي وچ واري تلهي تي وهين نديءَ هوندي وانگر ......“

’جبيس‘ هوٽل صدر ۾ آهي، اُتان کان رام باغ تائين پنڌ وڃي هليو. اهو صبح هڪ اڻ وسرندڙ صبح آهي. وات تي چيائين، ”سڄو وقت موٽرن ۾ پيا گهمون. هيئن رستا ڪڇائيندا پنڌ ڪريون ته محسوس ٿئي ته ڪراچي آهي.“

هن سوراهن آنا سچ چيو ...... پنڌ ڪندي ڪيترين اڳوڻيون عمارتون سڃاڻي سگهياسين ۽ رام باغ، طوطارام بلڊنگ ...... اڳوڻو ڊي- سي سڪول ... برنس روڊ ... اهي سڀ ايراضيون ٻنا ڪنهن جي مدد جي پاڻيهي ڳولهڻ ۾ اسان کي اهڙو مزو آيو، ڄڻ ته اسان اڃا تائين ڪراچيءَ ۾ رهندا هجون ......

پر پيرم ته نيٺ پيٽو هو! اسين ڪٿي آهيون ڪراچيءَ جا رهواسي هاڻي ... ٢۴ نومبر تي موهن، پوليس مان جيئن Exit Permit وٺي آيو تيئن هو ماڻهن ۾ نه هو. ٢٦ نومبر تي ماهتاب واپس حيدرآباد وئي، اُن ئي شام جو پنجين ٻج واريءَ فلائيٽ ۾ موهن کي دهلي اُسهڻو هو: هن جي ويزا صرف ڏهن ڏينهن جي هئي. هن جي دل ايڏي مايوس ٿي وئي جو هر هر چوي ته اڄ شام جو پنجين ٻج مون کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويندو- هو صرف زبان سان نه چئي رهيو

هو، پر محسوس ڪري رهيو هو ائين! مون کي ۽ موتيءَ کي هن جو فڪر وڌي ويو، ڇو ته هو اڪيلو سفر ڪري رهيو هو. هو ڪيڏو نه انٽيليجنٽ آهي، پر دل ۽ جذبات جي معاملي ۾ هن جو ذهن ۽ رئشنلٽي جواب ڏيئي بيٺا.

مون موهن کي چيو، "پيارا موهن، تون جنهن جذباتي موت جي ڳالهه ڪري رهيو آهين، اهو اسان کي ٻه مرڻو آهي ٻن ٽن ڏينهن بعد."

موهن جي مايوسي اسانجي جھول ۾ اُڇي ڪري. سنڌ ڇڏڻ مهل موهن جو هنيانءُ ڇو تو پرونجي، اسين ٻئي، مان ۽ موتي سمجهون پيا. پر ان مهل موتيءَ ڳالهه ڪلي ڪلي پٽي اڏائي جيئن موهن جي مايوسي بداونٽي ڪل ۾ ئي سهين، الوپ ٿي وڃي. ان ساڳئي ڏينهن منجهند جي ماني سائين غلام مصطفيٰ شاه وٽ هئي. موهن اتان ماني کائي سڌو ئي ايئرپورٽ تي هليو ويو. سليم مجنون ۽ ظفر حسن کيس ڇڏڻ ويا. سليم جڏهن واپس 'جيمس' هوٽل ۾ موٽيو ته اسان ڪانئس موهن جي خبرچار پڇي. هن ٻڌايو ته ڪجهه وقت موهن بردباريءَ کان ڪم ورتو پر آخر ۾ موڪلائڻ وقت بيحد مايوس هو ...... مون کي هر گهڙيءَ موهن جا لفظ پيا ياد اچن : I will be executed at 5 P.M.

هڪ ٻي به ڳالهه ان ڏينهن ياد آئي. ڇهه سال کن اڳ جڏهن موهن دبئي ۾ نوڪريءَ سانگي آيو هو، تڏهن شروعات ۾ اڪيلو هو. جيتوڻيڪ کيس ڪمپنيءَ طرفان فلئٽ مليو هو پر موهن اتي رهڻ نه چاهيو ۽ نه ئي موتيءَ هن کي اڪيلو رهڻ جي موڪل ڏني! اهو فلئٽ شارجاه جي هوا کائي رهيو هو ۽ موهن اسان سان دبئيءَ ۾ رهيو. تيسين، جيسين سندس، سهڻي ڪردار روپ ۽ سندس

شهزاديون ڏٺيءِ آچن. اُن دؤران موهن بيچاق ٿي پيو. ڪيس هاءِ بلڊپريشر ٿي پيو ۽ اُهو اِن حد تائين پهتو جو هن جي هڪ ڏاڍ مان لڳاتار خون وهڻ لڳو. موهن کي موڪل وٺڻي پيئي. اُن موڪل جي ڏينهن ۾، هڪ صبح جو موهن پلنگ تي ليٽي آرام ڪري رهيو هو ۽ مان هن جي سامهون ويهي ڪپڙا اِستري ڪري رهي هئس. اُن وقت موهن چيو، ”ڪلا، مان ڪنهن تي ڪم رکان ته جي مان دٻيءَ ۾ مري پوان ته منهنجون هڏيون سنڌوءَ ۾ سون درياهه ڪجانءِ“

موهن جي ڳالهه ٻڌي مون سندس اندروني گهٻراهٽ کي ڀرڪي ورتو. گهٻرائجي ته آسين به ويا هئاسين پر اُن وقت مون موقعي جي نزاڪت محسوس ڪئي. موهن کي مون پنهنجي ڏر يا آچا به پٽ وانگر پاليو آهي. مان اِئين ڪڏهن نه چاهيندس ته موهن دنيا مان رخصت وٺي وڃي ۽ مان اُياڳي اُهو ڏينهن ڏسڻ لاءِ جيئري هجان. پر اُن وقت دل تي پٿر رکي مون ڪيس چيو، ”موهن، تون دل کي آرام ۾ رک. ڪو به خيال نه ڪر. خدا نه ڪندو ته جدايون ايندڀون. پر جي ڪجهه ٿيو به ته تنهنجي اِها خواهش اُساڻو پٽڙو شريڪانت پوري ڪندو!“ منهنجي ڳالهه ٻڌي موهن منهنجو هٿ پڪڙيو ۽ سامت جو ساهه کنيو.

اُهڙي موهن کي ٻلا ’جبيس‘ ۾ ڪيئن نه ياد ڪريان؟ ۽ پيون به موهن جون گهڻيون ئي ڳالهيون ۽ سندس قرب ۽ درياهه دلي ... دليري ۽ دلبري ياد ڪري روئڻ پئي آيو. دل ۾ چوان پيئي، جيڪر هن کي به چوڏهن ڏينهن جي ويزا هجي ها جيئن واپسيءَ جو سفر به گڏ ڪريون ها ......

اِهو تمام سٺو ٿيو جو اُن جي ٻئي ڏينهن آسان هوٽيل

’جبيس‘ کي ڇڏي ڏني. هڪ ته انور ۽ نسرين جي محبت ڇڪي رهي هئي ۽ ٻيو ته اَدو ظفر به ڄامشوري مان ڪراچيءَ، اَنور وٽ اَچي ويو هو ۽ ٽيون ته موهن جي غير حاضريءَ ۾ ’جبيس‘ ۾ رهڻ به ڏاڍو ڏکيو هو. جنهن شام جو تنوير عباسي ۽ ماهتاب آيا، اُن ئي شام جو موهن جي هوائي جهاز جي ٽڪيٽ بوڪ ٿي چڪي هئي ۽ سندس اُسهڻ ۾ ٢٤ ڪلاڪن کان به گهٽ وقت هو ... تنهنڪري موهن اُها شام به مزي ۾ نه هو. حقيقت ۾ هن اُها شام بلڪل اَڪيلائيءَ ۾ گهارڻ پئي گهري. پر محبوب ... ۽ ماهتاب- تنوير ۽ قمر کي ڇڏي هو ڪيڏانهن وڃي نه سگهيو.

هن کي قمر ڏاڍي بردبار ۽ جرئت واري عورت لڳي ۽ محبوب سان بيحد گهڻي محبت ٿي وئس-

موهن جنهن ڏينهن اُسهيو تنهنجي ٻئي ڏينهن صبح جو دبئيءَ مان فون تــي ڳالهايائين- ته قاسيءَ جي تختي تي چڙهڻ بعد به هو حيات آهي! جڻ هن جي ڳالهائڻ مان اِئين لڳو ته زندگي وري نئين، جيئڻ جهڙي ٿي وئي آهي. ڪراچيءَ ۾ جيڪي ڏهه ڏينهن هو سي ڏهه ڏينهن زندگي بامقصد لڳي هئس. بامقصد يا بي مقصد، پر موهن کي جيئڻو ته آهي ئي . روپ ۽ شلپي- شرتيءَ خاطر. روپ، جنهن قدم قدم تي موهن کــي سهڻو ساٿ ڏنو آهي. هر سک ۽ ڏک هنن ٻنهي گڏ ماڻيو ڀوڳيو آهي. شاهوڪاريءَ، غريبيءَ ٻنهي سان ڪلهي ڪلهي نباهيو اٿــس ۽ روپ ...... توڙي جو موهن سان هن هزارين متڀيد هجن، پــوءِ به سندس گهڻي عزت، بيحد گهڻي عزت ڪندي آهي- تــه موهن سنڌ جو سفر ڪري اَچي، اِهو سپنو ساڪار ٿئي موهن جو ......
اِن ڳالهه ۾ به روپ جو ساٿ سهڪار هو!

موهن کي اُهڙيءَ روپ جو عشق ۽ پنهنجين ٻن نياڻين جو موه ڪراچيءَ مان واپس وٺي آيو نه ته موهن کي لڳي ٿو ته جذبات جي اُڌڙن تي ڇوڪي ها ته موهن کي ڇو ڪيپي ويڙا ڪراچيءَ ۾ رهڻ لاءِ. هيءَ منهنجي جنم ڀومي آهي. هتي منهنجو گهر آهي ...... اُهوئي لوهي دروازي وارو ۽ شاندار بنگلي جهڙو گهر! ......

پياريءَ ٻار جنهنجو روح رلندو رهيو ...

موتي پرڪاش

سنڌ جي ننڍڙي ڳوٺ دڙي ۾ پيڄاري واهه. اُن واهه جي ڪپ تان ڪا اَزغيبي طاقت هن کي روز، هر پل ڪيڪاريندي رهي آهي. اُن ڪينچ جي ڏور ۾ ونڀيو، وڪوڙيو هو ڇڪجندو ويندو هو ۽ هن جو وجود وچي هڪ ديوار سان ٽڪرائبو هو. ديوار، جيڪا ١٩٤٧ ۾ ٿهي. اُن ديوار سان ٽڪرائجندي هن جو وجود گهائبو رهيو ۽ اهو گهايل وجود ڪٽي هلندو رهيو آهي ... زندگيءَ جو سفر طئه ڪندو رهيو آهي؟ ۽ جنهن جو روح سدائين پيڄاريءَ پار رلندو رهيو آهي ... اهو آهي منهنجو گهوٽ، موتي پرڪاش.

مئي ١٩٤٨ جي ڳالهه آهي. موتيءَ کي کاٻيءَ ڪک ۾ هڪ عجيب قسم جو سور پيو. موتي، اُن وقت سورهن سالن جو هو. اُن سور کيس ايڏو هلاڪ ڪيو جو کائڻ پيئڻ- ننڊ آرام ڪانئس دور ٿي ويا ۽ هو بلڪل ڪومائجي ويو. اُن دوران سندس پيٽيوٽي بمبئيءَ جو ڪو ڊاڪٽر نه ڇڏيو. جي- جي- هاسپيٽل ۽ سينٽ جارج هاسپيٽل جهڙين شاهي اسپتالن به هن جو علاج ڪرڻ کان انڪار ڪيو. چيائون ته اَلائي ڪهڙو آهي سور، جيڪو ڪنهن به دوا سان نه ٿو لهي! مريض ڪنهن به علاج کي respond نه ٿو ڪري
سورهن سالن جو موتي پاڻ به اُن سور کي سڃاڻي نه سگهيو- زماني جي گردش ۽ زندگيءَ جي تقاضائن اُن سور کي سانت ڪرائي، سمهاري ڇڏيو ... اهو سمهيل سور به موتيءَ کي ڳجهيءَ طرح ستائيندو رهيو آهي. اُن سور جي صحيح سڃاڻپ

اُن وقت ملي جڏهن موتيءَ کي ... ٥٣ سالن جي موتيءَ کي ڀيڻاريءَ جي ڪپ تي پهتو ڪندو ڏٺم! اِهو آنام سُوُر هو جيڪو سورهن سالن جي ڄمار ۾ موتيءَ جي وجود ۾ سمائجي، سندس شخصيت جو حصو بڻجي ويو هو.

دڙي جي ڳوٺ ۾ ڀيڻاري واه اُڃا به وهي ٿو جيڪو موتيءَ جي سپنن جو مرڪز آهي، جنهن واه جي ڪپ تي موتيءَ پنهنجن نيڻن يارن سان رانديون ڪيون، هيون ۽ هڪ دفعي ڪنهن دوست اَڙٻنگائي ڪري اُهڙو ڊيڄاريندڙ آواز ڪيو جو موتي اُن واه جي هڪ شاخ محمودا جي پاٽيءَ ۾ ڪري پيو. ڪيس ترڻ نه ايندو هو، تنهن ڪري سڀ دوست هراسجي رڙيون ڪرڻ لڳا ۽ ٺيڪ اُن مهل ڏانيورو فقير يا ڏانيورو شڪاري اَچي اُتان لنگهيو. هن اُمالڪ ٽپو ڏيئي موتيءَ کي پاٽيءَ مان ٻاهر ڪڍيو! اُهو ڏانيورو فقير جڏهن چاليهن ٻائيتاليهن سالن بعد به اُتي واه جي ڪپ تي مليو وڃي تڏهن موتي پنهنجي دل ۾ اُٿندڙ ماضيءَ جي طوفان کي ڪيئن روڪي؟ هو دل ۾ اُٿيل طوفان کي روڪي نه سگهيو ...... اِها سندس وس جي ڳالهه نه، هئي ۽ هُو جيڪي به چار ڪلاڪ دڙي جي ڳوٺ ۾ هو، هن جي اَکين مان پاڻيءَ جو سيلاب جاري هو. ڀيڻاريءَ جي ڪپ تي جڏهن سالن کان رلندڙ سندس روح اُتي ليٽي پيو ۽ سندس وجود ۾ سمائجي ويو، تڏهن موتيءَ جو منهن ڏسڻ وٽان هو ...... ڄڻ منهن ۾ سج، چنڊ ٻئي جهلڪي رهيا هجنس!؟ سبحان اَلله! هيءَ گهڙي آئي ته سهين. مونکي هن گهڙيءَ جو ورهين کان اِنتظار هو. موتيءَ جي به ته حسرت هئي ته مونکي پنهنجو ڳوٺ ڏيکاري ...... اُهو گهر ۽ مونکي ملهائتي اُها زمين ڏيکاري، جتي هن جو

جنم ٽيو ۽ پنهنجو پرائيمري اسڪول به ڏيکاري، جتي هو پڙهيو هو. هن جي لاءِ کهڙا بس سهڻا سمنڊ جا ڪنارا ڪجهه ناهن. پيچاري واهه ئي سڀ ڪجهه آهي- کهڙا ۾ وڏا عاليشان تعليمي ادارا ...... اسڪول، ڪاليج ۽ يونيورسٽيون ڪجهه ناهن- بس سنڌس پرائيمري اسڪول ئي سڀ ڪجهه آهي. دڙي جو اهو ننڍڙو پرائيمري اسڪول ڏسڻ سان هو سڏڪن ۾ پئجي ٿو وڃي ۽ سنڌس ڳوڙهن جي ڌارا تيز ٿي وڃي ٿي ته موتيءَ تي روئڻ لاءِ کهڙي ميار؟ هيڊماستر بدلجي ويو آهي پر جيڪو به هيڊ ماستر آهي، سو اسڪول جو جنرل رجسٽر ڪڍي ٿو ڏيکاري، جنهن ۾ موتيءَ جو نمبر ٦٠٧ آهي ۽ سنڌس نالو لکيل آهي، موتي سکرامداس- جنم جي تاريخ ١٥-٥-١٩٣١.

دڙي جي ڳوٺ جا ٻار، جوان ويندي بزرگ به، موتيءَ جي پنيان اڳيان ۽ ٻنهي پاسن کان ڪيس ورائي، دڙي جي ڳوٺ جو سير ٿا ڪرائين. اسڪول کان پيچاري واهه ۽ واهه ڪانپوءِ موتيءَ جي گهر تائين پند ٿا ڪن. گهر بعد ڪي دڪان ۽ پوءِ ڳوٺ جو کوهه ...... ۽ پوسٽ آفيس! دڙي جي ڳوٺ جي زمين تي پند ڪندي، موتيءَ کي اهي سڀ ڳالهيون ياد اچي رهيون هيون، جيڪي موتي اڪثر تصور جي دنيا ۾ کوهجي پدائيندو رهيو هو. ڳوٺ جي ڌرتيءَ جو انچ انچ گواهي ڏئي رهيو هو ته موتي دڙي جي ڳوٺ جو لاڏلو نينگر هو! لاڏلو ان ڪري جو شڪل صورت جو سهڻو ۽ عادتن ۾ اڇو اجرو. سڪول ۾ پڙهڻ ۾ هوشيار. ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجن جيڏن سرتن کان نيارو. پنهنجي دڙي جو ڳوٺ واري گهر ۾، ان زماني ۾ يعني ١٩٤٥-٤٦ ۾ وٽس هڪ محدود لئبرري هئي. هو ناٽڪن ۾ خوبصورت رول ادا ڪندو هو. حاضرين کي پنهنجيءَ اداڪاريءَ سان روئاري

وجهندو هو. ٻارهن ٻارهن سالن جي عمر ۾ موتيءَ شعر لکيا ۽ هڪ ٻارن جو رسالو پڻ ايڊٽ ڪيو. دڙي جا ماڻهو اهڙي موتيءَ کي پيار ڪيئن نہ ڪن؟ هنن کي ڏاڍو ناز آهي موتيءَ تي.

اهو دڙو ۽ پيچاري واهہ جنهن لاءِ ٽڙڪندي موتيءَ پنهنجيءَ زندگيءَ جا ستنيهہ سال گذاريا، سو ڏسڻ لاءِ ڪيس صرف ٽي ڪلاڪ مليا! وري اها ئي جدائي ...... اهو ئي سور ...... ۽ ان سور تيسين ڪين ستايس جيسين ڪراچيءَ ۾ هئاسين- ڇو تہ ڪراچيءَ جي زمين جي گود بہ موتيءَ لاءِ ڪافي گرم هئي. ڪيترا سال هو ڪراچيءَ ۾ تعليم پرائڻ خاطر رهيو. هونءَ بہ دڙو هجي يا ڪراچي ...... جاتي هجي يا جهرڪن جو ڳوٺ ...... ٺٽو هجي يا سجاول ...... حيدراباد هجي يا نوابشاهہ ...... مطلب تہ سنڌ ناليِ واري پرڳڻي کي توهان دنيا جي نقشي تي پلي کڙي بہ ملڪ اندر آڻيو، ۽ موتي شعر ۾ صدا ڪري چوندو:

هي منهنجو وطن آهي
هي منهنجو وطن آهي!

ڪراچيءَ جي سرزمين تي قدم رکندي، مون ٻهراين تبديل موتيءَ ۾ اِها ڏٺي تہ 'اوني' نالي واري چيز هن جي ڇهري توڙي سياءَ مان گم ٿي وئي. ايئرپورٽ تي جڏهن موهن ۽ مان، سامان ڳولهڻ ۾ مشغول هئاسين، تڏهن موتي وڏي اطمينان سان اديب بلاليءَ ۽ پياري ظفر حسن سان ڳالهيون ڪرڻ ۾ مشغول هو- هونءَ هوائي سفر پورو ٿيڻ سان، سامان ڳولي هٿ ڪرڻ جو اونو ڪيس ڪافي حد

تائين ٽيندو آهي ...... اُن ڏينهن سندس رخ ڪجهه اُهـــڙو هو
جڻ ته چوندو هجي، سامان مليو ته مليو، جي نــه به مليو
ته ڇا ...... ڪراچيءَ جو آسمان ته مليو آهي نه! ...

ايئرپورٽ تان جيئن ئي ٻاهـر نڪتاسين، تيئن ڪنهن
سڄڻ ڪيس سنڌي ٽوپي پهرائي ۽ ڪنهن سندس ڪلهن
تي اجرڪ وڌي، ته ڪن ڪيس گلاب جا گل هٿن ۾ ڏنا ته
ڪن ڪيس گلن جا هار پهرايا- سندس رنگ روپ ۽ شان
ڏسڻ وٽان هو- ڪيس پاڪرن ۾ پوڻ بعد اُدي بلاليءَ جي
ڪار ۾ وهاريو ويو. اُن رات بلاليءَ جي گهر ۾ دير تائين
ڪيترا ئي دڙي جا ساٿي ۽ ڪيترا ئي ٻيا دوست موتيءَ
سان رهاڻيون ڪرڻ لاءِ ويٺا رهيا. هنن جـي به جذبات ۾
جولان هـــو ڇو ته عرصي لاڪر موتيءَ سان خط و ڪتابت
هئن. جيڪو قرب ڪاڳرن وسيلي هـڪ ٻئي سان ونڊيو
هئائون سو اُن رات جو مهمان منهن ونڊڻ جو موقعو مليو
هون! 'وڇڙيا مڇب مليا' وارو قصو هـو. دڙي جي ساٿين
ته اُن رات ماني ئي اُدي بلاليءَ جــي گهر کاڌي. خاص
ڪري اُدو عبدالغفور، سراج ميمڻ ۽ مگهن شرما ته موتيءَ
تلن ٻلهار پي ويا، اُدو بلالي ۽ اُدو عبدالغفور اصل دڙي
جا آهن، پر هن وقت ڪراچيءَ ۾ سندن گهر آهن. سو دڙي
جي ڳوٺاين مان بلاليءَ جڻ تـــه ڪيمپ ڪٽي هئي جو موتي
سندس مهمان هو! هـــو ســـپ جـا سپ موتيءَ لاءِ ڏاڍا
possessive هئا. پاڻئين ته جيڪر موتيءَ کي اکين ۾ ڪٽي وهارين
۽ رڳو پاڻ ئي ٻيا ڏسن، باقي ڏيه ڪيس ڏسي ئي نــه هن
به سندن سندن اپتوپائي عزت ڪئي ۽ ملپل مـوه جي موٽ
ڏني. هنن جي ميزبانيءَ مان موڪل وٺڻ لاءِ موتي بيحد ئي
نزاڪت سان پيش آيو جيئن سندس ڳوٺائي ڏکوئجن نه ......

سورهن سالن جي موتيءَ جڏهن ڪراچيءَ جا وڻ ڇڏيا ۽ ٻه مرا جهاز ۾ سامونڊي سفر ڪندي وطن کان وڇڙڻ سبب رنو هو، تڏهن سندس تصور ۾ دڙي جي ڳوٺ جي ڪنڊ ڪنڊ هئي! اُن سان گڏوگڏ ڪراچيءَ ۾ گذاريل چار پنج سال جيڪي هن تعليم پرائڻ خاطر دڙي کان دور رهي گذاريا هئا، سي به سندس پيڇو ڪندا رهيا! اُنهن ڇئن پنجن سالن ۾، جڏهن هو پڦيءَ جي گهر رهندو هو، تڏهن سٺي هاءِ اسڪول ۾ پڙهندو هو ۽ شاگرد موتيءَ جي اندر هڪ ننڍڙو شاعر – ليکڪ پيدا ٿيو هو- اُن دوران يعني ٻارهن ٻارهن ورهين جي عمر ۾، ڪراچيءَ جي هندستاني ساهتيه آستان جي پريس ۾ سندس سمپادڪيءَ هيٺ ٻارن جو ”ٻال سنديش“ نالي رسالو ڇپيو هو ... . هنجيءَ قلمي قوت سان هن هڪ ننڍڙو اَدبي سرڪل به خلقي وڌو هو...... ڪراچي ڇڏڻ وقت اِهو سڀ ڪجهه موتيءَ جي تصور جو حصو هو! هڪ عربي سمنڊ گواه آهي ته سنڌ ۾ گذاريل سورهن بهارن کي ساريندي، هوُ ڪيترو رنو هو ٻه مرا جهاز ۾ سفر ڪندي. هن پنهنجا لڙڪ عربي سمنڊ کي سانڍڻ لاءِ ڏنا هئا.

ٽيونجاه سالن جي موتيءَ جڏهن ڪراچيءَ جا وڻ ٻيهر ڇڏيا، تڏهن ڪراچيءَ جي شڪل صورت نرالي هئي، نه اُتي سندس اِسڪول هو ۽ نه پڦيءَ جو گهر ۽ نه اُهي اَدبي دوست ...... اِن جي باوجود سندس تصور جو دائرو وسيع ٿي ويو هو ڪراچيءَ سان نئين سر ۽ نئين نموني جڪڙجي ويو. اُها ڪراچي، جنهن ۾ عابده پروين ۽ شيخ غلام حسين رهن ٿا، جنهن ۾ اَنور ۽ نسرين جو گهر آهي، جنهن گهر ۾ ظفر حسن ۽ قمر به اَچي رهن ٿا. اُها ڪراچي، جنهن ۾ اَختر ۽ قاضي صاحب ٿا رهن ۽ اُها ڪراچي، جنهن ۾

پروفيسر اَياز قادري ۽ پروفيسر نوازعلي شوق سليم ميمڻ تائين رهن …… ۽ اُن ڪراچيءَ ۾ جبيس هوٽل آهي جتي موتيءَ کي تنوير عباسي ۽ قمر اَچي مليا، ماهتاب ۽ محبوب اَچي پهتا، سوڀو گيانچنداڻي، رشيد ڀٽي ۽ عاشق عارباڻي آيا، بيدل مسرور ۽ شوڪت ڪيهر آيا …… سلطانا وقاصيءَ اَچي ڳولي لڌو …… اُها ڪراچي هاڻي موتيءَ جي دل جي ڌڙڪڻ بڻجي ويئي آهي! جيڪو وس پڄيس ته هر موڪل ۾ پڪيءَ وارا پر ڪري ڪراچيءَ وڃي ۽ اَنور ۽ نسرين جي گهر وڃي رهي ڇو ته اَنور ۽ ظفر مان هن کي سڳين ڀائرن جهڙو سواد ٿو اَچي …… ۽ عابده پروين ۽ شيخ سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي ڪچهريون ڪري …… هنن جي ڪچهرين ۾ شاهه، سچل کان وٺي سنڌ هند جا سڀئي شاعر، نارائڻ شيام ۽ شيخ اَياز …… تنوير، راهي، وفا …… سڀ جا سڀ شامل هوندا آهن. ڪي ڪلام عابده ڳائيندي ته ڪي ڇٽي ٻڌائيندي- موتي به شعرن مٿان شعر چوندو ويندو. وقتي ڳائي به ٻڌائيندو. غلام حسين شيخ پيو مرڪندو ۽ فرمائشون ڪندو … باقي جيڪي ويٺل هوندا تن کي زبان تي تالو لڳي ويندو ڇو ته هنن ٽنهين کي سمجهه اِي نه پوندي آهي ته ڪهڙيءَ دنيا ۾ آهن …… ۽ ڪو به هنن جي اُن بي سرتيءَ واريءَ دنيا ۾ دخل ڏيڻ نه چاهيندو! موتيءَ جي دلي آرزو آهي ته عابده جيئن سنڌ جي شاعرن کي ڳائي ٿي، تيئن هند ۾ رهندڙ سنڌي شاعرن کي به ڳائي. ڪراچيءَ ۾ هن وڏي سڪون سان ڀٽي اها ڳالهه هرهنڌ ٻڌائي: ”اَسان ڏٺيءَ ۾ عابده کان نارائڻ شيام ڳارايو.“

اِها ڳالهه چوڻ مهل موتي جڻ چوندو هجي، ”اَسانجي به آهي عابده پروين.“

حقيقت ۾ عابده موتيءَ جي هڪ ڪافي به ٽي.ويءَ جي سنڌي پروگرام ۾ ڳائي، ۽ موتيءَ اها ڳالهه ڪئي ته ڪانه ٻڌائي ...... پنهنجي لاچاري سياءَ سبب!

هونءَ به شاعر موتيءَ جو دستور نرالو آهي. هن کي پنهنجي شاعر دوستن جو ڪلام تمام گهڻو ياد آهي. پنهنجو ڪلام ايترو گهٽ ياد اٿس، جو اڪثر پنهنجا شعر ٻڌائڻ وقت پنهنجي شعرن جي مجموعي يا ڊائريءَ جي مدد وٺندو آهي. ڪراچيءَ ۾ به ائين ئي ٿيو. اتي ڪل چار ادبي ميڙ ٿيا. پهريون ڪراچي پريس ڪلب ۾، ٻيو ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾، ٽيون مشاعرو ٿيو ڊاڪٽر حميده کهڙي جي گهر ۾ ۽ چوٿون ڪراچيءَ جي نوجوان اديبن ميڙ رکيو ڪنهن اديب دوست جي گهر ۾. انهن سڀني ميڙن ۾ موتيءَ پنهنجي شاعراڻي دستور سان نباهيندي، شروعات عزيز صاحب جي ڪلام سان ڪئي. عزيز جي غزل جو خاص ڪري هيءُ شعر:

ديس پنهنجو ڇڏي پرديس وسائي ويٺا،
روح جي جن سان رچي، ماڳ مٽائي ويٺا.

ته سنڌين جي دل جي صدا ثابت ٿيو.

عزيز صاحب جي ڪلام بعد موتيءَ پنهنجي محبوب شاعر شيام جو ڪلام ٻڌايو. هن جي هڪ غزل جو جڏهن هي شعر ٻڌايائين:

چنگ ڪرڻ هٿ ۾، مون سر تان هٿ ڪنيو
توئي تي گرنار جون ڳالهيون ڪنيون!

تڏهن حاضرين جون تاڙيون بند ٿي نه ٿيون.

شيام جي بئي غزل جو هڪ شعر چوندي موتيءَ جون بابوءِ پريل نظرون نوجوانن جي مٿان ٽڪيل هيون. اهو شعر آهي:

جي پوري پاريم اُنهن مان نسٽ نيون،
مون پنيان جوتيون سدا جلنديون پيون.

ڄڻ موتي نوجوانن کي چوندو هجي ته اڳ واري نسل جيڪي مشعالون توهانجي اندر ۾ جلايون آهن، اُنهن مشعالن مان وهين، وري توهان کان پوءِ جي نسل جي جهوليءَ ۾ ڇٽڪ ڏجهندا اِها اميد اٿئون، وشواس اٿئون ۽ وقت جي ڪار به اِها ئي آهي! موتيءَ هونءَ به ڪراچيءَ ۾ رهندڙ اُنهن نوجوانن، جن جو جنم ١٩٤٧ بعد ٿيو آهي ۽ جن ورهاڱي جو وِئل اکئين نه ڏٺو آهي، تن جي سک ۽ لگن کي سڃاتو ۽ کين الڳ اهميت ڏني.

ادبي ميڙن ۾ شعر چوندي موتيءَ جي شعرن جي چوند لاجواب هئي! ڪرشن راهيءَ جي شعر جون هي سٽون چيائين:

تون اڄ جنهن راهه تان گذري رهيو آهين، اي راهي! ڏس،
ڪٿي اِن راهه تي منهنجي به پيرن جو نشان هوندو.

تڏهن سڀني دل به پوڄي هئي آئي ۽ ٻڌندڙن جي واهه-واهه چوڻ ۾ به ڄڻ آلاڻ هئي- ڄڻ موتي اُن مهل ڪراچيءَ جي سڄڻن ۽ گهٽين، ٽوٽي ادبي راهن تي پنهنجي ۽ پنهنجن

سيني اُنهن سنڌ مان لڏي ويل سنڌي اَديب دوستن جي پيرن جا نشان ڳوليندو هجي يا ڳولڻ لاءِ حاضر سائين کي اِلتجا ڪندو هجي ...... اهي پيرن جا نشان جن کي وقت لٽي نه سگهيو هو ۽ نه لٽي سگهندو!

آخر ۾ هن پنهنجا شعر ٻڌايا. موتيءَ سان ڪچهري، اهڙو نيو ...... جيئن ته زماني بعد ڪو پنهنجو ملي وڃي ؟ ماڻهوءَ جي دل ڇلي پوي، تيئن ڇلي پيو موتي ...... پنهنجو 'پريشاني' عنوان وارو شعر ٻڌائڻ مهل ٻڌندڙن کي پريشان ڪري ڇڏيائين، ڇو ته اُن ۾ هڪ حساس، نازڪ طبع غريب اِنسان جي اَڪيلائيءَ جو ذڪر آهي. نظم جي آخرين بند ۾ هڪ فرد جي پريشانيءَ کي عالمگير ماحول عطا ٿيل آهي:

پريشان دل، پريشان دل جي هرڪا آرزو آهي،
پريشان هيءَ زمين آهي، پريشان آسمان آهي،
پريشان آهي گهر هرڪو، پريشان هر گلي آهي،
پريشان زندگي آهي، پريشان هي جهان آهي.

سندس ٻڌايل هڪ ٻيو شعر به ڪنن ۾ پيو ٻُرم:

نه سي پوه پارا، سي سيءَ سائين
نه سالن کان سنيهڙون ٿا سنڌ جا سيارا!

ساڳئي ئي غزل جا ٻيا شعر آهن:

لهوءَ سان سڄي سنڌ ٿي لال ويئي
ڪٿا سنڌ جا تم به نه سرويچ سارا

سدا سنڌ پرڪاش! رهندي سهاڳڻ
سندس سينڌ جا چمڪندا پيا ستارا

هي شعر ٻڌائيندي حاضرين جو داد ته موتيءَ کي مليو ئي مليو پر انهن ميڙن ۾ جڻ اُها هوا گهلي جيڪا اُن وقت سنڌ ۾ گهلي رهي هئي. صرف هڪ مهينو اَڳ نوڙهي اسٽيشن تي ٽيهارو کن سنڌي نوجوان فوت ٿيا هئا ۽ سنڌ جي هوا ۾ انهن جي موت جو ڏک سمايل هو...... موتيءَ جڻ هي شعر چئي سنڌ جي اُن ڏک ۾ شرڪت به ڪئي ۽ انهن جوانن کي شرڌانجلي به ڏني.

موتي پنهنجو اهو نظم ڪيئن نه ٻڌائي. جيڪو پارٽ ۾ هر اَدبي سميلن ۽ سيمينار ۾ قومي ترانـي وانگر ڳايو ويندو آهي...... ڪراچي پريس ڪلب واري گڏجاڻيءَ ۾ ته موهن کيس چيو ته شروعات ئي ان شعر سان ڪر. ڪٿي پهرين، ڪٿي آخر ۾، پر هر ميڙ ۾ موتيءَ پنهنجو اِهو نظم ٻڌايو.

اولاد ۾ جوش جڳائڻ وارا سنڌي
مٽيءَ مان سون بڻائڻ وارا سنڌي.

بس، ٻڌندڙن جا ڳاٽ اوچا ٿي ويا ۽ واهه-واهه جو آواز وڌيڪ بلند ٿي ويو! خاص ڪري جڏهن ٻيون شعر چيائين:

موهن جي دڙي جيان دبجي اوچا رهندا،
طوفان زلزلا، سوُر ۽ سختيون سهندا،
هيمونءَ جيان ڦاسي کائيندا

تہ بہ مرڪي ڳائيندا
هي ڪڏندي ڪنڌ ڪپائڻ وارا سنڌي!

تہ حاضرين ۾ ڪير ڪونہ هو جنهنجي بدن جا وار ڪڙا نہ ٿي ويا هجن! اهو ان مان ظاهر هو جڻ تہ ڪنڌ ڪپائڻ هڪ نعرو بڻجي ويو جنهنجو پڙاڏو حاضرين جي تاڙين مان تہ مليو پر گويا درن ديوارن مان بہ مليو ...... اهو سنڌ جي زمين جو جادو هو ...... شاعر موتيءَ جو اُهو سونهري روپ ...... ۽ ڇو نہ هجي؟ آخر موتيءَ لاءِ بہ تہ اُهـا زندگيءَ جي بهترين ۽ ڀاڳن ڀري گهڙي هئي، جو اُها موهن جي دڙي واري زمين، جيڪا سنڌ جو حصو آهي- اُها هيموءَ جي جيجل ڌرتي سنڌ، جنهنجو ذڪر موتيءَ پنهنجي اُن سنڌ کان دور رهي ڪيو آهي ساڳيو شعر، سنڌ جي زمين تي بيهي چوڻ جو وجهہ مليو هو ڪيس!

هڪ شاعر ڪانسواءِ موتيءَ جو هڪ ٻيو روپ بہ ڪراچيءَ ۾ ڏٺم جيڪو روزاني زندگيءَ سان نباهڻ جي ڪوشش ۽ ڪشمڪش ۾ شايد ڪيس بـــ ڏيان ۾ نہ هوندو آهي- اُهو روپ آهي ذميدار اَديب ۽ ذميدار تعليمدان جو! پنهنجين مختصر تقريرن ۽ ساٿين جي پڇيل سوالن جي جوابن ۾ هن جيڪو اَحوال ڏنو اُن جو تت هن ريت هو:

'ڀارت ۾ سنڌي ٻولي نازڪ دور مان گذري رهي آهي. اَنگريزي ميڊيم سڪولن ۾ ٻار پاڙهڻ وڏي فخر جي، وڏيءَ ضرورت جي ڳالهہ سمجهي وڃي ٿـــي تنهنڪري سنڌي اَدب پڙهڻ وارا گهٽجي رهيا آهن. جيتوڻيڪ اُميد جي سورج وري ڪني ڪڍي آهي جــو گجرات ۽ راجستان ۾ سنڌي ميڊيم سڪولن ۾ شاگردن جـــو تـعـداد وڌنـدڙ آهي. بمبئي ۽ دهليءَ جي يـونيورسٽين ۾ 'سنڌي ڊپارٽمينٽ'

آهي، پر شاگردن جي ڪوت آهــــي. جيستائين سرڪار جو سوال آهي تہ مرڪزي توڙي صوبائي ادارن معرفت سنڌي ٻولي ۽ اَدب جي ترقيءَ لاءِ ڪافي مدد ملي رهي آهي. پر اَسين اُن جو پورو فائدو وٺي نہ ٿا سگهون، ڇاڪاڻ تہ اُتي اَسين ٻي زمين آهيون ۽ ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيا پيا آهيون ...... سنڌي اَدب ۾ ورهاڱي بعد هند ۾ بہ اُهي ساڳيا ٽي دؤر آيا آهـــن جيڪي سنڌ ۾. هاڻي جديد اَدب جي تخليق ٿي رهي آهي. ڪو بہ لاڙو بلڪل ختم نہ ٿيو آهي. اَڄ بہ هر ڪنهن نموني جـــون تخليقون ٿي رهيون آهن.“

پندرهن، سورهن سالـن جــي موتيءَ ڪراچيءَ جون گهٽيون ٿي ايراضيون ڏٺيون هيون. اُهي سڀ سندس ذهن تي اِن طرح اُڪريل آهن، جڻ اُڄا ڪالهہ ٿي اُهي گهميو هجي. منو در- ڪارو در- بندر روڊ ايڪسٽينشن يا ٽڪري- برنس روڊ- آرٽلري ميدان، ڪلفٽن، جهونو مارڪيٽ، رام باغ ... ١٩٨٤ع ۾ رام باغ واريءَ ايراضيءَ سان موتيءَ جو نئون ناتو جڙيو- مان موتيءَ کـي رام بـاغ جـــي سامهون- طوطارام بلڊنگ جي ٻهرئين ماڙي تي، پنهنجي ننڍپڻ واري گهر ۾ وٺي ويس. اُهو گهر جنهن ۾ منهنجو ننڍپڻ قابو هو ...... ها، سچ آهي اِهو تہ اُن گهر جي چپين پٿرين، درن ديوارن منهنجو ننڍپڻ سنڀالي رکيو آهي- اِئين نہ هجي تہ اُن گهر ۾ گهڙندي منهنجو نـنـڍپڻ موٽي چـــو ڦٽڪائي ها ...، روئاري ها؟ مان جڏهن جڏهن موتيءَ کي ٻڌائيندي هيس تہ ڪراچيءَ ۾ اَسانجو گهر رام بـاغ جـي سامهون هو ...... اُن جي پر ۾ ڊاڪٽر نارائڻداس ميرچنداڻيءَ جي اِسپتال هئي تڏهن موتي اُتساهہ ۾ پڇي چوندو هو، ”اُتـي؟ اُڙي، اُها

ڊاڪٽر ميرچنداڻيءَ جي واري اِسپتال ته مون ڏٺي هئي- مان اِن ماڙي ۾ ڪيترا ئي دفعا آيو هوندس.”

ستيهن سالن بعد به موتي، ڊاڪٽر ميرچنداڻيءَ جي اسپتال واري عمارت ڳولي سگهيو ۽ مونکي اُن عمارت جي دروازي وٽ بيهي چيائين، ”هاڻي ڏيکار طوطارام بلڊنگ ۽ ٻڌائين ماڙي تي تنهنجو گهر.“

مان ڪيئن اُن گهر ۾ وٺي ويس! اُتان موٽي اسين پندرهن منٽن اندر انور ۽ نسرين جي گهر اچي پهتاسين. اُتي پهچي موتيءَ ظفر کي چيو؛ ”ڊائون ميموري لين Down Memory Lane ... ڪلاڪ سندس ننڍپڻ جو گهر ڏيکاري آياسين.“

اِئين چيائين ته مونکي محسوس ٿيو ته موتيءَ جي آواز ۾ لڙڪن جي آلاڻ هئي- لڙڪ جيڪي هن هاريا ڪين، پر مون سان گڏ طوطارام بلڊنگ ۾ منهنجو گهر ڏسندي هوءَ پڪي ويئي هوندي! اِن طرح اسانجي محبت جي ڪهاڻي ١٩٤٧ کان جهوني ٿي ويئي! هونءَ موتي ۽ مان سال ١٩٤٧ ۾، بمبئي جي شهر ۾ پهريون دفعو مليا هئاسين پر هاڻي تصور جي سهاري چئي سگهون ٿا ته اسين ١٩٣٧ ۾ مليا آهيون- جڏهن ته مون پنجن ستن ورهين جي موتيءَ کي پيڄاريءَ جي ڪپ تي ڏٺو هجي ۽ هن مونکي، چئن پنجن سالن جي ڪلاڪي، رام باغ ۾ ڏٺو هجي ... ...

جنهن ڏينهن اسين جبيس هوٽيل ڇڏي انور جي گهر وڃي رهيا هئاسين تنهن ڏينهن مون چرڪندي موتيءَ کي چيو، ”اسين ٻارن سان انجام ڪري آيا آهيون ته هڪ جمع وچ وڃهي ٻئي جمع تي اسين ضرور دبئيءَ ورنداسين ۽ هتي سان گهاريداسين موڪل جو ڏينهن ..... هاڻي

سيٽس ڪنفرم ڪرائڻ جو بندوبست ڪريو."

موتيءَ اُمالڪ چيو، "آلا ...... جيڪر ويزا ملي ته پنهنجن يارن شريڪانت ۽ سنڌوءَ سان گڏ وري اچون هئي- ڪين دڙو ۽ ڪراچي ڏيکاريون. پيهاري واه ۽ رام باغ ڏيکاريون."

ڪاش! موتيءَ جي اِها تمنا پوري ٿئي، دل ۾ ڏٺيءَ ڪان اُن دم اِهو گهريو هوم. هڪ ٻي دعا به ڪئي هئم موتيءَ کي اُن گهڙيءَ، ته شل پنهنجو قلم سنڌ سان محبت جي مس ۾ ٻوڙي اهڙي ڪا تخليق ڪري جيڪا پڙهي هرهڪ سنڌي ’مارئيءَ‘ جهڙو من ڏاري.

شريڪانت ۽ سنڌوءَ سان ڪيل واعدي کي ياد ڪندي موتيءَ ٽڪيٽون ڪنفرم ڪرائڻ ۽ پوليس مان Exit Permit وٺڻ جو ڪم سليم ميمڻ جي حوالي ڪيو ...... بس پوءِ ته وڪوڙيندي ويئي ويرانيءَ جي ول موتيءَ جي وجود کي ..

مون چيو، "يا الله! سٺيهن سالن بعد ديوار ٽپي هن پر اچڻ به ڏنءِ موتيءَ کي، ته صرف چوڏهن ڏينهن-

وري اهو ئي سلسلو شروع ٿيندو. پيهاري واه تان ڪا اَزغيبي طاقت ڪيئيندي رهندي موتيءَ کي ...... هن جو وجود اُن ڪيڏيءَ جي وس ٿي چڪو ويندو ۽ اِن ديوار سان ٽڪرائجي گهائبو رهندو- جنهن ڏينهن موتي گهاڙ جو سور سهي نه سگهندو تنهن ڏينهن وري هيڙي هڪ وائي لکندو:

پياريءَ پرار.
منهنجو روح رلندو رهيو.
ڪاهي ويو ٻي ڪپ تان

پنهنجو ت ۽ ت نار
منهنجو روح رلندو رهيو.

ڇولين جو ڇا ڇوهه هو!
ڇيرن جي ڇمڪار-
منهنجو روح رلندو رهيو ......

ٻائي سيتارام جي
گار مٿان هٿي گار
منهنجو روح رلندو رهيو ......

ليڙن ۾ لڪ ڇپ رمن
ميربڙو جا يار
منهنجو روح رلندو رهيو ......

۽ آخر ۾ ... ...

٤ آخر ... ...

آشا ڪلا پرڪاش

گھر ڇڏڻ جو سوچيندي ئي دل سسي ويندي اٿم. اهو فڪر اچي ورائيندو اٿم ته الائي گھر سان وري ڪڏهن ۽ ڪيئن ڪانٽيڪٽ ٿيندو. ٽرنڪ ڪال ملندو يا نه. پارن جو خط پٽ يا احوال ڪڏهن ملندو...... گلف ايئر جي هوائي جهاز ۾ سفر ڪندي هڪ اهو سوچي رهي هئس ته پيو موتيءَ ۽ موهن جا چهرا جاچي رهي هئس...... جيئن ڪراچي نزديڪ اچي تيئن هنن جا منهن وڃن ڳاڙها ٿيندا. ٻه چار ڏينهن اڳ کان هنن جي دل جي ڌڙڪڻ تيز ٿيندي ٿي ويئي هئي ۽ بلڊ پريشر وڌي ويو هو. پر ڪراچيءَ جي زمين تي پير رکندي ڏٺم ته هنن ٻنهي جا پير ڌرتيءَ تي ئي نه ٽڪن. هو آسمان ۾ اڏامي رهيا هئا...... ڇا جي دل جي تيز ڌڪ ڌڪ، ڇا جو بلڊ پريشر!

سنڌ جي سر زمين تي قدم رکندي منهنجيءَ دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويئي. مونکي خود خبر نه هئي ته جنم ڀوميءَ کان دور هئڻ جو غم ڇمڙي ڇيري، دل ۾ سوراخ ڪري روح ۾ وڃي اٽڪيو آهي. اصل ائين پيئي چاهيان ته جيڪر ڌرتيءَ سان لپٽجي پوان ۽ روئي ڇوان: اما...... مونکي پيار ڪر. توکي سارڻ ۽ ڳوڙها ڳاڙڻ جو وقت به نه ڏنو آهي زندگيءَ، مونکي. محسوس ٿيم، ڄڻ جيجل ڌرتيءَ منهنجي دانهن ٻڌي ۽ مونکي ممتا وچان سيني سان لڳائي ڇڏيو. اهو ڌرتيءَ ماءُ جو احسان ۽ فرمان ئي ته هو، جنهن ۾ ٻڌجي اسان پاڻن پيڻن ڳر لڳي ڳالهيون ڪيون. هڪ

ٻئي سان ڍڪ، سڪ ونڊيو!

سڌمر هنيان ۾ لپٽيو رهيو زمين سان، آسمان سان، ڪراچيءَ جي سج ۽ چنڊ سان، هوائن ۽ فضائن سان، وڻن ۽ گلن سان، رستن ۽ پيچرن سان! پهريان ٻه چار ڏينهن ته ڪراچيءَ جو ڪو به رستو يا ڪا به ايراضي سڃاڻي نه پيئي سگهان. سترنهن سالن ۾ ڪراچي تمام گهڻي بدلجي ويئي آهي ۽ ڏاڍي وڏي به ويئي آهي. ڪيتريون نيون عمارتون ٺهيون آهن ۽ ڪيتريون ايراضيون وجود ۾ آيون آهن. پهرين پهرين جيڪا ايراضي مان سڃاڻي سگهيس اُها هئي ڪلفٽن ... اُسان کي رات جي ماني کارائڻ بعد، قاضي صاحب گهمائڻ جي خيال کان ڪلفٽن وٺي هليو. اُتي اُسين پنج ست منٽ ڪار مان لٿاسين. سڃاتل فضا ۽ من موهيندڙ هوا جي تاثر هيٺ مون منجهان هڪ ننڍڙي ڏهن ٻارهن ورهين جي نينگر نڪتي ۽ مونکان اَلڳ ٿي پنهنجي هم عمر ڪلاس جي ڇوڪرين سان ڊوڙون پائڻ لڳي. ڳاڙهسري رنگ جو ٺهيل هڪ گول چبوترو هو جنهن ۾ وهڻ لاءِ بينچون به پٿر جون ٺهيل آهن. مون منجهان اُها نڪتل نينگر اُنهن تي وڃي ويٺي. هي اُهو پڪنڪ اِسپاٽ هو جتي آسانجي اِسڪول جون پڪنڪس ٿينديون هيون. اِسڪول کان وٺي ڪلفٽن تائين آسان کي اُٺ گاڏين ۾ چاڙهي وٺي ايندا هئا- وڏي، شاهي اُٺ گاڏي، جنهن ۾ ٻن ٻن ڪلاسن جون ڇوڪريون يعنيٰ اٽڪل ٦٠-٦٥ ڄڻيون هونديون هيونسين.

جڏهن قاضي صاحب چيو، ”هاڻي هلون“ تڏهن ٻن منٽن اَندر مون منجهان نڪتل نينگر منهن ننڍو ڪاهي، مون منجهه پيهي ويئي ۽ اَسين اَدي قاضيءَ جي ڪار ۾ اَچي ويٺاسين.

هڪ ٻي ايراضي جيڪا مون چڱيءَ طرح سڃاتي ۽ جنهن

بابت لکڻ کان ڏکي رهي آهيان اُها آهي رام باغ ۽ اُن جي آسپاس واريون عمارتون. جيئن لکڻ کان ڏکي رهي آهيان، تيئن آتي وڃڻ کان به ڏکي رهي هيس. اِهو نه ٿي ڄاڻم ته ڇو ...... ڪراچيءَ ۾ آئي ٿي ڏينهن ٿي ويا هئا- هڪ شام جو، اونده ٿي چڪي هئي. ڀڳوانداس جي ڪار ۾ هئاسين. هن جي ڊرائيور گاڏي اچي رام باغ جي ٻاهران پارڪ ڪئي. پاڻ ڪار ۾ ويٺو رهيو ... مان، منهنجو گهوٽ ۽ ڀڳوانداس، اسين ٽي ڄڻا رام باغ ۾ اندر گهڙياسين.

مون چيو هو ته مونکي رام باغ تائين پهچايو پوءِ مان پنهنجو گهر جيڪو طوطارام بلڊنگ ۾ آهي، سو پاڻيهي ڳولهي لهنديس. رام باغ کي چار پنج دروازا آهن- جنهن دروازي مان اسين گهڙياسين، اُن جي بلڪل سامهون پينگهون، گسڪڻ ۽ چيڪلا وغيره هئڻ کپندا هئا ...... پر اهڙو ڪجهه نه هو. اُتي هاڻي هڪ وڏي مسجد آهي. مون رام باغ جي پوري وچ ۾ ٺهيل اڇي سيمينٽ جي چوڪنڊي ٿلهي ڏانهن نهاريو. ڪيترا ئي ماڻهو اُن ٿلهي تي ويٺا هئا ...... اُن ٿلهي طرف وڌندي ڪن لاءِ اِئين لڳو ڄڻ

مان ۽ منهنجون ساهيڙيون جيني، گنگا، نانڪي ۽ ٻيون سڀ اِن ٿلهي تي ويٺيون آهيون ۽ ساڳي گدامڙي ڀيئون کائون- پر ڪٿي هيون جيني ۽ گنگا؟ ... من کي ڌڪ هڻي، حال سان گڏ هلڻ لاءِ مجبور ڪيم. ٿلهي جي سامهون واري دروازي مان ٻاهر نڪتاسين ته طوطارام بلڊنگ ملي ويئي. در حقيقت ٻه بلڊنگون هڪ جهڙيون لڳي رهيون هيون، پر ڏاکڻ جو منظر چڱيءَ طرح اکين آڏو هوم، تنهنڪري هڪ بلڊنگ جي ڏاکڻ ڏسي مون ناڪاري ڇڏيو ته نه، هيءَ طوطارام بلڊنگ نه آهي. ٻيءَ بلڊنگ جي ڏاکڻ

ڏسي دل زور زور سان ڌڪ ڌڪ ڪئي- روح ڦٿڪڻ لڳو ته بس، هاڻي سيڪنڊن اندر هيءَ ڏاڪڻ چڙهنديس ۽ ڀرئين ماڙيءَ تي پنهنجي گهر جو بالڪنيءَ وارو دروازو کڙڪائينديس. منهنجي نت واري ناني اچي در کوليندي ۽ چوندي، "اُبهرائيءَ سان نه، پر آهستي ڪمري ۾ هل ۽ هلي پڙهه. ماڻهين کي خبر پوندي ته هيڏي ديـر رات بعد آئي آهين ته هڏ ڀڃي وجهندءِ ......" ڏاڪـڻ به چڙهي ويس پر بالڪنيءَ وارو در نه کليو. جيڪو پلو نيڊگر ساڻ وٺي هليو هو، تنهن ٻيو در کوليو جيڪو رنڌڻي جي لڳ هو. ڪٿي هئي نت واري اما؟ ۽ ناني؟ منهنجو ٻي نور ڏاڏو ڪٿي هو؟ ڪٿي هـو منهنجو پيءُ؟ منهنجا چاچا، سوٽ سوٽيون؟ ۽ ڪٿي هئي رنڌڻي ۾ منهنجي ماءُ، جيڪا ڦلڪا پچائيندي هئي ۽ چوي ته ڀرين هٿ منهن ڌوءُ، پوءِ اندر گهڙ. راند وارا ٻير ڪٽي اندر ڪيڏانهن ٿـي وڃين ...... ۽ اَمڙ جيڪل اَڄ گهڻو رات تائين مار چو نه ٿي ڏئي؟ تڏهن اَڌ ڪلاڪ، ڪلاڪ راند ڪرڻ يـا رلـڻ ويندي هئس ته اَمڙ ماريندي هئي يا دڙڪا ڏيندي هئي- اَڄ چو خاموش آهي اَمڙ منهنجي؟ اَڄ ته ڏاڍي مار ملڻ کپيم جـو سنٽيه سال رلي پئي، پوءِ آئي آهيان ...... صرف سج لهڻ بعد نه آئي آهيان ...... پر زندگيءَ جو سج لهڻ تي آهـي تڏهن آئي آهيان ...... نه، اَمڙ رنڌڻي ۾ ڪانهي. منهنجا چاچا چاچيون ڪينهن. وچين ڪمري ۾ ڏاڏو سائين به ڪونهي. بالڪنيءَ ۾ وڏي ميز به ڪانهي، جنهن ۾ اَسانجا ڪتاب رکيا هوندا هئا- اُتـي هـڪ وچولي عمر واري عورت ۽ هڪ ننڍڙي نيڊگر ۽ هڪُ نوجوان پلو نيڊگر جيڪو مـونکي پنهنجي گهر وٺي هليو، سي ٽي ڄڻا موجود آهن ...... هاڻي هيءَ هنن

جو گھر ھو! مان پنھنجي گھوٽ کي ڏيکاريان ٿي اھا جاء جتي منھنجي ڏاڏي جي ڪٽ رکيل ھوندي ھئي. ۽ ٽڪنڊي جي شڪل واري آخريس بالڪني جنھن ۾ مان گھڻو وقت گذاريندي ھيس- گھر جو ذرو ذرو وجود کي ڏونڌاڙڻ لڳو- دريون دروازا ... فرش جي سر سر ۾ زلزو ھو. آھڙو زلزلو، جو وقت پنيان موٽي ويو. مان سال ١٩٤٢-٤٣-٤٤-٤٥-٤٦ ۽ ٤٧ ڏانھن موٽي ويس. بس منٽن کان وڌيڪ اتي بيھي نہ سگھيس ۽ ديوانن وانگر ڊوڙون پائيندي گھر کان ٻاھر نڪري آيس. منھنجي روئڻ سبب اتي رھندڙن جو من ضرور منجھيو ھوندو.

ھو پلو نيڻگر چوي، ””توھان وھو. چانھ پاڻي پيئو.“

مون کيس چيو، ”نہ پٽ- تنھنجي گھڻي مھرباني جو تون اسان کي پنھنجي گھر وٺي آئين. ھي گھر توھان کي مبارڪ!“

ان بعد جي سڌ نہ اٿم تہ ڪيئن اچي ڪار ۾ واپس ويٺيس. ڊرائيور اسانجو انتظار ڪري رھيو ھو! طوطارام بلڊنگ ڏسڻ بعد شريڪانت ۽ سنڌوء جي يادگيري وڌيڪ تي آئي. ٽي ڏينھن ٿي ويا ھئا مان ڪين ٽڙنڪ ڪال ڪري نہ سگھي ھئس. ھڪ خط لکيو ھوم ڪين جيڪو ھن ريت ھو:

”اسين جڏھن teenagers ھئاسين تڏھن اسان ڪراچي ڇڏي ۽ ھيئنر جڏھن وار اڇا ٿيا آھن تڏھن سٺيھن سالن بعد ڪراچيء آيا آھيون. ھر ڪنھن سک جي قيمت ڏيڻي پوندي آھي. ھتي پھچي سنڌ جي زمين جي خوشبوءِ ۽ ساٿين جي پيار جي سرھاڻ ماڻڻ لاء مونکي توھان کان ڪجھ ڏينھن الڳ ٿيڻو پيو آھي. توھانجي ’دادا‘ کي

مون هيڏو خوش ڪڏهن نہ ڏٺو آهي. تنهنڪري توهان کان اَلڳ ٿيڻ تون ڏيهن لاءِ ...... ورتو لڳيم. 'دادا' جي صحت جو اَصل فڪر نہ ڪجو. هتي بلڊ پريشر وغيره جي ڪا بہ شڪايت نہ اٿس."

خط پوسٽ ڪرڻ بعد بہ دل ۾ پريشان هيس ڇو تہ پنهنجن پيارن، نيڻتار بارن جو آواز نہ ٻڌو هوم. دل ۾ ترقي رهي هيس تہ هنن ڪسي ٽرنڪ ڪال ڪريان. ڇوٿين ڏينهن جڏهن اَسين 'جيمس' هوٽيل ۾ اَچي رهياسين، تڏهن اِها خوشي بہ خدا ڏني. ڪال بڪ ڪيم ۽ ڏهن منٽن اَندر ملي وئي. سنڌوءَ جو آواز ٻڌم ۽ شريڪانت جي باري ۾ هن کان اَحوال پڇيم. پوءِ طبيعت ۾ چڙ وڌيڪ ٿي خوشگواري پرجي وئي. اَدي ظفر ٻڌايو هو تہ سنڌوءَ اَسان کي فون تي ڳولهيندي، ڳولهيندي آخر ڪيس فون ڪيو هو تہ ڪٿي آهن ۽ ڪيئن آهن منهنجا ممي ۽ دادا!

مون شخصي سطح تي گهڻن ئي اَديب- دوستن سان ڳالهيون ڪيون پر ميڙن ۾ ڳالهائڻ لاءِ ڇون تہ نڙيءَ مان اَکر نہ اَڪلي، ڳلي ۾ ايڏو وڏو پٿر اَٽڪي پوي......هيڏي بي پناه محبت جي موت ۾ ڪجهہ ڇوڙ جي سگهہ نہ ساريم. صرف پريم شهاڻي جڏهن پنهنجي گهر ۾ ساڌو واسواڻيءَ جي جنم ڏن وارو ڪيرتن پورو ٿيڻ بعد مونکي سڏ ڪري ڇيو تہ هاڻي هيءَ بہ پنهنجي واقفيت ڏيندي، "تڏهن مون اٿي موجود پاڙن پيٽرن کي ڇيو: منهنجي واقفيت اِهائي آهي تہ مان سنڌي آهيان. سنڌي ٻولي هن سنڌ جي ڌرتيءَ جي ٻج آهي، جيڪا توهان ۽ مون گڏ پيتي آهي. اِهوئي توهانجو ۽ منهنجو سڱ آهي، جنڪو ڪڏهن نہ ٽٽندو ......"

اِهو سڀ مون اُتي هر سنڌيءَ سان محسوس ڪيو. پريس ڪلب ۾، توڙي ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ گڏ ٿيل نوجوان ۽ شاگرد طبقي جي ڀائرن سان ڳالهائڻ چاهيم پر نه ٿي سگهيو. جيتوڻيڪ هنن ننڍڙن ڀائرن جي اکين ۾ مونکي گهڻا ئي سوال نظر آيا، گهڻيون ئي اميدون نظر آيون. هنن جي اکين ۾ هڪ ڳجهي بيوسي به ڏٺم. مون ڪين چيو ته توهانجون هي سوالي نڪ پڙهون، منجهيل ۽ مايوس اکيون منهنجو پيڇو ڪنديون رهنديون- هنن جي مايوس نگاهن ۾ چمڪ اچي ...... الله کان اِهو گهران ٿي- ۽ پنهنجي طرفان ڪين چوان ٿي ته توهانجون مايوس نگاهون منهنجي قلم ۾ مس ڀري رهيون آهن ......

سنڌ مان ٿي، واپس دبئيءَ پهتاسين ته بمبئيءَ مان ڪيرت هڪ ٻن خطن ۾ لکيو: توهين ته سنڌ مان پُرڪيف ٿي موٽيا هوندا. پنهنجي نشي جو ڪجهه حصو اسان ڏانهن به موڪليو.

مون ڪيس جواب ۾ لکيو: توهين نه وڃجو سنڌ. موقعو به مليو ته به نه وڃجو. ويندا ته اسان وانگر ديوانا ٿي موٽندا. اُتي پهچي ائين لڳو هو ڄڻ سالن جا سال اُڃ جي تڇ لاءِ پاڪارڻ بعد اُها ملي آهي. جيجل ڇاتيءَ سان لاتو ته اسان کي ڄڻ پرسڪون ننڊ اچي ويئي ...... پوءِ جڏهن واپسيءَ جي سفر لاءِ هوائي جهاز ۾ چڙهي رهيا هئاسين؛ تڏهن لڳي رهيو هو ته ڪنهن بي رحميءَ سان ماءُ جي ڇڪڙ ونندي سنل ٻارن کي ڇڪي، الڳ ڪيو آهي ماءُ کان ...... اُن ٻار وانگر ڦٿڪي روئي رهيا هئاسين اسين ......

اِن ڪري ڪيرت، توهين نه وڃجو سنڌ!

تذڪرو (INDEX)

(هن يادداشت ۾ مکيه نثر نويسن جا نالا ڏنل آهن، ۽ هر نالي سامهون اُنهن صفحن جو نمبر ڏنل آهي جنھن سندن مکيه ڪتابن، ڪھاڻين ۽ مضمونن جو ذڪر ڪيل آهي.)

آرنسٽ ٽرمپ ٣
اُڌارام ٿانورداس ٢٥، ٢٨، ٦٥-٦٦
آسانند مامتورا ٣٨، ٤٤، ٥٤-٥٥، ١٠٩-١١٠، ٣٨٨
آسودومل گدواڻي (آچاريه) ٣٩، ٤٠-٤١
اَمرلعل هنگوراڻي ٤٤، ٥٣-٥٤
آنند گولاڻي ٥٨، ٦١
اُتم ٥٩، ٣٨٦
احمد خان جلباڻي ٧٣، ٧٥
اندرا هيمراجاڻي ١٠١
احمد چاڳلا ١٨٦-١٨٧
اُڌو جهانگياڻي ١٩٩
آغا تاج محمد ٢٧٩، ٣٨٩-٣٩٠
الله بچايو سمون ٣٢٦، ٣٢٨
اُڌارام چانڊومل ٣٣٣
آغا غلام نبي ٣٩٠
برنس صاحب ٢١
بولچند ڪوڏومل ٣١
بهاري ڇابڙيا ١٠١
بولچند ڏيارام ٢٥٢-٢٥٣
بولچند راجپال ٣٧٧
پرمانند ميوارام ٣٤-٣٥،، ٤٢، ٢٣١، ٢٣٧-٢٣٩، ٢٤٣، ٣٣٣
پرڀداس پرڀومل ٥٢-٥٣، ١٠٣-١٠٤
پريتمداس حڪومتراء ٧١-٧٣
پارومل ڪيولراماڻي ٩٧
پيرومل مهرچند ٢، ٨، ٨٢-٨٤، ٩١، ١٣٦، ١٩٦، ٢٧٦-٢٧٨، ٢٨٣-٢٨٤، ٣٣٨-٣٣٩، ٤١٤
ڀڳوان ٽولاڻي ٩، ٣٣٦
ڀاڳسنگھ آڏواڻي ١٥١-١٥٢
تيجورام شرما ٧٩، ٢٢٢
تيرٿ سپاڻي ١٠٣
تيجومل شهاڻي ١٥٢
ٽولارام ٻالاڻي ٢٢٢، ٢٤٨-٢٤٩
تيرٿ وسنت ٣١٠، ٣١٤
تاراچند شوقيرام ٣٤٣
تاراچند گاجرا ٢٢٣
ٿانورداس واسواڻي (سادو) ٢٣٢
ٿلهرام لوڪومل ٣٤
ٿلهرام آسودومل ١١١، ٢٣٠
ٺاڪرداس تڏاڻي ٣٤
ٺاڪرداس ناگراڻي ١٣٧

آهيان، ۽ تون بي صورت درياهہ بي تعلقيءَ کان بيزار آهين. مان باصورت درياهہ نہ ڪنهنجو دشمن نہ ڪنهنجو يار آهيان، تون بي صورت درياهہ ڪنهنجو دشمن ۽ ڪنهنجو دلدار آهين. مان باصورت درياهہ ڪنارن سان سنبنڌ رکندي بہ ڪنارن کان ڌار آهيان. تون بي صورت درياهہ سرير جي سنبنڌ کان رهت رهڻ چڏي سرير جي قيد ۾ ذليل ۽ خوار آهين. ذرا ويچار کي وچ ۾ وهار ۽ پنهنجا آچار سوڌا بڻاءِ. منهنجن گڻن کي هڪڙاريءَ هينئين سان هنڊاءِ، ۽ ائين سمنا جو سرمو پنهنجين اکين ۾ پائي سمدرشٽيءَ جو سک پاءِ ۽ پورن آنند ۾ سماءِ."

جهامنداس پاڻيا جو "حياتيءَ جي حقيقت" (فبروري ١٩١٦) عمدو مضمون هو، ۽ **رامچند اجواڻيءَ** جو "مرتيو کان پوءِ ڇا ٿو ٿئي" (آڪٽوبر ١٩١٦) پڻ خاصو خيالي ليک هو. **محمد صديق ميمڻ** جا "سهڻو" (١٩١٦) ۽ "حق جي ڳولا" (١٩١٧)؛ **ميران محمد شاهہ** جو "گنجي جبل جو سير" (١٩١٩)، **ڊاڪٽر دائود پوٽي** جو "سنڌ جي ادبي تاريخ" (١٩٢٤) جنهن مان پهرئين باب ۾ مثال ڏنل آهي؛ **ايم. آر. عباسيءَ** جو "ننگر ٺٽو ۽ مڪليءَ جي ٽڪري" (آڪٽوبر ١٩٢٤ کان قسطن ۾)؛ **تاج محمد آغا** جو "شاهہ ۽ سندس شعر" (١٩٢٩)؛ ۽ **عبدالڪريم ميمڻ** جو "نفاق" (١٩٣٣) — سڀ پنهنجي پنهنجي نموني جا سهڻا مضمون هئا. **"گنجي جبل جو سير"** مان ميران محمد شاهہ جي بياني قوت ۽ شاعراڻي تصوّر جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو:- "جان ڪٽي ڪنڌ ڦيريون تہ واهہ! عجب عالم نظر آيو، جنهن سڀ ڏک ڏاڪرو وڃايو. پهريائين تہ پائيو سين تہ ڪنهن عالم روحانيءَ ۾ مَلڪن مهماني ڪئي اٿون، يا مولي مهر ڪري جڙي جنت جو جلوو پسايو اٿون. پر خوض ۽ خيال بعد هوش ۽ حواس حامي ٿيا، جنهن ڪري ٻروڙ يوسون تہ نہ پيلي ساڳئي گنجي ٽڪر تي کڙا آهيون جو اڳي گنجو يا نوڙهو نظر

”دهليءَ جي عياش ملڪ“ (رفيه بيگم) ۽ ”آنستين“ —
(مهاوگياني) — ٿهڪلداس واسواڻي — پارت جيون — ”
”رشيا جي جيلن ۾ قيدين سان ورتاءُ“ — اُتم — هندواسي — ١٩٤٣
”سوويت رُوس جي مستقبل جا مالڪ“ — ” — هندوسنسار — ١٩٤٥
”هندستاني وديارٿي تحرڪ جو اتهاس“ — ” — ” — ”
”سنڌ ۾ وديارٿي تحرڪ جي شروعات“ — ” — ” — ١٩٤٦
”وجيه لڪشمي پنڊت“ — ... قومي ساهت منڊل — ...
”سرحد جو گانڌي“ (عبدالغفارخان) — ... ” — ١٩٤٤
”جليانوالا جو ڪوس“ — نند گدواڻي — ” — ”
”غريبي“ (مارڪسوادي نظريو، انگريزيءَ تان)
— گوبند مالهي — ” — ١٩٤٥
”ڏيرسان شادين جو ڏکيو مسئلو“ (ڏيتي ليتيءَ جو علاج)
— هيرانند ڪرمچند — سدا رسيا — ١٩٤٦
”ڏکن ڏڏي ڏيوي“ (ڌرم پتنين سان اڌرم)
— چيتمل پرسرام — ” — ”
”ساڌو هيرانند شوقيرام“ (سندس روز نامچي ۽
خطن مان ڪي ورق) ... — اڪيڊمي سيريز — ١٩٤٧
”پاڳيا سڪيم“ (ڳوٺ سدار يوجنا تي مقالو)
— ڪشنچند بيوس — ... — ١٩٤٨

١٩٤٦ ۾ هاڪاري ”هندو“ اخبار ”**هندستان**“ نالي سان، **هيرانند ڪرمچند** جي قابل ايڊيٽريءَ هيٺ ڪراچيءَ مان نڪرڻ لڳي، جنهنجي ١٩٤٧ جي ١٥ آگسٽ واري آزادي پرچي ۾، پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ پرهندن جي ڀاڄ کان اڳ، هيٺيان تاريخي ۽ قومي مضمون پيا جنم ادبي خوبيون پڻ موجود هيون:-
”پرديسي راڄ اڄ ختم ٿيو“ — آچاريه جيوترام ڪرپالاڻي
”ڪڏهن هي ورهايل هندستان وري هڪ ٿيندو؟“
— پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻي

”ڏيرج“، ”شاعر ڇا کي چئجي“ ۽ ”شاهه عبداللطيف“
(”شاهه ڀٽائي جو احوال“ مان) — مرزا قليچ بيگ
”محنت“ ۽ ”جيمس واٽ“ (”خود ياوري“ مان) — ”
”سفر يا سير ڪرڻ“ (”مقالات الحڪمت“ مان) — ”
”هيڪلائيءَ ۾ رهڻ جو سک“ ۽ ”مائر جو بيان“
(”راسيلاس“ مان) — ساڌو نولراءِ ۽ اُڌارام
”علم سکڻ جي ضرورت“ (”پکو پهه“ مان) — ڪوڙومل چندنمل
”نرويرتا جو قل“ (”قول مالا“ مان) — ”
”سچي جيوت“ (”ساميءَ جي سلوڪن جو تات پرج“ مان)
— ديارام گدومل
”يوگ مان فائدا“ (”ڀاڳوت گيتا“ مان) — ”
”انگريزي راڄ جي وڏي نعمت ڪهڙي؟“
(”هندستان جو ديس واسي“ مان) — تاراچند شوقيرام
”گورستان مان گذر“ — — عبدالحئي.

ڏيارام وسڻمل صاحب، جمناداس سنڌاڻيءَ سان شراڪت ۾، هڪ ٻيو ليکن جو سنگرهه پڻ ”چونڊ سنڌي نثر“ نالي ۱۹۳۵ ۾ ڪڍيو هو، جنهن ۾ جهونن لکندڙن جا وسري وڃڻ کان بچائڻ لائق مضمون، جي مٿين تذڪرن ۾ نه اچي سگهيا آهن، سي هئا:-

”دنيا جي هئڻ يا نه هئڻ مان ڏک“ (”گل“ مان) — ڪيولرام سلامتراءِ
”مهاراڻي وڪٽوريا صاحبه جو اشتهار“ — ترجمان نامعلوم
”سلطانه رضيه بيگم“ (”تحفه النسوان“ مان) — مرزا قليچ بيگ
”جانورن ۾ خدا جي ذاتي ظاهر آهي“
(”فرائض انسان“ مان) — ”
”پرائي پيڙ“ (”سداچار“ مان) — — ليلارام پريمچند
”مولانا جلال الدين رومي“ — ”
”سنڌي ساهت جي اجوڪي حالت“
(”سرها گل“ جي تمهيد مان) — عمرالدين دائود پوٽو

ڇڙي ڇڙي تي ڀاڪا ۽ چوٽيون ۽ سگهڙن جا قول مثال طور آڻيندا هئا، جنهن جي باجهاريءَ ٻوليءَ ۾ نڪي عربيءَ ۽ فارسيءَ جا اڙانگا لفظ هوندا هئا، ۽ نڪي سنسڪرت جا ڳاٽي ٽوڙ ڪلما، ۽ جنهن جي زبان ۾ عجب قسم جي رواني ۽ شستگي هوندي هئي، تنهن پويان اڄ اڪثر رڳو شيڪسپيئر ۽ شيليءَ جا شيدائي ٿي، پنهنجو ورثو وساري، پراون ڍڳن تي احمقن وانگر نچي رهيا آهن. نڪي مغربي شايستگيءَ مان ڪا هڙ حاصل ٿي اٿن، ۽ نڪي پنهنجن وڏن جي فيض مان ڪو حصو پرايو اٿن؛ ڪانءَ وانگر مور جي رفتار تي موهت ٿي، پنهنجو چال به ڪاري ڇڏيو اٿن. اها سڀ اسان جي بيپرواهيءَ جي شامت آهي. هينئر به جيڪڏهن ڪوشش ٿئي، ۽ هر هڪ ننڍو وڏو پڪو پهه ڪري، پنهنجي اباڻي ميراث لاءِ واجهه وجهي، ته هوند تاريخ ۽ علم ادب جو چڱو سرمايو موجود ٿي پوي."

هن مجموعي جي اها خصوصيت جا تاليف ڪيل ڪتابن ۾ پهريون دفعو نمودار ٿي، سا اِها ته ڏيارام صاحب مضمونن جي مهڙ ۾ هر هڪ لکندڙ جي شخصيت ۽ سندس تصنيفن جي بابت مختصر ڇنڊڪا ڏيئي ساڻس واقفيت ڪرائي هئي. تنهنڪان سواءِ، "**سنڌي نثر تي نظر**" جي سري سان هڪ تاريخي مهاڳ به لکيو هئائين، جنهن ۾ پهريون ئي دفعو سنڌي نثر جي اوسر جو مختصر احوال ڏنل هو.

پيرومل مهرچند پڻ هڪ سنڌي نثر جو انتخاب "**گلزار نثر**"* نالي سان ١٩٢٩ ۾ ڇپايو هو، جنهنجو مهاڳ پروفيسر لعلسنگهه اجواڻيءَ لکيو هو، ۽ پيرومل صاحب خود

*پيرومل صاحب "گلزار نظم نالي" مجموعو ١٩٠٩ ۾ ڪڍيو هو، جو سنڌي شعر جو پهريون انتخاب هو.

پيو هوندو آهي. ڪٿي ڏس ته شاهه ڀٽائيءَ جو راڳ پيو هلي، ڪٿي چنگ پيو چلي، ڪٿي سچل جون سڪ ڀريون ڪافيون پيون ڳائجن، ڪٿي نڙ پيا وڄن، ڪٿي دودو چنيسر پيو ڇڄجي، ته ڪٿي هير رانجهو پيو ڳائجي... وري ڏسو ته نديءَ ڏانهن ته سڄي نديءَ ٻيڙين سان ڀري پيئي هوندي آهي. ڪن تي مهاڻا چڙهيو مڇيون پيا مارين، ۽ ڪن تي ياترو پريءَ ٻرَ جو ڪير، ڏڏ ۽ مکڻ کنيو پيا اچن. ڪي ٻيڙيون ڏسو، ته اڙل جو ڪپ ڏيو بيٺيون آهن، جن ۾ ڪيترا رونشي ياتري ٻه ٻه ٽي ٽي پئسا ڏيو سير پيا ڪن. مطلب ته هڪ عجيب قسم جو ڇهڇٽو لڳندو آهي.

”پاڇولا لڙيا ته ملاکڙي جو دهل وڳو. ملاکڙو ته سيني گهٽ ۾ گهٽ هڪ گهمرو اوس ڏنو هوندو؛ پر هن ملاکڙي جهڙو سڄيءَ سنڌ ۾ ڪونه ٿو لڳي... وچينءَ جي نماز پوري ٿي، ته ميلنديءَ جي شرنائي ٿي شروع. ميلاي تي ميلندي سيڪنهن ڏينهن شام جو ضرور ڪڇندي آهي. هڪڙي وڏي ٿالهه ۾ گڏيل ميلندي وجهندا آهن، جنهنجي مٿان اطلس ۽ زريءَ جا پوش چاڙهيندا آهن. مٿانئس چونري پيئي ڀرندي آهي ۽ چوڌاري طائفن جو راڳ پيو هلندو آهي. ميلنديءَ ڪٺط مهل سرگس جهڙو نمونو ٿيندو آهي؛ جنهنجي هزارين ماڻهو، هندو خواهه مسلمان، غريب توڙي تونگر، هوندا آهن... آخر سڄ لٿي مهل ميلندي وڃي درياهه ۾ رکندا آهن. ٽيئي ڏينهن ساڳيو رنگ لڳندو آهي. قلندر شهباز پنهنجي حياتيءَ ۾ شادي ڪانه ڪئي، مگر هن طرح هو ٻارهين مهني گهوٽ ٿيندو آهي.“

حڪيم فتح محمد صاحب جي **”آزاديءَ ۽ غلاميءَ جو فرق“** مضمون مان هن بزرگ عالم ۽ اديب جي اعليٰ خيالن ۽ نبار سنڌي عبارت جو سهڻو مثال ملي ٿو، جنهنجي مسلمانڪيءَ ۽ هندڪيءَ جو سنڌ وئي ڪونهي:- ”بهاري موسم ۾ جڏهن چمن ۾ ڇهڇٽو لڳندو آهي، تڏهن اُتي جڏهن بلبل پير پائيندي

صاحبسنگھ شاهاڻيءَ جو "وهيو"، پرمانند ميوارام جا "جھنگ جو شڪار" ۽ "سارنگ ساوڻ لايا" (ڦليلي)، ۽ ديارام گدومل جا ساميءَ جي سلوڪن ۽ عمر خيام جي رباعين وارا مهاڳ؛ يا جي نوان مضمون چونڊيا ويندا هئا ته اُنهن مان گهڻو عدد خود مؤلف جي مضمونن جو هوندو هو؛ پر جهونن ڪتابن ۽ مخزن مان ڪوجنا ڪري ڪي پيا ڇپيا ليکڪ ڪونه وجهندا هئا. ١٩٣٢ ڌاري **فتحچند ۽ ميلارام واسواڻيءَ** گڏجي **"جوهر نثر"** نالي انتخاب ڪيو هو، جنهن ۾ ديوان ڪوڙيمل ۽ مرزا قليچ بيگ کانسواءِ زنده ليکڪن جا مضمون به چونڊيل هئا.

اُن بعد **ليکراج ڪشنچند** (عزيز) ۽ **فتحچند واسواڻيءَ** گڏجي **"گلستان"** انتخاب ڪيو، جنهن ۾ مرزا قليچ بيگ جي "پڙهڻ يا ابياس ڪرڻ" ("مقالات الحڪمت" مان ورتل) کانسواءِ پيا سڀ نوان مضمون چونڊي ورتل هئا، جهڙوڪ:-

"بهاريءَ جي شام" ۽ "جهوپڙي" — اُميد علي دوست علي

"انگريزي قوم جون ڪي خوبيون" ("سندو" مخزن مان) — نماڻو

"ڳوناڻي حياتي" ("ڳوناڻي چهر" مان) — نارائڻداس ملڪاڻي

"ابرهام لنڪن" ("سندو" مان) — شيوارام پاڳچند

"شان ۽ محنت" ("سندو" مان) — لکميچند ڪاڪا

"تندرستي" ("گهرو علاج" مان) — ڊاڪٽر هرنامداس

"عدالت جو وزير" ۽ "فرشتو" ("سندر ساهتيه" رسالي مان)
— ميلارام واسواڻي

خود مؤلفن جا لکيل هيٺيان چار چار سنا مضمون هن انتخاب ۾ پيا هئا:-

"اُميد"، "رنگ ۾ ڀنگ"، "غم يا خوشي" ۽ "ڀچناءَ جا لڙڪ" — ليکراج عزيز؛ ۽ "موتي ۽ سندس شڪارگاهه" ("پريم پرچارڪ" مان)، "عجيب چوري"، "محبت جي اک" ۽ "ڏيئو" — فتحچند منگترام.

ڇپايا. پڙهندڙ ڏسندا ته مٿي ذڪر ڪيل نثر جي انتخابن جا نالا گهڻو ڪري گلن قلن تان ڏنل هوندا هئا (جئن نظم جي انتخابن جا نالا ماڻڪ موتين تان ڏنل هوندا هئا). پر اجواڻي صاحب هن انتخاب کي اهو نئون نالو ڏيئي پنهنجي اصليت ڏيکاري، ڇو جو مضمون نويسيءَ جو بنياد ئي ”ويچار“ تي ٻڌل آهي. هن ڳتڪي جا سهڻا ليک، جي ٻين مجموعن ۾ نه آيا هئا، سي هئا:-

”سنڌي عبارت“ — پرمانند ميوارام

”چنبول“ — پرنسپال صاحب سنگهه شاهاڻي

”حب وطن“ ۽ ”درياهه جو درشن“ — تولارام بالاڻي

”اڪ“ ۽ ”سارنگ“ — ڀيرومل مهرچند

”گنجي جبل جو سير“ — ميران محمد شاهه

”ڀنڀور“ — لالچند امرڏنومل

”شاهه ۽ سندس شعر“ — تاج محمد پناڻ

”نفاق“ — عبدالڪريم ميمڻ

”دوست ڏانهن خط“ — پروفيسر رام پنجواڻي

”وقت“ — ” هرومل سدارنگاڻي

”گيتا جي سکيا“ — ” لوڪومل ڪيسواڻي

”غلامن جي ٻيڪ“ — ” ڏيپچند ڪيمترا

۽ خود پروفيسر اجواڻيءَ جا چار مکيه مضمون: ”جيوت جو تنبو“، ”جيوت جو مزو“، ”هڪ عجيب لطف“، ۽ خاص ڪري نثر جي اصولن بابت ادبي ليک ”نثر ۾ ڇا گهرجي؟“ جنهن مان اڳي ئي مثال ڏنل آهي.*

۱۹۴۴کان ۱۹۴۵تائين **پروفيسر نارائڻداس ڀمڀاڻيءَ** جا چونڊيل نثر ۽ نظم جا ٽي ڀاڱا **”ادبي گلشن“** نالي سان نڪتا، جنهي

*پروفيسر اجواڻيءَ ساڳيءَ ”سنڌ ڪاليج مسلني“ مان چونڊيل شعرن جو مجموعو ”نئون دؤر“ نالي سان ۱۹۴۷ ۾ ڇپايو هو.

اعليٰ درجي وارو قصو زندگيءَ مان ئي اُيرڪي ٿو، زندگيءَ تي ئي دارومدار آٿس ۽ اُهي شيون جي حياتيءَ سان واسطو رکندڙ آهن، تن کان لاپروا ٿي نٿو سگهي. سچ پڇ ته اَفسانو اِنسان جي علمن جو هڪ دفتر آهي ... ناول ۾ اهو ضروري آهي ته ڪنهن نه ڪنهن مقصد کي پيش نظر رکجي ۽ اخلاق جي دامن هٿان نه ڇڏجي. المقصد ته ناول ۾ مصنف کي نــہ فقط بامعنيٰ پر مراد ۽ دلچسپ آکاڻي قلمبند ڪرڻ گهرجي، پر ساڳئي وقت ڪيس اخلاقي اصلاح جو به خيال رکڻو آهي ۽ اِنسان کي حياتيءَ جي نشيب فراز کان به آگاهه ڪرڻو آهي جيئن پڙهندڙن لاءِ دستور اَلعمل ڪم ڏئي."

داخلي يا شخصي مضمونن جا مجموعا

هاڻي اُنهن تصنيف ڪيل مجموعن جو بيان ڪبو جنهن ۾ ڏنگي مضمون هڪڙي ئي لکندڙ جا هجن، جن مان ئي مصنف جي خيالن ۽ احساسن دواران سندس شخصيت پروڙڻ جو اُصول پورو ٿي سگهي ٿو، ۽ جنکي داخلي يا شخصي مضمون(subjective essays) ڪوٺبو آهي. اُنهن مان پهريون مجموعو هو **پرمانند ميوارام** جو **"گل ڦل"**، جنهنجو پهريون ڀاڱو ۱۹۲۵ ۾ ۽ ٻيون ڀاڱو ۱۹۳٦ ۾ نڪتو. اهي ڪتاب پرمانند صاحب "جوت" اخبار جي ڇهون ننڍن فقرن مان پنهنجا بهترين مضمون ۽ ٻين ڪن لکندڙن جا به ٿورا مضمون چونڊي ڇپايا هئا. هن صاحب جي اعليٰ مضمون نويسيءَ جو مثال "جوت" اخبار جي فقري هيٺ آڳيئي ڏنل آهن. هتي فقط "گل ڦل" جي پهرئين ڀاڱي جي ديباچي مان هڪ ٽڪر ڏجي ٿو، جنهن مان پرمانند صاحب جي مضمونن جي وسيع دائري جي پروڙ پوندي:- "ڪن دوستن جي صلاح تي، خاص ڪري پروفيسر ايڇ- ايم- گربخشاڻي ايم- اي- جـي، ته "جوت" ۾ ڇپيل وارو ورهين کان جي طرح طرح جا مضمون پيا آهن، ڇا اخلاقي، ڇا تعليمي، ڇا تواريخي، ڇا سائنس جا، ڇا جيتن، پکين

نڪته چيني، ورزش ۽ صحت تي ويچار ۽ سائنس جي کوجنائن تي چٽڪا، سڀ رنگ ٿـي نڪين ۾ اچن ٿا. منهنجي وات ٿـي پنهنجي آهي. لتاڙيل سڙڪ تان آءٌ هلان ٿي ڪونہ ٿو.” هن حوالي مان نہ فقط مضمونن جي گوناگونيءَ جـي سڌ پوي ٿي، پر لعلچند صاحب جي خود خياليءَ ۽ دريتا جو بہ سماءُ ٿو پوي، جنهنڪري پاڻتي ”ڏکر“ جو لقب لڳائڻ ۾ بہ فخر سمجهندو هو. هن مجموعي جا گوناگون مضمون هئا: ”آسمان جو نظارو“، ”پساري ۽ ڳـوناٽا، نقاش ۽ شاعر“، ”پريم“، ”چمن هند“، ”اڪبر اعظم“، ”شواجي“، ”هند جاوا! اٿ، اُٿي ڀار“، ”نيلگري“، ”ڪرشناڪماري“ ۽ ”شاعر ڪير؟“، ”جيوت، چتا پيتين جو سلسلو“، ”شاهہ ۽ سچل“، ”اچرج جهڙيون رسمون ۽ رواج“، ”خط (سنسار جو شاندار آئيندو)“، ”ٻاهر وارن سان هندستان جي ڏيتي ليتي“، ”ڳوٺن وارو پنچاتي سرشتو“، ۽ ”آڳاٽي هندستان جا وديا پيٺ يا دارالعلوم“.

ڪي سال پوءِ لعلچند **”سدا گلاب“** نالي سان ٽاگور جي Gordener وارن جوانيءَ جي نفيس اُمنگن ڀريل گيتن جو ترجمو، پنهنجي اصطلاحي نثر ۾ ڪري ڇپايو هو، جن جي اوٽ تـي پنهنجا بہ ڪـي جذباتي ٽڪرا لکـي اُن ڪتاب ۾ ملائي ڇڏيا هئائين.

١٩٣٣-٣٤ ڌاري، هڪ سنڌي وِدوان، جو منڍ ۾ سنڌ کان ٻاهر آرٽڪ آچاريہ هوندو هو ۽ آخر سياسي اڳوان ٿيو، سو اچانڪ سنڌي ساهت جي آڪاس ۾ نئون ستارو ٿي اُڀريو. ١٩٢٩ وارين ڀوڏن ۾ ذڪر جـي سمي، سنڌ جي ڳوٺن ۾ ڪانگريس ۽ مهاتما گانڌيءَ پاران دان ڀريا دؤر ڪندي، **پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻيءَ ”ڳوٺاڻي ڇهر“** جا بہ ڀاڱا لکي ڪڍيا، جنہ ڳوٺاڻن جي زندگيءَ ۽ سندن دکن سکن جو نقشو وفاداريءَ ۽ همدرديءَ سان هڪ پاسي چٽيائين، تہ ٻئي پاسي ڳوٺاڻن جي ڇهري ٻوليءَ

واڳر موٽر کي ڇهڻ وينس. ٻانهن ڪاٺ ۾. موٽر ۾ هو ڪامورو، سو خلاصا وينا هئاسون. هوندي نه ته پاڙي واريءَ ۾ پنج پنيان، چار اڳيان، ٻه ٽي ٻاهران، مڙئي ڏهه ٻارهن هڪ ٻئي ۾ ٺهڪي ڦهڪي وهندا آهن. ڪن جا پير پٽ ۾، ڪن جا ٻاهر پيا لڙڪن، ڪي هنڌ مٿان، ڪي هنجن منجهه، ڪي لٽڪي بيهن ۽ ڪي چنبڙي وهن...

ساڳئي مضمون ۾ هڪ قدرتي بيان ڏنل هو جو مذاقي نه، پر شاعراڻو هو ۽ منجهس سندر چٽر چٽيل هئا:— ”تعلقه ماتلي اَلبت مٿاهون آهي. پر پٽ بيابان منجهس گهڻو. هتي رستا ڇا جا! پونا لڳا پيا آهن. موٽر ڪٽي ڇڏ ته لاهور ميل پيئي وڃي. بنا آواز، بنا ڏوڏي، ترڪندي پيئي وڃي. پر هي ڇا! ڏس ته ساڄي پاسي پاڻي، ڏائي پاسي پاڻي، سامهون به پاڻي. وڻ ٻه پيا ڏسجن. وڻن جا اونڌا پاڇا به پيا ڏسجن ۽ پر ماڻهون، نڪو مرون. وڃ اڏامندو، وڃ اڏامندو، پر پاڻي وڃي هٽندو. منجهند جو ٻارهن لڳا آهن. واري تتي آهي، پٽ مان غبار پيا نڪرن. پاڻي اٿاهه لڳو پيو آهي. وڻن جي وس پيئي ٻسجي. پر هي وري ڇا! تورو ڦيرو ڪاڏو وسون ته وڻ گم، پاڻي گم. واريءَ جا پٽ ۽ موٽر جي گهوگهو. خواب هو ۽ سڀ غائب ٿي ويو! هي سڀ جو نظارو رڃ، سنڌ ۾ عربستان، قدرت جي حڪمت آهي! تتل پٽ تنهنکي به پنهنجو سيتل اسرار آهي.“ هنن ٻن مجموعن جا مکيه مضمون، جن مان ڪي ٻهرئين ”جوت“ ۾ ڇپيا هئا، سي هئا: ”پوڏون“، ”غريبن جي جهڳي“، ”تقاوي“، ”مال جي چوري“، ”پن چري“، ”رسائي“، ”ٻهراڙيءَ ۾ مهمان نوازي“، ”ٻنيءَ جو رواج“، ”ٿر ۾ ڏڪار“، ”ٻروچڪيون ڏاڙهيون“، ”جان جو قدر ڪونهي“، ”ٿر جو سير“، ”ٿر جا ميگهواڙ“، ”ٿر ۾ پوکه“، ”شعر بازي“، ”هيٺا هرڪنهن وهيٺا“، ”آدا، آسان جنان آن ڪونه ڪديا“، ”گانڌيءَ جو قسم آئيءَ“،

هو تنهن مان چونڊيل دلچسپ مضمون هئا ”گهراڻي گربو“ ۽ ”گهراڻي تاريون“، ”راجپوتاڻا“ ۽ ”راجپوت اڳي ۽ هاڻي“ پڻ عمدا ليک هئا. سندس ٽئين اڳئين ڪتاب ”جيلي جيوت“ (١٩٣٣) مان ڪنيل فلسوفاڻا مضمون هئا ”جيل ڪين آشرم“ ۽ ”جيل هڪ آدرشي ڳوٺ“. ”انارداڻا“ جا عاليشان ليک، جنهن پروفيسر صاحب وڏي آزاد خيالي ۽ حسن پرستي ڏيکاري هئي، سي هئا: **”مائٽن جا حق ۽ پاڙيسرين جون جوابداريون“، ”سهڻو ڪير، مرد ڪي زال؟“ ۽ ”ڪي رهاڻيون“.** پهرئين مضمون مان ملڪاڻي صاحب جي سماجي طنز ۽ صاف گوئي پڌري آهي:-

”اڄ پاڻيان تو ته هڪ پاسي اسين هندستاني دنيا ۾ ڏاڍا رحمدل ۽ دياوان آهيون، ڪنهن به جيوَ کي جاڻي واڻي اهنج ڪين رسائيندا اسين ۽ ٿي سگهي ته ايذاءَ جو علاج ڪندا اسين. پر ٻئي پاسي اسين هندستاني نهايت بي خيالي ۽ بي سمجهه آهيون. اسان ۾ قرب آهي، پر مرجاتا ڪانهي. رحم آهي، پر سمجهه ڪانهي. تنهن ڪري اسان مهاتما پيدا ڪيا آهن، پر ’جنٽلمن‘ ڪين پيدا ڪيا آهن. ڳوڙهن ۽ ڳرن سوالن جا جواب ڏنا اٿئون، پر اٿڻ وهڻ، ادب آداب اڪ اڃيان به نه آندو اٿئون.

”يورپ ۾ جيڪڏهن هڪ ڳالهه مون تي سڀ کان وڌيڪ اثر پيدا ڪيو ته اهو:- هرڪو ماڻهو پاڻ کي تنهنجو مائٽ نٿو سمجهي، پر فقط پاڙيسري. ۽ پاڙيسريءَ جو حق نٿو چڪي، پر جوابداريون نٿو وساري. تنهنجي گهر ۾ ٻڪ آهي، يا بيماري، يا موت، اهو تون ڄاڻ. مڙس آهين، مڙس ٿي دنيا جي آفتن کي منهن ڏي. پر اڄ تنهنجو پاڙيسري تي ڪو به اهڙو ڪم نه ڪندس، ڪا به اهڙي ڳالهه نه ڪندس، جو توکي ايذاءُ ڇا پر اهنج، اهنج ڇا پر خفو ٿئي. تو وٽ ايندس ته ڇتائي ايندس، در اندر گهڙندس ته ڪڙڪائي گهڙندس، در کولي ايندس ته آهستي کوليندس ۽ وري ضرور ڍڪيندس، ڪرسيءَ تي وهندس

۽ جيوت ۾ ٿوڙي ساهتيه ۾ مرڪ ۽ لڙڪ اَصل پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن.“
پر هڪ اَفسوس جي ڳالهه آهي جو هن سنگره جو نالو فارسي صورت ۾ ڏنل آهي: ”اَنار دانه“ بدران جيڪڏهن ”اَنار داڻا“ ڪري ڪوٺيس ها ته ڪهڙو نه سهڻو سنڌي نالو ٿي پوي ها!

مٿي ذڪر ڪيل ڪتابن کانسواءِ، پروفيسر ملڪاڻيءَ ٻيا به مضمونن جا ڪتاب لکيا هئا. ۱۹۲۷ ڌاري عام واقفيت جو ڪتاب **”سنڌ جا هنر“** لکيائين، جنهن ۾ گوناگون سان سوال جواب ذريعي، سنڌ جي قديم ۽ مشهور هنرن ۽ دستڪارين جا احوال ۽ بيان ڏنل هئا، مثلاً نتي جون لونگيون، بوبڪن جا غاليچا، نصرپور جا کيس ۽ هالن جون سوسيون وغيره. **”مهاتما سان ڳالهيون“** (۱۹۳۵) ۾ اُنهن ڳالهين جو بيان ڏنل هو جي هن صاحب مهاتما گانڌيءَ سان ڪيون هيون جڏهن هو ٻن ڏوري تي ساڻس ڪجهه وقت گذاريو هئائين. هن ڪتاب مان سٺا مضمون هئا: ”گوري گوپي“، ”سامهه واد تي خيال“ ۽ ”ذات پات ۽ اڇوتپڻو“، جن مان پڙهندڙ وارا به اُنهن اهم مسئلن تي مهاتما جي خيالن کان واقف ڪن ٿا. ۱۹۴۴ ۾ ملڪاڻي صاحب مهاتما جي هڪڙي پستڪ جو ترجمو **”يوڳه کين جوڳه“** نالي سان ڪيو هو، جنهن ۾ اُن وشيه تي گانڌيءَ جا ويچار ظاهر ڪيل هئا.

ديوان واڌومل گنگارام اُهو بزرگ مصنف هو، جنهن ساري ڄمار گوشي نشينيءَ ۾، پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ پنهنجو نُور پي ڇڏيو، ۽ آخر زندگيءَ جي پوئياڙيءَ ۾ هڪ لڪل لعل وانگر پنهنجو جوهر ڏيکاريو. ديوان صاحب جا ڪي پنگتي ليک پهرئين ”ديش متر“ اخبار ۾ پوڻ لڳا هئا، جنهن ويچارن جي سنجيدگيءَ، آزمودي جي اونهائيءَ ۽ لکڻيءَ جي بي ڊپائيءَ سنڌي سماج جي خيرخواهن جا ڌيان ڇڪائي ڇڏيا هئا. خصوصاً هن صاحب جي سپڪ ۽ مجمل عبارت، ننڍن ننڍن ٽوريل ٽڪيل جملن واري، جنهن ۾ گويا ڪوزي ۾ درياهه سمايل هوندو هو، تنهن مان اُهو

۾ جاءِ پائيندي. نه وواهه، نه گهر، ته کهڙا ٻار ڄمندا، نپندا يا لڇڻ سکندا؟ حيوان مان انسان ٿياسون، وري ٿا پاڻ حيوان ڪيون. ديش ۾ طلاق جو طريقو جاڻ آيو، پوءِ ملڪ ٿي ڪلبون ۽ ڪلالخانا... ٻار وڏڙا ننڍڙا ڇوڪر ڇوڪريون گڏ پڙهن سا ڳالهه به نه نهي ۽ ٻر جوان اوستا جا نر ناريون گڏ سکيا وٺن، راند روند ڪن، يا ناٽڪ سٽني ۾ ڪيل ڪن ڪلن، تنهن به ملڪ منجهايو آهي. ڇو ٻئي ساڳئي قسم جي سکيا وٺن؟ ٻنهي جو سرير ٻيو، ٻنهي لاءِ سياويڪ ڪار ٻي ٻي، پوءِ به پڙهڻ ساڳيو سو ڪٿي نهندو؟ جواني مستيءَ جي وقت ۾ ٻئي گڏ پڙهن، کيڏن، کلن، سو ڏاڍو اگرو پيو لڳي... شاديءَ کان به جواب ۾ پرٺيل، ته مڙس زال ٻئي هڪ ٻئي لاءِ مٽاڇرا. ٻارن کان به ٻئي ڇرڪن، پوءِ کهڙو گهر ٻڌ ٻو، کهڙو لڇڻ ليکو رهندو؟... جوانيءَ جو جذ ٻو ڇون ٻريم، جنهن نر ناري ٻئي ٻي تاه (؟) بنائي ڇڏيا آهن... هن مان گهڻو دک نارين کي رسيو آهي. جنهن لاءِ ڪا به عام ڳالهه ڪوڙي هجي يعني ساري جيوت تي داغ ڪيو اڇي — نر لاءِ ايڏي ڪانهي. هڪ لاءِ عمر جي ڪارنهن، ٻئي جو ڪلنڪ اهڙو ڪارو نٿو ڏسجي. ڪيترو سارو... وهنوار ولائتي ريتين ڪيو آهي...

”ٻار ڇو ٻار سمجهجي جي مڙس زال ٻئي پنهنجو پاسو ڇڏائين لاهين؟ ٻر ڄم تي روڪ اهڙي ٿي وڃڙندي وڃي، جو ٻار جي ڪنهنکي تانگهه ٿي ڪانهي. ڪنواري پرٺئي، سڀ وقت سڀ لاءِ سولو رستو. انهيءَ ڄم تي روڪ جي سبق وڏو دنيا ۾ ڦيرو ڪيو آهي. نر ناري ٻئي وڃن ڇتا ٿيندا. هيڪاري ٻيروزگاري، تنهن ۾ هرڪو انهي سکيا ڪي رستگاري پيو سمجهي. ڀلي شادي نه ڪري، ڪم سان ڪم، ڇا جا ٻار، ڇا جا گهرگهاٽ. ٻر اهو نٿا سارين ته اُن مان ڪيڏي لفنگائي، لنگوتارائي ٿيندي، پاپ وڌندو، بيماريون نڪرنديون، همت وڃي ٿا سرير سان هاڃي ڪن... ٻار ٻار پائنجي ته پاڻ قبضو ڪجي ڪين بي شرميون ريتيون

کي نوڪر هٿندڙ آهي. اُن ڪري هو وشيہ تي سندس ويچار خودداريءَ سان پيرل، اختياريءَ ۽ بي پرواهيءَ سان ظاهر ڪيل هئا — پوءِ ڪٿي اُنهن کي ڪو صحيح سمجهي يا غلط. ”شاهہ جو سنيهو“ سندس بهترين علمي ليک هو، جنهن ۾ شاهہ صاحب جي روحاني رازن کان وڌيڪ سندس ”حسن پرستي، فطرت آميزي ۽ بشر دوستي“ کي اَهميت ڏنل هئي — جو ڏن ڏينهن ۾ هڪ نئون نظريو هو. شاهہ صاحب جي شاعريءَ جو عملي انداز و اجهو هينئن لکيو هئائين:- ”منهنجي ناقص عقل ۾ سچو صوفيپڻو وحدت، ڪثرت، جزي ۽ ڪل تي وعظ ڪرڻ ۾ نہ آهي پر آدميت ۽ بشر دوستيءَ ۾ آهي. هوُ آهي خيال ۽ هيُ آهي اُن خيال جو زميني زندگيءَ ۾ عمل. ٽئگور پڻ گيتانجليءَ ۾ اُنجي اُپتار ڪئي آهي ... اهو آهي سچو صوفيپڻو جنهن کي آدميت يا بشريت ٿو چوان. اها آدميت شاهہ شعر ۾ هرجا نمايان آهي.

’ڪوڙي ڪايائون تنهنجو لکن لک هزار،
جيءَ سيڪنهن جيءَ سين، درسن ڌار و ڌار،
پريہ تنهنجا پار ڪهڙا ڇئي ڪهڙا ڇئان.‘

سندس همدردي سرڙ ديسي آهي ۽ جڏهن پنهنجي وطن کي آسيس ڪري ٿو تڏهن ٻين کي وساري نٿو.

’سائينم سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست توُن دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.‘

نہ فقط ايترو، پر ڪابہ جاندار شيءِ ناهي، ڪوبہ فطرت جو نظارو ناهي، جو کيس ڪشش نٿو ڪري. حسن پرستي تہ سندس نس نس ۾ پيئي ٻڪي ...

’ڪٿي نيڻ خمار مان جان ناز ڪيائون نظر،
تارا ڪنيون تائب ٿيا ديکيندي دلبر،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوُماڻو قمر،
جهڪو ٿيو جوهر جانب جي جمال سين.‘

آهي جيسين اُن قانون جي حدن اندر هر فرد لاءِ ڪافي موقعو هجي ته پنهنجون گهرجون پوريون ڪري سگهي ... جا سماج اُنياءَ ۽ اَڌرت تي ٻڌل آهي، جنهن سماج ۾ نئين اُسرندڙ حياتيءَ کي قلڻ ڦولڻ جو موقعو نه آهي، ۽ جنهن ۾ قانون قاعدا، ڌرم رسم، فقط ڪن ٿورن پيٽ پرين ۽ حريفن جي حفاظت لاءِ آهن، تنهنکي ڊاهڻ ثواب آهي."

"ڇڪون" جي مهاڳ ۾ **حيدربخش جتوئي** صاحب، لکندڙ کي "مشرق ۽ مغرب جي اَدبيات ۽ اَثرات کان ڪافي ماهر" هجڻ لاءِ جيڪو داد ڏنو هو سو بيشڪ روا آهي. مغرب ۽ مشرق جي خيالات ۾ ماهر هئڻ ڪانسواءِ وسنت صاحب کي مشرق جي ٻن قديمي ٻولين، فارسيءَ ۽ هنديءَ تي به چڱو دسترس آهي. پر انهي خاصيت مان ئي سندس عبارت ۾ هڪ خامي پيدا ٿي ٿئي، جو فارسيءَ ۽ هنديءَ جي ڳوڙهن لفظن ۽ محاورن جي ملاوٽ بعضي سندس لکڻيءَ کي دقيق بنايو ڇڏي، — جا حالت سندس همعصر فلسوفاڻي مصنف آسانند مامتورا جي عبارت سان پڻ لاڳو آهي. تنهنڪان سواءِ اڪثر ساڳئي جملي کي اَڌ فارسي ۽ اَڌ هندي طرز ۾ لکيو ڇُوڇُو جو مربو ڪيو ڇڏي. خيالن جي اونهاڻ ڪري به سندس جملا لنبا ۽ پيچيدا بنجو پون، جنهن ڪري مضمون جو سلسلو سمجهڻ ٿي مشڪل ٿيو پوي. مثال طور، **"سنگيت سار"** ۾ لکي ٿو:- "چئو اوم تت ست. اهي تارون پاروتيءَ جون نسون آهن، جن مان ڪلاونت راڳ درٻن جي اُپديش اَنوسار رس ۽ ڀاو ڪڍيتو ۽ پنهنجي آتش فشان فڪر ۽ اُمنگ کي لرزان آهنگ ۽ آواز عطا ڪري ٿو."

تيرٿ وسنت ١٩٤٠ ۾ **"جواهر جيوني"** ترجمو ڪيو، جنهن لاءِ کيس سرڪاري تعليم کاتي وٽان ١٩٤١ ۾ انعام مليو هو. هيءَ ڪتاب نه فقط جواهر لال نهروءَ جي آتم ڪٿا هئي پر هندستان جي آزاديءَ جي تاريخ تي هڪ مڪمل مقالو هو.

هماءَ" ۽ "سستيءَ سُڃي سڪ". پر منهنجي خيال ۾ عزيز صاحب جا وڌيڪ دلچسپ مضمون مذاقي هئا، جنهن نازڪ کل چرچو پيريل هو: "مقاطعن جو نيلام"، "مان جيڪر ڪارو هجان" ۽ "منهنجي نئين ٽوپي". هن ڳڻڪي ٻه سنڌي مضمون نويسيءَ کي چڱي اوج ڏني. **"مان جيڪر ڪارو هجان"** مان هيٺيون حوالو شاعر صاحب جو نثر تي ضابطو ۽ سندس مذاقي نوع ثابت ڪري ٿو:-

"'ڪارو، ڪارو'، اهو لفظ عام طرح ماڻهن جي دلين ۾ ڌڪار ۽ ٻڇان پيدا ڪري ٿو. ٻڌندڙ اکيون پوريندا پانءِ ته ڪا ڏونگر جي ڏائڻ يا رڻ جي ٻانڀ هنيون تي ڏارين. آئيني ۾ اکيون کولي نه ڏسندا ته سندن منهن تي مانارو آهي يا چٽن جيڏا چڳهه. وري سڀ کان ڪلائيندڙ ڳالهه اها آهي جو هرڪو اڇي چمڙيءَ وارو ٻاڻ کي سهڻن جو سردار پيو سمجهندو ۽ پائيندو ته آءٌ ڪا املهه چيز ۽ ڏِسين جو ڏيئو آهيان. جنهن کي نه خال نه خط، نه روپ نه رنگ، نه قد نه قامت، بلڪ اڻ گهڙئي ڪاٺ وانگيان ٻت جي اڏاوت ٿي ٿري پيئي هونديس، رڳو اَڇاڻ جي آڌار تي ڪريل ڪير جيان ڦيڏڙو پيو لڳندو، ۽ سندس جاري جيڏي ڪاڏي جنهن تي هوند ڏهه ڏيئا وانڪا رکي ٻاري سگهجن، سو به ڪاري تي ائين ڪاهي ايندو جيئن ڍڳو پڳئوءَ تي. اها خبر ئي ڪانه پونديس ته اَڇا ڪارن جا محتاج آهن. تارن جي جوت جو مدار رات جي ڪاراڻ تي آهي. حسن جي دربار ڪارن کان سواءِ اهڙي ٻسي ۽ ڦڪي پيئي لڳندي، جهڙو گنجي جو منهن وارن بنا لڳي يا ڏاڙهيءَ جي ڏاڙهه...

"متين حقيقتن کانسواءِ هيءَ پوئين حقيقت ڪنهن کان به ڳجهي ڪانه هوندي ته هندن جي سورهن ڪلا سمپورڻ اَوتار سري ڪرشن ڀڳوان کي "شيام سندر" سڏيندا آهن، ۽ حضرت محمد صلعم کي "گندم گون" (ڪڻڪ رنگو) ڪري ڪوٺيندا آهن.

سال ١٩٤٠ ۾ رتن منڌل **منگهارام ملڪاڻيءَ** جو **"پريت جا گيت"** ڇپايو هو، جو بنگالي مها ڪوي ٽئگور جي Gardener نالي انگريزي جذباتي نثر تان سنڌي نظماڻي نثر ۾ ترجمو ڪيل هو، ۽ بمبئي يونيورسٽيءَ بي. اي. ڪلاس لاءِ درسي ڪتاب ڪري منظور ڪيو هو. اڳي چاڻايل آهي ته ساڳئي ڪتاب جو ترجمو ڪي سال اڳ اُستاد لعلچند "سدا گلاب" نالي سان پنهنجي اصطلاحي نثر ۾ ڪيو هو، جو نهايت مقبول پيو هو. پر هن بندي پنهنجو ترجمو هڪ نئين نمي دار نموني ۾ ڪيو هو، جنهن بابت اُستاد ٻيرومل "پريت جا گيت" جي مهاڳ ۾ لکيو هو: "ٻولي جيڪا ڪم آندي اٿس سا به روي بابوءَ جي شاعراڻي نموني آهي، جنهن کي پلي ته ڪو نظم يا نثر، يا ٻنهي جو جوڙ ميل ڪوئي." پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ، Gardener جي گيت نمبر ٢ مان، مٿين ٻنهي ترجمن مان ساڳيو فقرو مثال طور ڏجي ٿو. لعلچند صاحب اُن جو سرو رکيو هو **"آءٌ پار سان پار، پڻي سان پڻو"**، ۽ اُن جو آرنڀ هن ريت ڪيو هئائين:-

"اَبا شاعر، سچ ٿو لهي. مٿي جا وار تنهنجا اَڇا ٿيندا وڃن.

تون ته پنهنجي منهن ڏن لڳايو ويٺو آهين. پوءِ پرلوڪ جو ڪو پرياڻ ڪن پويئي ٿو ڪين نه؟

چار ئي مهلون گڏ برابر اچي ٿيون آهن. پَرَ آءٌ ڪنڙو ڏيو ويٺو آهيان ته واهڻ مان ڪو سڏ ته ڪونه ٿو ڪريم؛ جيتوڻي دير ٿي ويئي آهي.

آءٌ اکيون پايو ويٺو آهيان ته مٿان ڪي رولاڪ دليون نه اچي پاڻ ۾ ملن، ۽ نينهن پريا نيڻ ڪٺي مونکي نيزاري ڪن، ته اسانجي دل جو راز سرود ۽ ساز ۾ بيان ڪر.

هاڻ، آءٌ جيوت جي هن پر ويهي، اجل ۽ آخرت جا ويٺو واساما ڳايان، ته پوءِ هنن دلين ۾ جي اُڌمانڌ پيا اُٿن، اُنهنجو ذوق شوق وارو ذڪر راڳ مالها ۾ جيڪر ڪير پونئي؟"

جنهنجو ٻه پنهنجي جاء تي ذڪر ڪيو ويو آهي؛ پر پيٽ ڪرڻ لاءِ اُن مان ٻه **"سنڌڙي، سنڌڙي"** گيت مان مثال ڏجي ٿو:-

"سنڌڙي، سنڌڙي، منهنجي ماتا سنڌڙي،
سنڌڙي، سنڌڙي، پيرن سنتن جنڊڙي،
سنڌڙي، سنڌڙي، اُڏيري، خضر مندري،
موڪليم ماتا دريا شاهه بندري.
سنڌڙي، سنڌڙي، منوهر سندري،
عنايت، لطيف، ساميءَ چندري.
سنڌڙي، سنڌڙي، پڇيئي نه ٻنڌڙي،
سنڌڙي، سنڌڙي، ڏکيئي نه اوُندري.

تنهنڪان پوءِ، بحر وزن بنا، صرف قافين جي مدد سان ٽرنم واري نثر جو نمونو، **پروفيسر ڪرشن ڪرپالاڻيءَ** جي ٽاگور تان ترجمو ڪيل گيت **"شاهه جهان"** (١٩٣٥) مان ملي ٿو، جنهنجو ذڪر ٻه اڳي ڪيل آهي، ۽ جنهن مان هيءُ حوالو ڏجي ٿو:-

"اي شاعر شاهنشاهه!
هن سنگ ۾ سانڍيل آهه
تو دل جي تصوير:
هي بيحد بي نظير.
آهه تنهنجو نئون 'ميگهه دوت'
عجيب اڏ پوت،
جو آلاپ جي ارواح تي آهه اُسريل،
غيب ڏانهن لڙيل،
جت پياري تو وڇڙيل
آهه ملپل،
پرڀات جي سونهري سينگار سان

قوي قانون جوڙي، ضعيف سزائون پائي. قوي پنهنجي ناماچار ۽ طاقت جا اوچا منارا اڏي، ضعيف پنهنجي قبر کوٽڻ جا پهه پچائي. جو شراب قوي پيئي سو جائز، جو ضعيف پيئي سو ناجائز. جو قتل قوي ڪري سو انتقام جي شمار ۾ لکيو وڃي ۽ جو ضعيف ڪري انهيءَ جي سزا موت. تڪڙيءَ پوش مان انصاف جي سڱي به ٻار هلي وڃي، زردار تي نياءَ جو نيزو به نه پڙي. ضعيف جهڙو بدڪار، گنهگار ڪو ٻيو تي سگهي ٿو؟ ڪوئي به نه... پر اهو ياد رکڻ گهرجي ته ايمان يا وشواس ۾ به وڏو ٻل آهي. ضعيف حال قويءَ جي مقابلي جو ست ڪٺي نـه ساري سگهندو، پر سندس اندر ۾ بغاوت جا سلا جو اُپرندا ۽ وڌندا تا رهن؟... ڪو زمانو اچڻو آهي ۽ تمام جلد، جو ضعيف به اها بغاوت ڦهلائيندو جـو اسانجي هنراڏو سماج ٽيليون ٽيليون ٿي ويندي. نه رهندي اها خود ساخته سماج ۽ نه رهندا اُهي سماج جا جڙتو ٺيڪيدار."

هن انتخاب ۾ ڀيڀاڻي صاحب جو "عبارت" ادبي ليک هو، "زالا" خيالي ليک، "عظيم غلطي" مذاقي مضمون ۽ سيني ڪان عمدا پنگتي مضمون: "هري" جنهن ۾ مائٽن جا اُبهم ٻارن تي ظلم ڏيکاريل هئا، ۽ "فقيرن لاءِ قاعدو" جنهن ۾ فقيرن جي سقيم حالت لاءِ سماج کي هن ريت جوابدار ٺهرايل هو:- "ڪهڙو نه ٻورو سوال؟ ويچارا ڪاڏي وڃن؟ ڪير هنن کي اُجهو ڏيندو! غريبن جو ڪير هاري ٿيندو!!...... غريبن دنيا ۾ برابر گند ڪيو آهي، مون دل ۾ چيو. اُنهن جي گدلائيءَ جـو ڪارڻ سندن غريبي آهي، سندن محتاجي آهي. اُن ڪارڻ جي علاج ڪرڻ بدران، هنن جي مسڪين پڻي کي دور ڪرڻ بجاءِ اسين هنن کي ڌڪاريون ٿا، ڪين سماج تي اُڻ گهربل بوجو ٿا سمجهون. هننکي صفائي سيکارڻ جي بدران، اسين ان صفائيءَ جي صدقي سندن حياتيءَ جا قاتل ٿا بڻجون. غريبن جو رت شاهوڪارن لاءِ فدائيل

۾ زندگيءَ جي غير شخصي پهلن تي. تنهنڪري هن فقري ۾ انهن مضمونن جو ذڪر ڪبو جنهن لکندڙن جي شخصيتن جو اَنگ گهٽ آهي ۽ گهڻي ڀاڱي بياني، ڀنگتي ۽ تواريخي وغيره احوال ڏنل آهن.

(١) سئر سفر جا ڪتاب

سئر سفر جي بياني ڪتابن مان **لعلچند امرڏنومل** جو "**مسافريءَ جو مزو ۽ سير جو رنگ**" ڏسڻ ۾ تو اچي، جنهن ۾ هن صاحب دکن هندستان جي ڪن شهرن ۽ پهاڙن جا سندر بيان ڏنا هئا، ۽ جو پنهنجي "سنڌي ساهت سوسائٽي" جي ماهوار رسالي ۾ ١٩١٥ ۾ ڇپايو هئائين. ١٩٢٣ ۾ **ڀيرومل مهرچند** جو "**سنڌ جو سيلاني**"، جيٺمل پرسرام پنهنجي "نئين سنڌي لئبرري" ۾ ڇپايو هو ۽ سئر سفر جو نهايت دلچسپ ڪتاب هو. منجهس سنڌ جي مشهور شهرن ۽ بزرگن، درگاهن ۽ ميلن وغيره جون حقيقتون ۽ ڪهاڻيون گهڻي کوجنا ڪري ڏنل هيون. **جيٺمل** صاحب هن ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيو هو: "هن ڪتاب ۾ تواريخ ۽ جاگرافي ٻنهي ڪهاڻيءَ جي نموني ۾ ملي وندر ۽ هدايت ٻيون بخشين." هن ٻهرئين ڀاڱي ۾ ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ضلعن جا سئر سفر ڏنل هئا، ٿر ملڪ جي سفر وارو ٻيون ڀاڱو اَلاجي ڇو نڪتو ئي ڪونه. ڀيرومل صاحب ١٩٢٦ ۾ "**لطيفي سئر**" ڪيو، جنهن ۾ شاهه لطيف جي رسالي مان، سندس حياتيءَ ۽ سفرن جو احوال ترتيب وار ڪڍي ڏيکاريائين؛ ۽ اهو به ظاهر ڪيائين ته شاهه صاحب جا علحدا سر ڪهڙن وقتن ۽ هنڌن تي ڇيا ويا هئا. تنهنڪان سواءِ، اُنهن هنڌن جا تاريخي احوال ۽ قومي ۽ ڀنگتي حالتون پڻ شاهه جي ڪلام مان ڪڍي ڏيکاريائين. هن ڪتاب جا مکيه ڀاڱا هئا: "هنگلاج ڏي ويندي"، "گرنار ڏي ويندي"، "سنڌ ڏانهن موٽندي"، "مارئيءَ جي ملڪ ۾" (جيسلمير ڏي ويندي)، ۽ "ٿر جو احوال". ايڏيءَ کوجنا جو

گوڏي جو ٻه پتو ڪونه ٿي پيو ۽ لٺ رکي ته مٿ تاءِ هيٺ هلي ٿي ويئي. اڳيان نهار ته جبل اڃا جبرو بيٺو آهي. بس عاشق واري ڪار ٿي: آهه سرد و رنگ زرد و چشم تر- انتظاري بيقراري درد سر. ٿيون ڪلاڪ نبريو ته به مڪاميلو نه ٿيو. جتيون، جوراب ٻسي پٽ تي ويا. زبان لڳي ويئي ۽ دم چڙهي ويو... ويهي ناشتو ڪيوسون ۽ سر کي ساعت ست ڏنوسون. پر اُڃ هئي سو پياس ڪيئن ترپت ڪجي. برف سان مٿا ڪٽياسون، پر هيءَ ڇوي ته هونءَ نه پرچان، ڇم نه پرچان؛ هونءَ نه ڳران، ڇت ته ڳران. پوءِ ته نخريليءَ ڪي ويهي ڇتيوسون ۽ ڇميوسون ۽ پاڻ ٺاريوسون. پر هٿ ته ڀڪن مان مس ٻوڏ ٽٽي سو پڪون ڪئن پوريون پون؟

”نيٺ اُتي ڪڙا تياسين ۽ پهاڙ کي ليلايوسين تہ ادا، اها ڪسوٽي اسان پياسين لاءِ بس آهي؛ ته اوچتو مونکي هڪ خيال اچي ويو. منهنجي اڳيان منهنجو دوست پٺي هليو ۽ مان انجو پيرو ونئي، پير مٿان پير رکي پٺي هليس. ڏنم ته ڪشت هنجو ته فرحت منهنجي. برف هن کان پيٺي ٿهي پر مون سان پيٺي ٿهي. خوشيءَ وچون اهـا خبر ڏني مانس. ’وڃني هئي رني، باقي آيس پيڪس ماڻهو‘. هيءُ يار اُماڪ منهنجي پنيان پٺجي ويو ۽ ڏاڍا ڏوراپا ڏيڻ لڳو. چي: هيسنائين چو لڦون پيون هيءَ ڇا، جو ڪڇءُ نٿي؟ مون به وري ساڳي ڪار سونهي سان ڪئي ۽ چيس ته مهرباني ڪري اڳيان تشريف رکو...

”ڪلان مرگ ڪان چڙهندي چوٽين ڪلاڪ پڄاڻان من جي مراد پوري ٿي ۽ برف جي چوٽي تي شان سان تشريف رکيسين ۽ هڪ پيتاريءَ تان ويهي اڌ يٽ درشيه ڏنوسون. چارو طرف برف ئي برف وڇائي پيئي هئي. هڪ هئي لسي، پيو اَڇـي، ٽيون نرم. ڪٿ لس ليٽ، ته ڪٿ اُڀي هيٺ؛ ڪٿ چوٽيون ٿي ڇهي، ڪٿ ڳري پيئي وهي. ڏينهن صفا هو ۽ آسمان جي نيلي گنبذ ۾ هيري جو جلوو هو. تجلي ۾ ڪٿ پٽ آرسـيءَ وانگر پـي

جو نارائڻداس ملڪاڻيءَ جي "ڪشمير جو سير" ڪانپوءِ سنڌي سير سفر جي اَدب جو عاليشان مثال هو. هن ڪتاب ۾، سنڌ سان لاڳيتي پـرڳٽي ڪوهستان جـي پهاڙي نظارن، اُنهي خانه بدوش باشندن، سندن مصيبت زده زندگيءَ ۽ ايمان جي سلامتيءَ جا مفصل بيان نهايت شاعرانـي ۽ همدردانـي نوع ۾ ڪيل هئا. سمي صاحب ڪتاب جي تمهيد ۾ خود چيو هو:- "اسين جيڪڏهن ڪوهستاني ماڻهن جي خوبين مان ڪي پرايون ته هوند هيڙا نستا، روڳي، ڪانئر فرقه پرست هرگز نه ٿيون." هن ڪتاب جي خاص خوبي لکندڙ جي نبار، محاوريدار سنڌي عبارت آهي، جنهن بـابت هن لکيو هو:- "اسانجي سنڌي مصنف ياڻرن ڪيتري اُبي سنڌي زبان وساري ڇڏي آهي، جا اڄ تـائين ڪوهستاني غريب، غارن ۽ ڇرن ۾ ڳالهائي رهيا آهن. اُها سنڌي، جنهن سان شاهه صاحب پنهنجي رسالي کي جڙي ڇڏيو آهي، عام جي اڳيان پيش ڪئي ويئي آهي." "سير ڪوهستان" مان "**پاڙيسرين سان ورتاءُ**" واري مضمون ۾ آيل هيٺيون فقرو، سمي صاحب جي پر اصطلاح ٺيٺ سنڌيءَ جو نمونو آهي:-

"عاقبت انديش ماڻهوءَ جو ڪم آهي ڪهڙي وڃي ڪلهو ڏيڻ. برادريءَ ۾ الغرضائي ۽ اڙائي ڪري ڪم ڪان عار ڪرڻ اهڙو آهي، جهڙو اُڀ ۾ ٽڪون هڻڻ. ڪنهن جي اڳهي سگهي ڪبي، تڏهن ته هو به اڃي منهن تان پلو ڪڻندا. نه ته، ڪنهن کي ڳتي پيئي آهي، جو ڪنهنجي ڪائي ڪڻي. ڪنهن کي هيٺي حال ڏسي، پڳـ پاهون ڪرڻ ۾ نه بندو راضي، ۽ نه خدائي خوش. ڏبو ته وٺبو، ڪبو ته ملندو. نه ته، ڪوڙو پهه. پاڙو پيغمبرن کي به پيارو هو. رشين منين به اُن جي رکشا ڪئي. الله کي اڇن، وڃن نه مؤران. ٺوري به ڇڱن ڪنن سان سونهي." سمي صاحب ٻيو سفر جو ڪتاب "**سير لاڙ**" ساڳيءَ طرز سان تصنيف ڪيو

وارن ڇپايو هو، جنهن ۾ ايشور جي هستيءَ ۾ ايمان بابت مهاتما گانڌيءَ جا ”ينگ انڊيا“ ۽ ”هريجن“ وغيره مان ليک ترجمو ڪيل هئا. ١٩٤٧ ۾ **رامڪرشن آڏواڻيءَ ”ڀارت جو ٻلو“** لکيو هو، جنهن ۾ ١٨٥٧ واريءَ ڀيرينءَ آزاديءَ جي جنگ جو احوال ڏنل هو.

سنڌيءَ ۾ هندو قوم جي قاعدن تي پهريون ڪتاب هو Principles of Hindu Law in Sindee، جنهنجو سنڌيءَ ۾ سرو ڏنل ڪونہ هو، ڪراچيءَ ۾ لٿو پريس تي ١٨٦٩ ۾ ڇپيل هو، ۽ ساڌو نولراءِ شوقيرام آڏواڻيءَ جو لکيل هو — جنهن صاحب ڪيترائي اوائلي سنڌي ڪتاب لکي سنڌي ساهت جي سيوا ڪئي هئي. هيءُ ڪتاب اُن زماني جي جهوني سنڌيءَ ۽ جهوني صورتخطيءَ ۾ لکيل هو، پر ساڳين لفظن جون هجيئون جدا جدا هنڌن تي مختلف ڏنل هيون، جي لٿوگرافر جون چوڪون ٿيون ڏسڻ ۾ اچن. هن پراڻي ڪتاب مان هڪ صدي اڳاڻن سنڌي هندن جي رسمن رواجن تي چڱي روشني پوي ٿي، جن مان ڪيترا هن وقت نهايت عجيب غريب پيا ڀاسن، جن هيٺين حوالن مان ڏسڻ ۾ ايندو:-

(١) ”ڌرم شاستر موجب ڇوڪريءَ جي شادي آٺين ورهين جي اندر ڪري ڇڏڻ گهرجي پر سنڌ جي رواج موجب ڪا عمر ٺهرايل نہ آهي. ڪن جي شادي ۴ يا ۵ ورهين ۾ ٿئي ٿي. مون کي هڪڙي حالت ياد آهي، جهن ٢٨ ورهين ۾ هڪڙي زال جي شادي ٿي هئي.

(٢) ”ڇوڪريءَ جي مڱڻي ڪرڻ جو حق پهرءِ پيءُ جو آهي ۽ پوءِ ڏاڏي جو ۽ پوءِ ڀاءُ جو ۽ تنهنکانپوءِ چاچي جو ۽ تنهنکانپوءِ ڀاهتي جو ۽ تنهنکانپوءِ ماءُ جو آهي.

(٣) ”ڇوڪري آٺين ورهي جي عمر جي ٿي تنهنکانپوءِ ٻن ورهين جي اندر جيڪڏهن ڪو سندس عزيز اُنجي شاديءَ جو

ڇپايو، جو هندو مهاسڀا جي انقلابي اڳوان وير ساورڪر جي ڪتاب تان ورتل هو. ۱۹۴۶ ۾ ”رتن ساهتيہ منڊل“ پاران ”ڄَمُ هند“ ڦالي ڪتاب جا ٻہ ڀاڱا نڪتا، جنهن ۾ سڀاش چندر بوس جي ٺاهيل آزاد هند فوج واريءَ آزاديءَ لاءِ جدوجهد جو دلچسپ بيان ڏنل هو. اهو احوال ”راڻي جهانسي ريجمنٽ“ جي هڪ دلير دل عورت جي ڊائريءَ مان ورتل هو، جنهنکي **پرسرام ڀاٽيا** سنڌيءَ ۾ اترائي ڪيو هو. ساڳئي سال، ساڳئي نالي ”ڄَمُ هند“ سان، ساڳئي موضوع تي، ”ڀارت جيون ساهتيہ منڊل“ با تصوير ڪتاب ڇپايو هو، جنهن ۾ آزاد هند فوج جي تاريخ، ميجر جنرل شاهنواز، سهگل ۽ ڍلن جي ڊائرين مان ڏنل هئي. هيءُ ڪتاب منشي عبدالقدير جي اُردوءَ تان **گرداس واڌواڻيءَ** ترجمو ڪيو هو.

(۳) تندرستيءَ تي ڪتاب

علم صحت بابت جهوني ۾ جهونا ڪتاب **مهراج ڏوپٽلعل** جو ”شارنگڌر سمهتا“، ۽ **شمس الدين** جا ”**آسان علاج**“ ۽ ”**ڪليات شمسي**“ ٿا ڏسجن. تنهنکان پوءِ **منوهرداس ڪوڙيمل** جو ”**ناري نروگي جيون**“ ۱۹۲۳ ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ صاحب ڪنيائن ۽ نارين کي جوين، سنجوگ ۽ ماتاپڻي جهڙن نازڪ مسئلن تي کليون کلايون پر سنجيديون صلاحون ڏنيون هيون، تہ زندگيءَ جي اُنهن اهم موقعن تي صحت جا اهم اصول ڪيئن قائم رکن ۽ سک ڀري جيوت گهارين. منوهرداس ”**آيوروید**“ تي بہ هڪ ڪارگر ڪتاب لکيو هو. **ڀهلاجراءِ واسواڻيءَ** جو ”**گهرو رواجي علاج**“ ۱۹۲۴ ۾ نڪتو هو، جنهن ۾ عام بيمارين لاءِ سستا ۽ سولا نسخا ڏسيل هئا، جئن ترت علاج ڪرڻ سان روڳ جي پاڙ پٽجي وڃي ۽ ڊاڪٽرن يا طبيبن جي تات نہ پئجي. ۱۹۴۷ ۾ هن ڪمائتي ڪتاب جي ٽئين ڇاپي سان **سيد عمر شاهہ**

لکيل ڪتاب "مخزن صحت" تان ورتل هو، ۽ منجهس ڪيترن ئي نندن خواهه وڏن مرضن کي روڪڻ توڙي علاج ڪرڻ لاءِ سادا ۽ سهڄ نسخا ڏنل هئا.

(۴) تواريخي ڪتاب

آڳاٽن تواريخي ڪتابن مان هڪڙو، جنهنجو ذڪر پهرئين فصل ۾ ڪيو ويو آهي، سو هو **ديوان اُڌارام چانڊومل ٿڌاڻيءَ** جو **"ميرن جي صاحبي جي آخرين ڏينهن جو احوال"**، جنهن موضوع تي هن صاحب ۱۸۹۶ ۾ حيدرآباد وڪٽوريا لئبرريءَ ۾ تقرير ڪئي هئي، ۽ جنهنلاءِ حقيقتون منشي آوتراءِ صاحبراءِ ملڪاڻيءَ کان ورتيون هئائين، جو تن ڏينهين مير صوبيدار خان جو منشي هوندو هو. هيءُ مقالو پهرئين "پرڀات" اخبار ۾ ڇپيو هو، ۽ منجهس حيدرآباد شهر جي بنياد، ميرن جي احوال، ۽ سنڌ ۾ انگريزن سان مياڻيءَ ۽ دبي جي جنگين ۾ شڪست سان گڏ، ميرن جي رهڻي ڪرڻيءَ، ملڪي ڪاروبار، واپار ۽ رعيت سان ورتاءُ بابت تفصيلوار بيان ڏنل هئا. تنهنکانپوءِ **پرمانند ميوارام** پنهنجي "جوت" اخبار ۾ **"مياڻيءَ جي جنگ"** نالي (۱۹۲۵) انگن اکرن سميت هڪ مضمون لکيو هو، ۽ پڻ ٻنهي جنگين بابت هڪ انڌي مڱڻهار جا سرندي تي ڳايل بياني بيت ڇپيا هئائين. مٿيان ٽيئي اسر گڏي، ديوان هوتچند چانڊومل ۱۹۳۸ ۾ **"سنڌ جا مير"** نالي سان ڪتابي صورت ۾ ڇپايا هئا، جنهنم مياڻيءَ جي جنگ جو نقشو ۽ مورتون به ڏنل هيون. هن سلسلي ۾ ٻيو تاريخي ڪتاب **حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ** جو **"مير نجي صاحبي"** هو، جنهنم هن نيٺ سنڌي ٻوليءَ جي صاحب ۽ خدمتگار، ميرن جي حڪومت جو سنو پاسو ڇني اُن مان رعيت کي فائدا ڏيکاريا هئا ۽ اُنجي موٽي اچڻ لاءِ خواهش ڏيکاري هئي. حڪيم صاحب لکيو هو:-

"سبحان الله ڪهڙي ڳالهه ڪجي رهت جي! راڄ مهاڄڻ جو پاڻ

پاڱن ۾ ڪيو هو. پهرئين پاڱي ۾ ڄهونن هندو راڄائن بابت چچ جي راڄ تائين دلچسپ احوال ڏنل هئا ۽ ٻئين پاڱي ۾ عربن جي فتح تائين. ٻيو ڄهونو سنڌ جي تاريخ تي ڪتاب "تاريخ طاهري" هو، جو اصل ڦگر ٺٽي جي مير طاهر محمد ١٧ صديءَ ۾ لکيو هو. اُن تاريخ جو نچوڙ، ١٩٢٨ ۾ **محمد صديق ميمڻ** **"انتخاب تاريخ طاهري"** نالي ڇاپيو هو، جنهن ۾ سنڌي حاڪمن جي ڇهن گهراڻن: سومرن، سمن، ارغونن ۽ ترخانن جو بيان ڏنل هو. محمد صديق صاحب اُن فارسي تاريخ جو هيءُ انتخاب سر ايلئٽ جي انگريزي "تاريخ هند" تان ترجمو ڪيو هو. هن صاحب، **قاضي عبدالغنيءَ** سان شراڪت ۾ **"سنڌ جي رنگين تاريخ"** ٻه لکي هئي، جنهنجو ٻيون ڇاپو ١٩٣٢ ۾ نڪتو هو. ١٩٣٤ ۾ **ٽيج سنگهه سؤلنڪيءَ** جو **"آمرڪوٽ اتهاس"** نڪتو هو، جنهن ۾ اُن ملڪ جي حقيقتن تي چڱي روشني وڌل هئي. **"تاريخ سنڌ"** نالي سان ٻه ڪتاب: **هڪڙو ديوانچند منگهومل** جو لکيل، ۽ ٻيو **هاسومل ۽ روپچند** جو گڏي لکيل ٻئي نڪتا هئا، پر اُنهن جي ڇاپي جي سن جي پڪ نٿي پوي. ساڳئي نالي "تاريخ سنڌ" جا ٻه حصا **مولوي نورمحمد نظاماڻيءَ** لکيا هئا، جي "مسلم اَدبي سوسائٽيءَ" ١٩٣٢ ڌاري شايع ڪيا هئا. ١٩٣٦ ۾ **پروفيسر نارائڻداس ملڪاڻيءَ** جو **"ميراڻي سنڌڙي"** نڪتو، جنهن ۾ ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ ديس جون سياسي ۽ آرٿڪ حالتون، توڙي سماجڪ رواج رسمون، نهايت چٽيءَ طرح ۽ تفصيلوار بيان ڪيل هيون. هيءُ سَنَدَ وارو ڪتاب ڪيترن مغربي سٿلانين: برٽن، برنس، ڪرنس وغيره ۽ ڄهونءَ معزز سنڌيءَ سيٺ نائونمل جي مشهور انگريزي ڪتابن تان سنگرهه ڪيل هو.

تنهنڪان پوءِ، ڪي اهم تواريخي ڪوجنا وارا ڪتاب نڪتا، جنمان پهريون هو **دوارڪا پرساد شرما** جو **"پراچين سنڌ و**

"**تاريخي مضمون**" پڌرو ٿيو، جنهن "جوت"، "سندو" ۽ "هندو" اخبارن ۾ پيل ليک ڪٺا ڪري ڪتابي صورت ۾ آندا ويا هئا، ۽ جنهن لاءِ کيس سرڪاري صلاحڪار بورڊ وٽان انعام جڙيو هو، هنن مضمونن ۾ سنڌ جي اتهاس جي ڦولهه ۽ ڇنڊڇاڻ ڪيل هئي، جنهن لاءِ **پرنسيپال هوتچند گوبخشاڻيءَ** مهاڳ ۾ لکيو هو: "پروفيسر ڇيتن ماڙيوالا سنڌ جي اتهاس جو اونهو ابياس ڪيو آهي ۽ ڪن اهم مسئلن تي کوجنا ڪري نئين روشني وڌي اٿس... هر هڪ مضمون تصديق ٿيل حقيقتن سان ڀرپور آهي ۽ نهايت سليس مگر مائيدار عبارت ۾ لکيل آهي. ڪتاب جي پڙهڻ مان نه فقط علمي خزاني جي واڌاري ٿيڻ جو امڪان آهي، پر لطف ۽ مزو به حاصل ٿئي ٿو."* ۱۹۴۷ ۾ **لوڪناٿ جيٽلي** جو "**هندو ساهراجيه**" (ڀاڱو ۱) نڪتو، جنهن شيواجيءَ جي اڳوانيءَ هيٺ مهاراشٽرا ۾ سامراج برپا ڪرڻ جي اتهاس جو آرنڀ ڪيل هو، ۽ اُنجي عبارت هنديءَ ڏانهن مائل هئي.

ايم. آر. مائيداساڻيءَ هندستاني تاريخ تي ٻه ڪتاب لکيا هئا: "**سچ ۽ پاڇا**" (۱۹۴۴) جنهن ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي حڪومت هيٺ، ۱۸۵۷ جي انقلاب تائين، انگريز عملدارن جي ڏاڍاين جا احوال ڏنل هئا، ۽ "**ست سورما**" (۱۹۴۶) جنهن اُن پهرينءَ آزاديءَ جي جنگ ۾ لڙندڙ ستن سورمن جا بيان ڪيل هئا. اُهي سورما هئا: ناناصاحب، بهادرشاهه، زينت محل، لڪشمي ٻائي، ڪمار سنگهه، احمد شاهه ۽ تانتيا ٽوپي. ۱۹۴۷ ۾ مائيداساڻيءَ "**مظلوم سنڌ**" لکيو، جنهن سڪندر اعظم جي ڪاهه کان وٺي پاڪستان ٺهڻ تائين سنڌ جي سربستي تاريخ ڏنل

* هندستان ۾ اچڻ کانپوءِ ۱۹۴۹ ۾ هن ڪتاب جو ٻيون ڇاپو نڪتو هو؛ ۽ پڻ ماڙيوالا صاحب جا ٻه وڌيڪ تاريخي مضمونن جا مجموعا "**اتهاسڪ چتر**" (۱۹۵۰) ۽ "**وچتر ورق**" (۱۹۵۱) شايع ٿيا.

هو ته انهن ڇهونين رسمن جي معنيٰ ۽ مراد ڇا آهي، ۽ چالو زماني ۾ انهن مان ڪهڙيون بند ڪجن ۽ ڪهڙيون قائم رکجن؛ ٻي چونڊي هئي **"ريتين رسمن جو بنياد"**، جنهن ۾ هڪ وڻندڙ آکاڻيءَ جي ذريعي، ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين جيڪي هندڪيون ريتيون هلندڙ آهن تنجي بنيادن جي خبر ڏنل هئي ته اهي ڪئن شروع ٿيون. ١٩١٩ ۾ ڀيرومل صاحب **"عاملن جو احوال"** ڇپائي پڌرو ڪيو، جنهن مختصر ڪتاب کي پوءِ وڌائي ۽ منجهس ڀائيبندن جو احوال پڻ گڏي، ١٩٤٦ ۾ **"سنڌ جي هندن جي تاريخ"** (ڀاڱو ١) ڇپايائين، جنهن ۾ الف-بي-وار، آڏواڻين ڪانوني نوتاڻين تائين، ڪيترين آکهين جا شجرا ۽ مکيه ڀاتين جا تفصيلوار احوال فوٽن سوڌا ڏنا ائين. هن ڀاڱي جو مهاڳ، سنڌ ۾ **"هندن جي صاحبيءَ جي تاريخ"** پراچين اتهاس جو هڪ بي بها ڀاڱو آهي، جو سنڌ جي هاڻوڪين پنگتي حالتن تي به چڱي روشني ٿو وجهي. هندن جي تاريخ جو ڀاڱو ٢، ١٩٤٧ ۾ نڪتو، جنهن ۾ باقي رهيل آکهين جا احوال، آسواڻين ڪانوني هنگوراڻين تائين، ڀڃاڙيءَ ۾ هندن جي لڏ پلاڻ سوڌو ڏنائين. هن ڀاڱي جو شاهي مهاڳ **"آڳاٽو سنڌ سماچار"** ته خود هڪ ڪتاب ٿي پيو، جنهن ۾ حيدرآباد، ڪراچيءَ ۽ ٻين وڏن شهرن جون تاريخون ڏنل هيون، ۽ سنڌ جي عاملن، ڀائيبندن، ۽ عورتن جي ترقيءَ جا احوال خاص دلچسپ هئا. قابل مصنف جي دعويٰ تحقيق سچي آهي ته، "هيءَ هڪ نئين نموني جي پنگتي تاريخ آهي، جنهنجي جوڙڻ لاءِ هيتري مشاڪت ڪئي اٿم. اهڙو ڪتاب سڄي هندستان ۾ بنگالين، مرهٽن، گجراتين يا ٻين اڄ تائين ڪونه ڪڍيو آهي." هيءُ پستڪ نه فقط سنڌي ساهت جي هن اعليٰ هستيءَ جو آخرين يادگار رهندو، بلڪ سنڌي هندن جي اتهاس کي پڻ امر رکندو، جو سنڌ ۾ شايد سگهو ئي وسري وڃي، پر هنتي هندستان ۾ وسارڻ نه ڏينداسون.

فصل ستون

تنقيد جو اوسر

سچ پچ ته اهو ئي سچ آهي ته ساهت جي تاريخ ۾ پهريائين ڪتاب رچيا ويا ۽ پوءِ انهن جي ساهتڪ ڪٿ ڪئي وئي يا ادبي اندازو لڳايو ويو، يعني ته تصنيف کانپوءِ ئي تنقيد جو احتياج ٿئي ٿو، جنهنڪري تنقيد کي تصنيف جو ٿلهو يا پورڪ فن (Complementary art) ڪوٺي سگهجي ٿو. پر تنقيد يا ادبي نڪتہچيني ڪندي، ساهتڪ رچنائن مان نه فقط خاميون ڪڍي ظاهر ڪيون آهن (جئن نڪتہچيني اکر مان مطلب ٿو نڪري)، پر خوبيون پڻ ڪڍي ڏيکاريون آهن. تنهنڪري تنقيد جو ٻٽو مقصد آهي ثواب شناسي ۽ عيب جوئي. تنهنڪان سواءِ جنهن صورت ۾ ادب جا ٻه پهلو آهن: ”مال“ ۽ ”رومال“، تنهن صورت ۾ ادبي اندازو به انهن ٻنهي پهلن کان لڳائڻ کپي؛ يعني موضوع توڙي عبارت جي مدنظر کان، تصنيفن جون خوبيون ۽ خاميون قولهي ڏيکارڻ کپن. اهڙي چئوطرفي ڪٿ ڪرڻ واسطي، نقاد يا ادبي نڪتہچين لاءِ ادب جي ٻنهي شاخن نظم ۽ نثر جي مڙني صنفن: شعر، ناول، ناٽڪ، مضمون وغيره جو وسيع مطالعو ۽ انهيءَ علحدن اصولن جو گهرو علم ضروري آهي. تنهنڪري منهنجي نظر ۾، نقاد جون لياقتون ۽ جوابداريون، مصنف جي فرض کان وڌيڪ مشڪل آهن.

ادبي اصولن جا ڪتاب

ادبي اصولن ۽ قاعدن قانونن بابت ڪتاب تنقيد جا بنيادي ڪتاب سمجهڻ کپن. اهڙو جهونو ۾ جهونو ڪتاب

محمد فاضل شاهہ جو **"ميزان الشعر"** ڏسڻ ۾ ٿو اچي، جو ١٨٧٥ ۾ لکيو هو، ۽ جنهن ۾ شعر جي جدا جدا نمونن جون سمجهاڻيون ۽ مثال ڏنل هئا. پوءِ **مرزا قليچ بيگ** جو **"انشاءِ سنڌي"** لکيو، جنهن ۾ سنڌيءَ ۾ خط و ڪتابت جي فن جا قاعدا مثالن سوڌا سمجهايل هئا. مرزا صاحب جو **"علم ادب"** ١٩١٣ ۾ لکيو هو، جنهن ۾ اَدب جون مکيہ خاصيتون ڏنل هيون. ١٩١٤ ۾ "سنڌي ساهت سوسائٽي" جي بنيادي ساليانِي جلسي تي، مرزا صاحب پنهنجي صدارتي تقرير پڙهي هئي جنهنجو عنوان هو **"سنڌي شعر جي قديم حالت ۽ پوءِ جو سڌارو"**. هن مقالي ۾ شعر جي مکيہ وصفن، سنڌي ٻوليءَ جي بنياد، ۽ سنڌي شعر جي ترقيءَ جو، مثالن سميت، شروعات ڪانوني بيان ڪيل هو. جهونين پارتي ٻولين ۽ سنڌي ٻوليءَ بابت مرزا صاحب جي تحقيقات غور طلب آهي:-

"هند جي اصل ٻولي آرين هئي جا بدلجي نيٺ سنسڪرت ٿي، ۽ آرين جي ٻي شاخ يعني ايرانين وٽ اها ساڳي آرين ٻولي زندوستا ٿي. انهن ٻنهي جا اصلوڪا گهرو لفظ وغيرہ هڪجهڙا آهن. اهي ٻئي انهيءَ اصلوڪي آرين ٻوليءَ جون ڌيئون چئبيون ۽ پاڻ ۾ ڀيڻون ٿيون. اهي ٻئي قديم هجڻ ڪري پاڪ ٻوليون شمار ۾ آيون ۽ فقط ڪن خاص ڏڻمي ماڻهن جي ڪم جون ٿيون. نيٺ انهن مان وري ٻيون ڌِيون ڄڻيون. هڪڙيءَ پراڪرت جڻي ۽ ٻيءَ پهلوي يا پارسي، جي رواجي ماڻهن لاءِ مقرر ٿيون. هند جي خاص اصل ٻولي برج ڀاشا هئي جا سنسڪرت مان نڪتل ناهي مگر سنسڪرت جو اثر پوءِ اُنهيءَ تي پوڻ لڳو... اسانجي سنڌي سڌي سنسڪرت مان نڪتل ناهي، پراڪرت مان نڪتل آهي. تنهنڪري سنڌ جي ٻولي توڙي شعر جي حالت پراڪرت ۽ ڀاشا جهڙي ٿي رهي آهي. قديم سنڌي، ڪريل پراڪرت يا ڪريل ڀاشا هئي، جنهن

چائنت ۽ نڪ جي چائنت ۾ ڪهڙي ڇڻجي! جواب هي آهي ته مسٽر تيجومل جو من رڳو سنڌي ساهت سان ڪونه پرچي ويو آهي، پر هن جو من انگريزي ساهت سان به پريل آهي. انگريزي ساهت جو ڄاڻو 'من جي چائنت' واري گفتي کي هڪ اڪثير گفتو سمجهندو ۽ حد خوش ٿيندو؛ ڇو ته پروفيسر هڪ سهڻي انگريزي گفتي کي پورو پورو سنڌي لباس ڏنو آهي. انگريزيءَ ۾ گفتو آهي Threshold of the mind. انگريزي ساهت جي ڄاڻن ۾ 'من جي چائنت' ڪم آندو آهي، نڪ جي چائنت ڪونه ڪم آندو اٿن؛ نڪي مسٽر تيجومل نڪ جي چائنت ڪم آندو آهي. مسٽر پيرومل جو ڇوڙ آهي ته پروفيسر جي سنڌي چڱي نه آهي ڇو ته ڇيو اٿس 'ڏيرو دورياه'. پر مسٽر لعلچند ڇو يس ٿو ته خود شاهه لطيف ڪم آندو آهي 'متو' يعني متارو درياه!

”اهڙي طرح مسٽر تيجومل جو من ڪو گهرائي ساهت سان به ڪجهه قدر پريل آهي، جڏهن ڪري سنڌس لکڻ ۾ ڪٿي ڪٿي اها به پيڙي بوءِ اچي. پر انهي ڪري پاڻ سنڌي ساهت جو فايدو ڇٽيو ڪين نقصان!... قصو ڪوتاه، نڪته چيني پل ٿئي، اسين خوش آهيون. پروفيسر جي مضمون تي به خوب نڪته چيني ٿئي ته اها ڳالهه بهتر آهي ... اسين ته کيس ڇٽون ٿا ته خوب پنهنجي علميت ۽ قابليت کي سنڌيءَ جي قلم دواران ڪولي. اسانکي ته سندس سنڌي پسند آهي.“

”پارتواسي“ ١٠ آڪٽوبر ١٩٢٥ ۾، جيٺمل صاحب، **لعلچند امرڏنيمل** جي ”سون ورنيون ڏليون“ تي هيٺين آلوچنا ڪئي هئي:- ”هي ڪتاب يورپ جي نهايت مشهور ناولن مان هڪڙو آهي. نالو اٿس 'هارٽس آف گولڊ'. مسٽر لعلچند امرڏنومل جڳتياڻي بي. اي. اهو ڪتاب سنڌيءَ ۾ آندو آهي. ڪتاب جي جهڙي سنڌي آهي سني، سولي، ۽ سلوڻي تهڙي آڪاڻي آهي دل پڇائيندڙ ۽ اُتم آدرش ڏيکاريندڙ ... هيءَ نماڻي نينگر

جوت ميلاپ واريءَ لکڻيءَ ۾، وڏي دم (full stop) بدران
جھونن ڪاتبن واري ليڪ ڏنل آهي:- ”غم بيدل ۾ عشق ۽
۽ معشوق ۾ الله ڏنو... زاهدن ان عشق کي خوب ننديو آهي —
شايد انهن مجازي عشق جي پهلوءَ تي ڄاڻ ڪئي آهي — مگر
صوفين جي سڌانت انوسار مجاز ئي حقيقت جو مارڳ آهي...
هاڻي ويچار ڪرڻ کپي ته مجازي عشق ڪمائڻ مناسب آهي
يا نه — حقيقت شناسيءَ لاءِ اهو هڪ لازمي ڏاڪو آهي ڇا؟...
مجاز جو ساڌن هڪ ترڪڻو ڏاڪو آهي — جسماني حسن تي
محبت ڪام ترشنا جو سروپ وٺي خطرناڪ ٿي سگهي ٿي — بوءِ
عشق مان فسق ۽ زناڪاري پيدا ٿيو پوي — رواجي لاعلم انسان
لاءِ اهو طريقو جوکائتو آهي. البت پاڻ سنيارجي ته حقيقي
محبت جا گهڻا لڇڻ انان يعني ان آزمودي مان ئي آسان طرح
پراپت ٿي سگهن ٿا — نياز ۽ نماڻائي، شيوا جو انگ ۽ خود نثاريءَ
جي خوبي، مجازي عاشق پنهنجي سنساري ساڄن مان ئي پائي
سگهي ٿو — پر من کي اهڙي عشق ۾ ساوڌان ۽ سڌير رکڻ،
سخت ساڌن جي تقاضا ٿو ڪري — گهڻيئي عاشق محبوب
جي ملڻ سان گمراهه ٿيو وڃن... بيدل ۽ سچل جهڙا صوفي
سالڪ ان ساڌن ۾ پاڻ سنڀالي سگهيا ۽ ڪين پرواز هئي ته مجاز
ڪئن ڪمائجي جئن بت پرستيءَ جي عيب کان آجو رهجي ۽
آخرڪار جزوي ۽ انفرادي عشق مان ڪُلي ۽ عالمگير عشق
وڃي هت ڪجي...

”سندس ڪلام ۾ لطف، جذبو ۽ جوش، موج ۽ مستي
موجود آهن. بولي ۾ نزاڪت کان خالي ناهي. پر اها نزاڪت
ڪنهن حد تائين آهي. شاهه لطيف ۾ جا نظم جي صنعتگيري ۽ شبد
ڀنڊار يعني لغت ۽ وسعت عيان آهي ۽ جا شعر جي سو ڪيم سوپيا
سندس شعر ۾ سمايل آهي سا بيدل جي شعر ۾ گهٽ موجود
آهي — اُمنگن جي اُڇل عيان آهي، اڇل آهي — شاهه پنهنجي

جستجو آهي؛ اُن جستجو ۾ هوءَ پرواهه نه ٿي ڪري جي خود پاڻ به ناس ٿي وڃي. شاهه جا طالب سورهيه آهن، نه سورما...

”شاهه هر ڪنهن آکاڻيءَ ۾ ڪو نه ڪو اهم ويچار رکيو آهي. هر ڪنهن ڪهاڻيءَ جي رنگ علحدي آهي. ڪن جي پڇاڙي دردناڪ ۽ دکيارئي آهي ته ڪن جي هرڪا هلاس واري. مگر مڙني مان هڪ جتادار شخصيت جي بوءِ اچي ٿي... شاهه جي سڀني ڪهاڻين جي اصلي مراد هڪ آهي. جهڙيءَ ريت انڊلٺ جي ستن رنگن جو ڪارڻ سفيد روشني ٿئي ٿي، تهڙيءَ ريت شاهه صاحب جون نظمي وارتائون سندس ئي شخصيت مان اُپڻ ٿيون؛ سڀني ۾ پاڻ پيو وسي. ڪهاڻين جي بيهڪ هڪ ٻئي کان علحدي آهي، پر اُنهن مڙني جي تهه ۾ ويچار جي هيڪڙائي نظر ايندي. آکاڻين جي ڪثرت ۾ خيال جي وحدت قائم رکي اٿس. انسان جي زندگيءَ جي مراد آهي ڏٺيءَ جي حاصلات... شاهه عبداللطيف جي ڪهاڻين جو حاصل مطلب به اهوئي آهي. سندس سورميون اُن روحاني تلاش ۾ رڌل آهن. طالب کي مطلوب جي پراپتيءَ ۾ ڪٺن تڪليفون آڏو اچن ٿيون، جنکي ڪيس صبر سان منهن ڏيڻو آهي. شاعر انهن مشڪلاتن جو پڻ بيان ڪري ٿو... اهو ظاهر آهي ته جي خاصيتون، شاعر موجب، سالڪن ۾ هئڻ گهرجن، سي سڀ پنهنجين سورمين ۾ وڌيون اٿس...

”شاهه پنهنجيون گهڻيون سورميون حياتيءَ جي هيٺئين درجي مان چونڊيون آهن... سورمين جي اهڙيءَ چونڊ ڪرڻ سان شاهه ڪهڙي راز سلڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ دنيا جي اونهي آزمودي مان ڪيس اها ڄاڻ پيئي ته غريبي گڻن جي کان آهي. جيڪي ڏٺيءَ جا تلاشي آهن تن ۾ گهرجي دل جي صداقت، بلند خيال، نئڙت، قرباني: اهي صفتون شاهوڪارن کان وڌيڪ هنڪي غريبن ۾ نظر آيون. غريبي معنيٰ غربت. جيڪي دنيوي خيال کان مسڪين نظر اچن ٿا، سي روحاني دولت ۾ مالامال

آهن: سنڌ ۾ دلي دنيا دائما آباد رهي ٿي. جيڪي دنيا ڪان پري، سي ڏٺيءَ ڪي اوري. شاهه صاحب ڏنو ته دولت ۾ ناز آهي، غريبيءَ ۾ نياز آهي؛ ۽ مالڪ وٽ نياز ڪتندو، نه ناز... شاهه صاحب جون ٻه سورميون ليلا ۽ مومل، وڏ گهراڻيون آهن ۽ اُهي ئي ناپڙجن ٿيون. ليلا لاءِ شاعر چويٿو:

ٽڪي پسي ٽوڪ، ترڪي تڪبر ۾ پئي.

ليڪن ٻين سيني جون سيرتون بيءُ داغ آهن ۽ اُهي آهن پڻ غريبن جون جايون. ليلا ۽ مومل جهڙا ڪم نـه ڪيا سهڻيءَ، نه سسئيءَ، نه نوريءَ، نه مارئيءَ. ڪاين جهوپڙين ۾ رهندڙن کي ڪهڙي خبر ته چترائي ڇا ٿيندي آهي؟"

۱۹۴۶ ۾ **پروفيسر لوڪومل ڪيسواڻيءَ "سنڌي شعر جي ڪسوٽي"** ڇپايو، جنهن ۾ پهريون دفعو بيدل فقير جي شاعريءَ جو تنقيد جي سڌ ريل مغربي اصولن موجب موزون انداز لڳايو ويو هو. اُستاد پيرومل هن ڪتاب جو مهاڳ لکندي، هن ريت مصنف کي دل کولي داد ڏنو هو:- "پروفيسر ڪيسواڻيءَ ڪيرون لهڻيون جنهن شاعر بيدل فقير جي ڪلام مان انتخاب ڏيئي، هرهڪ ڳالهه تنقيد جي تارازيءَ ۾ توري نهايت عالماڻي نموني پڙهندڙن جي اڳيان پيش ڪئي آهي. هي صاحب هن نامڪنئي درويش جي ساراهه ۾ ڪونه اچي چڪيو آهي، پر سندس شعر جون خوبيون توڙي خاميون پڙهندڙن اڳيان چٽيءَ ريت پيش ڪيون اٿس. هن قسم جا ڪتاب فقط اُهي لکي سگهندا جنکي تنقيد جي اصولن جي سڌ هوندي ۽ ڳالهه جي چنڊ ڇاڻ ڪرڻ جو پورو پورو ڍنگ هوندن. اهو قابلن جو ڪم آهي، ۽ پروفيسر ڪيسواڻيءَ هي هڪ سؤ کن صفحن جو مضمون لکي پنهنجي قابليت جو ثبوت ڏنو آهي." ڪيسواڻي صاحب جي تنقيدي قابليت، آزاد خياليءَ، ۽ ادبي محاورن جي ايجاد جا مثال هيٺ ڏجن ٿا، توڻي سندس فارسيءَ ۽ هنديءَ جي

ساڳيا ساڳيا احساس ۽ ويچار، جدا جدا شبدن ۾ ڦيرائي ڦيرائي، شاعر ڪڏهن ڪيو چڙهي ۽ ڪڏهن موڳو ڪيو ڇڏي ... وشيه جي وار ڦير ۽ نقش نگاريءَ جي مت ست جيڪا دلچسپي تي پيدا ڪري سا شاعر جي يڪرنگ بابت ۽ هڪسريءَ لاٽ ۾ گم ٿيو وڃي ۽ پوءِ ڪوتا بيرنگي ۽ بيسواد ٿيو پوي — مگر جنهن عرض رکيم ته اهو نقص بيدل ساءِ جي ڪلام تاءِ محدود ناهي: اهو يڪسريائي يا سمرو پڻا (monotony) جو قصور شلوڪن، غزلن، ۽ ڪافين ۾ عام طرح پرسڌ آهي — پورب جو اڪثر اپياسي (subjective) ڪلام ان بي وچترتا جي مرض ۾ مبتلا آهي. شاهه لطيف اُن عيب کي هڪ رمز سان لڪايو آهي جو تصوف ۽ عشق جا ويچار ۽ اُمنگ عشقي فسانن ۽ لوڪ پسند قصن ڪهاڻين جي صورت ۾ مجسم ڪيا اٿس ... بيدل، سچل ۽ روحل (۽ سامي) ۾ اها بيرنگ کي رنگين بنائڻ جي رنگت ڪانهي."

پروفيسر ڪيسواڻيءَ هن ڪتاب ۾ نؤجوان سرڳواسي شاعر نرمل جيوتاڻيءَ جي ڪوتا جي به ڪٿ ڪئي هئي، پر اُنجو نوع جذباتي وڌيڪ ۽ دماغي گهٽ هو.

ساڳئي ڪتاب "سنڌي شعر جي ڪسوٽي" ۾ **ڪماري ڪملا ڪيسواڻيءَ** جو پنهنجي پروفيسر پتا کان سنواريل مضمون "**ليکراج ڪشنچند عزيز**" جي شعر تي تشريح ۽ تنقيد وارو پڻ ڏنل هو، جنهن ۾ ادبي نڪتچينيءَ جو اوچو معيار رکيل هو، ۽ جو هڪ زنده شاعر تي هڪ عورت جو لکيل پهريون تنقيدي مقالو هو. ڪماري ڪيسواڻيءَ عزيز صاحب جي شعر جو اونهو اپياس ڪري، اُنجون خوبيون ۽ خاميون، سڌريل ترتيب وار مثالن سميت ڏنيون هيون، ۽ سنڌ س عبارت ۾ به سنڌس پتا جي ڇڙواڳ فارسي-هندي گاڏڙ طرز جو پڙاڏو هو، جنهن ۾ به وڏي دم جي نشاني عدم پيدا هئي:- "عزيز صاحب سنڌي بوليءَ ۽ اصطلاح جو سنو ڄاڻو آهي — هنجي لغت (شبد ڀنڊار)

(لڦ لڦ ۽) ڦب ڦب جا وزن ۽ سٽيون ڪٿن نازڪ معدي ۾ ٿڦنديون.

”ٻيون نقص جو مسٽر عزيز جي قلم ۽ ڪلام ۾ عيان آهي سو هي جو هنجو نقطءِ نگاهه، هنجي ويچار جي ورتي، ٻاهرين قاعدن قانونن ڏانهن سخت متوج آهي — هو پورو انترمکي (introspective) ناهي — هنجو هڪ لاڏلو پيمانو، ساهت جي ڪٿ ڪرڻ نسبت، اهو آهي ته ٻولي بالڪل صحيح هجي، منجهس ڪا غلطي نه هجي — ٻيو، بحر ۽ وزن ۾ ڪو قصور ۽ ڪچائي ڏنائين ته وهلور پيو ويندو — ٻيون شاعراڻيون خوبيون نظرانداز ڪري، شدمد سان پيو اهي ويچار ’واڌ رائيندو‘ ته هن نظم يا نثر ۾ هيترين چڪون، هت وزن اٽپورو، هت عبارت جي وهڪري ۾ ڪٿ وغيره وغيره — ڪيس سنڌي ٻوليءَ ۽ اصطلاح تي چڱو ڦابطو آهي، پر جن لفظن، اصطلاحن يا محاورن کي هو غلط ٿو سمجهي سي لفظ سنڌ جي ٻين ڀاڱن ۾ ورتا ۾ ايندا هجن... ٻيو ته اهو پڻ ڪوئي بيهودو آهي ته چڪون ٿيون ته نظم يا نثر قاصر ٿيو ۽ جي ڪلام درست ٿيو ته شعر بي عيب ٿيو... گهٽيئي چڪون هجن پر جي حسن ۽ نزاڪت جون خاصيتون، ڪلپنا جي آتمتا ۽ سوکيمتا، ڪوتا ۾ جهجهي قدر ۾ پرويشڪ آهن ته اُهي چڪون اُن ڪوتا جي سوڀيا ۽ رنگت کي جهڪو ڪري نه ٿيون سگهن... پر جي ويچار ۽ ڪلپنا مڏير ٿيا، ته ٻولي، وياڪرڻ، بحر وزن ڪيترا به نيڪ ٺاڪ هوندا، نه به شعر بلند پائي جو شان پائي نه سگهندو — خرار جل اطلس بپوشد خدامت — مسٽر ليکراج جي ٻولي ۽ اصطلاح، بحر ۽ وزن بيشڪ درست، مگر شعر جو حقيقي لطف، موج ۽ مستي سداءِ منجهس موجود ناهن — هو صاحب بيچيدن، چڪي تاٽي اُنهن ڪيل ويچارن تي ٻلهار پيو ويندو آهي — ... منهنجو رايو آهي ته منجهس اُها عالمگير بلند پروازي ڪانهي جا زندگيءَ جي ذاتي يا بنيادي مسئلن تي اُتساهه

”مثنوين (’ڪليات عزيز‘ ڀاڱو ۲) ڪانسواءِ مسٽر عزيز جو شعر
رفته رفته رسيلو ۽ وڌيڪ لوڪ پسند ٿيندو رهيو آهه — مينا ج،
سوڪيم نزاڪت، سهڻا سولا سهج سڀاءَ اُنهن ٿيل اصطلاح، محاورا
۽ لغت، تشبيهون ۽ استعارہ، اِن سڀ جي لڪيل شعر کي
فرحت انگيز بنائي رهيا آهن — اُن مان پڌرو آهي تہ شعر
جهجهو ۽ اُنجو چڱو ڀاڱو قابل تحسين لکيو آئس — ڪمي ڪاستيءَ
کان ڪنهن صاحب اَدب جو ڪلام خالي ناهي — مگر جتي مون
اڳيئي نرنيو ڪيو آهي تتي فقط غلطين تي زور رکي ڪنهن بہ
تصنيف جي گهٽتائي ڪرڻ هڪ غلط طريقو آهي — ڏسڻ کپي
تہ منجهس خوبيون ڪهڙيون آهن، جوهر ڪهڙو آهي ۽ نقطہ نگاهہ
بلند آهي يا پست، اوچو يا نيچو — انهيءَ ڪسوٽيءَ سان ئي
شعر جي ڪٿ ڪرڻ مناسب ٿيندو — ۽ شاعر عزيز ان پريکشا
۾ جس سان ڪامياب ٿيل آهي.“

”سنڌي شعر جي ڪسوٽي“ تي، ”سنڌو“ مخزن نومبر ۱۹۴۶
۾، ديوان **ڪرمچند هنگوراڻيءَ** ۽ **جڳتراءِ ايسرداس** سهڻي
سمالوچنا ڪئي هئي، جنهنمان هيٺيان فقرا ڏجن ٿا:- ”سنڌي
ساهتيہ ۾ مغربي پيماني واري ادبي تنقيد، يعني دماغي
رچنائن جي باريڪ ڪسوٽيءَ سان ڪٿ ڪرڻ جو طريقو اڃا چالو
نہ ٿيو آهي. يورپ ۾ اهو تنقيد جو طريقو عام طرح ڦهليل آهي.
اُتي ڪو نئون ڪتاب پڌرو مس ٿئي، تہ مٿس بنا دير ٽيڪا
ٽپڻي ڪري، سندس خوبيون ۽ خاميون شايع ڪيون وينديون
آهن. ڪهڙو بہ ڪٿي اوچ پدويءَ وارو گرنٿڪار هجي، تہ بہ
نڪتہ چين فقط سندس ساراهہ جون گيتون نہ ڳائيندو آهي پر عيب
۽ ثواب نقش ڪري، اُن عامي رچنا جي هو نيڪ طرح ڪٿ
ڪٿيندو آهي؛ پر سڀ ڪنهن جا رايا پنهنجا پنهنجا هوندا آهن.
بعضي بعضي وڏن وڏن شاعرن ۽ گرنٿڪارن جي بہ حد کان
باهر نڪتہ چيني ٿيندي آهي ... سنڌ ۾ اسانجي پرانت جي سرتاج

جو پروفيسر ڪيسواڻيءَ بيدل صاحب جي وحدانيت جي ڪلام تي شنڪا اُٿاري آهي.

”نرمل جيتواڻيءَ تي پروفيسر ڪيسواڻيءَ جو مضمون هڪ مرثيو ۽ محبت جو اظهار آهي، جو پريم ۾ رنگيل آهي. انڪري سندس شعر ۾ ڪا به ڪوتاهي ڇاهي هجي يا نه هجي، پر گهٽ نه ڪئي ويئي آهي ۽ سندس ڪوتا جي مذرتا ۽ سندرتا تي گهڻي پريم جي پلٽ پرسڌ آهي. مگر اُن ڪوتا کي جو داد ڏنو ويو آهي، تنهنجو نرمل جيوتاڻي هر طرح اڌڪاري آهي... سندس شعر ۾ نظم جي عارضي قاعدن جي لحاظ کان ڪو قصور هجي به، مگر شعر جو درست پيمانو ۽ حقيقي جوهر مدنظر رکڻ سان پتو پوندو ته نرمل واهه جا سليس، سندر ۽ سوز ڀريي ڪوتا مٺن شبدن ۾ رچي پڌري ڪئي آهي.

”ڪماري ڪملا ڪيسواڻيءَ اسان جي هردلعزيز 'عزيز' شاعر بنسبت پنهنجن خيالن موجب، اُنجي شعر تي ٽيڪا ٽپڻي ڪئي آهي، بلڪ اُن جي شخصي زندگيءَ بنسبت پڻ ڪي رايا ظاهر ڪيا آهن، جيڪي ڪنهن به حالت ۾ ضروري نه هئا. عزيز جا ڀهريان شعر جيڪي ديوان (ڪليات) عزيز ۾ لکيل آهن، تن ۾ برابر پارسي ۽ عربي اينتري ته ڪم آندل آهي، جو رواجي پڙهندڙ ته دنگ اچي ويندو؛ پر سندس شعر جيڪو پوءِ جو لکيل آهي، تنهن ۾ هن ڪوشش ڪري سليس ۽ صاف سنڌي لکي آهي... اُئين هجي به ته ڪي شعر هرويرو انهيءَ عروج جا نه به هجن پر انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته عام طرح سندس خيال اوچا ۽ اُمنگ عمدا آهن. سندس شعر جي ڪٿ شاعر طبع ئي پوريءَ طرح ڪسوٽيءَ تي لڳائي سگهندا... مس ڪملا ڪيسواڻي اسانجي خيال موجب پورو پورو داد اسان جي شاعر کي نه ڏنو آهي؛ پر اُن ۾ شڪ ڪونهي ته هن شاعر جا خيال پنهنجي دماغي ڪسوٽيءَ تي آندا آهن ۽ وڌيڪ ڪوجنا ڪرڻ جو مصالح ڏنو آهي.

ٻيءَ جي لکيل آهي ۽ نہ ڏيءُ جي — هاڻي ثابت ٿي چڪو نہ ڪيسواڻي صاحب زنانو جامو پائي عوام ۾ جلوه افروز ٿيو آهي، تنهنڪري هن ڪانپوءِ فقط ڪيسواڻي صاحب ڏي مخاطب ٿيو... ڪيسواڻي صاحب ڌيءَ جي آڙ ۾ لڪي شڪار ڪيليو آهي. ڪهڙي نہ بي حيائي!" (ڪماري ڪيسواڻيءَ پنهنجي مضمون جي مهاڳ ۾ لکيو هو: "منهنجي پنا اُن تحرير ۾ قيرقار ڪري ڪيس سڌاري اُن کي جيڪيسو نئين رنگت ڏني آهي... مگر بنيادي طرح هي مضمون منهنجي قلمرانيءَ جو نتيجو آهي." — م.)

"پروفيسر صاحب پهريائين 'هيراباد' تي چيل عزيز صاحب جي قصيدي کي نظر ۾ رکيو آهي ۽ اُن بابت چوي ٿو: 'اسانجي شاعر بہ هيراباد جي نزاڪت نقش ڪرڻ ۾ پاڻ موکيو آهي، اگرچ تصويرنگاريءَ ۾ مبالغي جي ڪوتاهي ڪانهي.' حالانڪ شعر لاءِ مبالغو اهڙو ضروري آهي، جهڙو طعام لاءِ لوڻ ۽ وڻ لاءِ پاڙ... قوت مبالغي جي شعر لاءِ وڏي زينت آهي، پر اسانجي سنڌ ۾ اهڙا بہ ڪي بصرن جا پوک پيا آهن جن کي ساٿياڻيءَ وانگر گلن جي ڪاريءَ مان مٺي جو سور ٿو پيدا ٿئي، ڇو جو انهن احمقن جي مغز ۾ ڪاريءَ مڇيءَ جي ڪک وينل آهي...

"ڪنهن بہ شاعر تي تنقيد ڪرڻ وقت نيٺ سنڌيءَ يا مغلق سنڌيءَ جي الزام هيمنہ سنڌس شعر جي رتبي جو فيصلو ڪرڻ نہ فقط انصاف جو خون ڪرڻو آهي، پر پنهنجي جهاليت جو بہ ثبوت ڏيڻو آهي... سنڌي زبان ايتري ڪشادي ڪانهي جو وسيع مضمون چيدن ۽ مائيدار لفظن ۾ سمائي سگهجن، ۽ اڪثر جتي نوان نوان خيال پيش ڪرڻا پون ٿا، اُتي ٻولي ڪتل لڳي ٿي، جنهنڪري ڪنهن قربدار ٻوليءَ کان مدد وٺڻي پوي ٿي. انڪري سنڌي لغت ۾ بہ اضافو هڪ طرف ٿئي ٿو تہ خيال کي لفظي جامو پهرائڻ ۾ سهوليت ٻئي طرف. نہ تہ بلند پرواز

هڏ انهن شعرن جو پورو ڇنڊ آهي. يعني اهڙائي شعر اي معنيٰ ۽ بي مغز ڇنڊيا آهن. وري عجب جو پروفيسر صاحب اهڙن شعرن تي ائين مست آهي جيئن چري ٻار تي. رواني به اهو شاعر رکي سگهندو جنهنکي صحيح تلفظ ۽ چست بندش ۽ وزن جي پوري ڄاڻ هوندي ... پروفيسر ڪتاب ۾ عزيز صاحب جي شعر ۾ رواني ڪانهي جي ٻاڪار لائي ڏني آهي، مگر هڪ به مثال اهڙو پيش ڪونه ڪيو اٿس جنهن ۾ پڙهڻ سان تعقيد پوي ۽ ڇنڊجي ته روانو شعر ڪونهي. تلهو ڇڏو وڃي گهٽو ...

"عزيز صاحب جي جنهن مربع ۽ "دواڪر" واري شعر تي پروفيسر داد ڏنو آهي سي ته عزيز صاحب جا ابتدائي شعر آهن. پلا پروفيسر صاحب ۾ اعليٰ شعر سمجهڻ جو مادو هجي ته قدر ڪري سگهي ... پروفيسر ڪيسواڻي صاحب عزيز جي هن بيت تي اعتراض ڪيو هو، فعل سو سنڌي آهي باقي ٻولي سا فقط ايرانين جي ملاحظي جي قابل آهي. هن مان ظاهر آهي ته پروفيسر صاحب بيت جي معنيٰ ڪانه سمجهي آهي جا سنڌس سمجهڻ لاءِ ڏني وڃي ٿي." (اني اُنهن اعتراض ورتل بيتن ۾ آيل ڏکين فارسي لفظن ۽ محاورن جون معنائون ۽ بيتن جي شرح ڏنل آهي.) "سچ ته هيئن آهي ته جيڪڏهن شعر سمجهه ۾ نه اچي ته پاڻ ۾ جهاليت محسوس ڪرڻ کپي ۽ نه شاعر تي ويهي اجائي تنقيد ڪجي."

هن تاريخ لکندڙ کي خليل صاحب جو مٿيون دليل عجيب ٿو لڳي. جيڪڏهن ڪو شعر نه فقط عام پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ کي، بلڪ پروفيسر ڪيسواڻيءَ جهڙي فارسيءَ ۾ تعليم ورتل ۽ تعليم ڏيندڙ، پاڻ کي به سمجهڻ ۾ نه اچي، ته اها پڙهندڙ جي جهاليت ٿي! باقي تڏهن شعر سمجهڻ وارا ٻيا ڪير؟ مونکي انديشو آهي ته اهڙا دقيق شعر عزيز صاحب کان ڪجهه گهٽ معيار وارا شاعر به شرح ڪانسواءِ ڪين سمجهي سگهندا، ۽ صرف لکندڙ ئي پنهنجو شعر سمجهڻ لاءِ رهجي ويندو! منهنجي نظر

هئڻ سبب سندس ڪلام انهي لاڙي ۾ لام کان آجو آهي. برهه جو جيتوڻيڪ سريلو باجو، تہ بہ اُنهيءَ برهہ ۾ بوندون بهاريءَ جون آهن. سيڪ بہ اُهوئي آهي، جو سيتل ڪندو رهي ...

”عشق پڌو احرام، عاشق گيت انالحق ڳائن ٿا
طالب مرد مذڪر اصلي، پاڻ وڃائي پاتائون تسليل،
اهو سندن احڪام ...“

”سندن بولي سادي، هدايت واري، سڌي سنئين آهي. منجهس نہ آهي عام جي اُڌاري، نڪي آهي منجهس ماڻ مالڪيءَ جو. نيازئي سندن ناز هو، جوئي سندن ساز هو، جنهن مان ويهي روحاني راز سرابو اٿن. شاعراڻو سون ترڪ ڪري هنن فقيراڻو نوع اختيار ڪيو، جنهنم پنهنجن پنڌن ۾ هندن جا ڏس، رس ۾ ڪس، گس ۾ وس ويهي وستار ڪيا اٿن. حقيقيءَ جو ڏونڪو، سڌو سنئون ڪنهن سالڪ ڇڏ و وڃايو آهي. بولي مني، ڪنل ۾ هڪل ۾ هدايت سان ڀريل، ڪٿ ڪٿ سرائڪيءَ جي لفظن سان سينگاريل آهي؛ تہ بہ سنڌيءَ جو حصو جان تان جهجهو ئي اٿس.“

تنقيدي ڪتاب — سنڌي نثر تي

متين فقرن ۾ سنڌي نظم تي تنقيدي رسالن جو احوال ڏنو ويو آهي؛ هاڻي سنڌي نثر تي تنقيدي ڪتابن جو ذڪر ڪبو جي ايڪڙ ٻيڪڙ سنڌ ۾ نڪتا هئا. اهڙو پهريون ڪتاب جو منهنجي نظر هيٺ آيو سو ١٩٣٦ ۾ ”مسلم ادبي سوسائٽي“ جو پڌرو ڪيل، **محمد صديق ”مسافر“** جو **”قرب قليچ“** هو، جنهنم هن بزرگ شاعر، سنڌي ٻوليءَ جي اُستاد ۾ سنڌي ادب جي بهترين خدمتگار مرزا قليچ بيگہ جي حياتيءَ جو سراسر ۽ مستند احوال تصويرن سميت، ۽ سندس سوين تصنيفن جون وچور وار يادداشتون ۾ ڪارائتا تذڪرا ڏنل هئا. هن ڪتاب ۾ مرزا صاحب جي ڪن تورن مکيہ نظم ۾ نثر ۾ لکيل ڪتابن جو

جي تنهن آڳاٽي شيوڪ ديوان ديارام بابت **"راڄ رشي ديوان ڏيارام گدومل جو جيون چرتر"** لکيو هو ۽ ديوان تاراچند شوقيرام ڇپايو هو. هن تصويرن سان سينگاريل ڪتاب ۾ ديوان ديارام جي اصل نسل، ۽ جنم ڪانوٽي سنڌس آخرين ايڪانت ۽ ديهانت تائين وچور وار جيون چرتر ڏنل هو، ۽ آخر ۾ سنڌس ڪيترن انگريزيءَ خواهه سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتابن جي عمدي آلوچنا ڪيل هئي. تنهنڪان سواءِ، ديوان صاحب سان سنبنڌي اعليٰ هستين جهڙوڪ سادو نولراءِ ۽ هيرانند، ياٽي ڪلاچند، ديوان بولچند ۽ خانچند، مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙومل ۽ تاراچند وغيره سان هن ڪتاب ۾ چڱي واقفيت ڪرايل هئي. قيرواڻي صاحب جي عبارت به سليس پر پختي ۽ موزون هئي. **"چابڪ (هن لاءِ) ۽ رهاڻ"** جي نازل ٿيڻ بابت پروفيسر صاحب لکيو هو:-

"ڏنو اٿئون ته ٢٧ جولاءِ ١٩٢٣ ڪانوٽي ڏيارام پنهنجو آتمڪ انيڀو سنڌي شعر ۾ به هر روز لکندو رهيو... ٽالي جي هيٺان لکيل آهي ته اهي ديڪ داخلائون آهن ويچار، پرارٿنائون، ستوتر ۽ انيڀو هڪ نماڻي جا، گرو گرنٿ صاحب کي ارپيل. لکيو اٿس ته 'چار ورهيه اڳي، اصل پوري تاريخ ڏبي ته ٢٧ جولاءِ ١٩٢٣ ڪان وٺي، اوچتو ئي اوچتو مون تي اچي گروءَ جي ٻاجهه ٿي، سچ پچ مان اچي ٻيٺن ۾ چٽڪيس ۽ صبح جو جهنجهڪڙي ۾ ۽ ٻين وقتن تي به جيڪي بيت خود بخود اندر ۾ ايندا رهيا سي لکڻ شروع ڪيم. مان اونده ۾ ئي پينسل سان لکندو ويندو هوس ۽ پوءِ ڏينهن جو اُهي پڙهي صفا ڪري لکندو هوس. مون ۾ جٽڪ ڪا نه هئين آتما اچي ڪم ڪرڻ لڳي. اهي بيت ۽ گيت جڏهن ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ پڙهي ڏسندو هوس، ته مونکي ائين ڪين لڳندا هئا ته اهي

ٻه ننڍا ڪتاب وري به **مرزا قليچ بيگم** جا هئا: هڪڙو **"سنڌي زبان جي مختصر تاريخ"** جو ١٩٠٨ ۾ نڪتو هو، ۽ ٻيو **"سنڌي شعر جي قديم حالت ۽ پوءِ جو سڌارو"** (١٩١٤)، جنهنجو مضمون نويسيءَ واري فصل ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. ١٩٢٥ ۾ **ڀيرومل مهرچند "سنڌي ٻولي"** ڇپايو هو جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ واڌاري جو بيان ڪيل هو. "مسلم ادبي سوسائٽي" جي ساليانې رپورٽ (١٩٣١-٣٢) ۾، جناب **محمد صديق ميمڻ** جو **"ادبي تحفو"** (نثر جي بهار) پڌرو ٿيو هو، جو هيٺئين هڪڙو ٻي پروسي جوڳو مقالو مونکي هٿ چڙهيو آهي جنهن ۾ سنڌي نثر جي واڌاري جو شروعات ڪانوٺي ڇڱو چوکو احوال ڏنل هو. ١٩٣٧ ۾ ساڳي سوسائٽيءَ ميمڻ صاحب جو سنڌ وارو رسالو **"سنڌ جي ادبي تاريخ"** (جلد ١) شايع ڪيو هو، جنهن ۾ برٽش حڪومت کان اڳ وارن مشهور توڙي معمولي شاعرن جو بيان ڏنل هو. هن ڪتاب ۾ نه رڳو حقيقتن کني ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪشالو ڪيل پڌرو هو، پر ڪيترن مکيه شاعرن، جهڙوڪ شاهه ڪريم، شاهه لطيف، سچل ۽ ساميءَ جي مضمون توڙي ڪلام ۽ عبارت تي، حوالا ڏيئي، رٿائتي تنقيد ڪيل هئي. پر اُن زماني ۾ نظم جهجهو هو، ۽ نثر نهايت ٿورو ۽ ديرسان پيدا ٿيو هو، جنهنڪري نثر جو احوال به جيڪو ميسر هو سو ڏنل هو. سنڌي ادبي تاريخ جو هيءُ پهريون ۽ بنيادي ڪتاب هو. ميمڻ صاحب جي عبارت چيدي ۽ نيٺ هئي جنهن ۾ فارسي عربيءَ جا دقيق لفظ ۽ محاورا ڪم آڻڻ کان ڪنارو ڪيل هو.*

* هن رسالي جو جلد ٢ پاڪستان ٿيڻ کانپوءِ ١٩٥١ ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ برٽش حڪومت کانوٺي سانگي - قليچ دؤر تائين سنڌي نظم خواه نثر جي تفصيلوار تاريخ ڏنل هئي.

١٩٤٣ ۾ ادبي تاريخ جو سنڌ ۾ نڪتل آخرين رسالو جناب **لطف الله بدويءَ** جو "تذڪره لطيفي" (جلد ڇهين) شايع ٿيو، جنهن ۾ صرف سنڌ جي شاعريءَ جي مفصل تاريخ ڏنل هئي، ۽ بيحد جاڪوڙ ڪري، مڪيه خواهه معمولي، مسلم خواهه هندو، سنڌي شاعرن جو بيان ڏنل هو. هن ڪتاب ۾ تاريخي پس-منظر ڏيڻ جي نئين طريقي تي تمام زور ڏنل هو، پر تنهن هوندي به بيشمار شاعرن جي ڪلام جو جائزو نيڪ طرح ورتل هو، ۽ سندن ڪجهه ڪلام انتخاب طور درج ڪيل هو.* پروفيسر بدويءَ کي فارسي آميز سنڌيءَ سان گڏوگڏ هندي — سنڌيءَ تي به چڱو عبور هو، جا هن صاحب هندو يا هنديءَ ۾ لکندڙ شاعرن جو بيان ڪندي فراخدليءَ سان ڪتب آندي هئي ۽ اهڙن هندن تي سياوڙي تي لڳي. مٿين ڪتاب مان اُنجو هيءُ حوالو ڏجي ٿو:-

"روحل صوفي پنهنجي وقت جو وڏو صوفي بزرگ هو. هو جتي عربي ۽ پارسي ڄاڻندو هو، اُتي هنديءَ جو به بيحد ڄاڻو هو. جوانيءَ ۾ هن جوڌپور جي پنڊتن سان بحث ۽ مباحثا ڪيا هئا. اڄ به مارواڙي هن جي درگاهه جا جهجهي انداز ۾ مريد آهن... هندي زبان ۾ سندس مشهور ڪتاب 'من پربوڌ' ۽ 'پريم گيان' ۽ 'انيئو' جي نالن سان آهن، جن ۾ ويدانت يا تصوف تي گهڻو لکيو اٿس... هن هيٺ روحل فقير جي 'من پربوڌ' مان ٽڪرو نموني طور ڏجي ٿو:-

اُت ڪيرتن رهاءِ
پريوجي مٺن شرن تمهاري آيا
من ۾ ممتا رهي نه ڪائي درد مٽيا سڪه پايا...

*"تذڪره لطيفي" جو جلد ٻيون ۽ ٽيون پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ ١٩٥٣ ۾ نڪتا هئا، جنهن ۾ سنڌي شعر ۽ شاعريءَ جي تاريخ برٽش حڪومت ۾ مير حسنعلي ٽالپر تائين آندل هئي.

جگت آڏواڻي ٩٩
جگتراءِ ايسرداس ٤٠١-٤٠٤
جيٺمل پرسرام ٤٠، ٥١، ٨٩، ١٥٠، ٢٢٦-٢٢٨، ٢٥٧، ٣٤٧-٣٤٩، ٣٧٣-٣٧٩
جيئانند رتنسي ٧٩
جيئانند ٽڏومل ٨٧
جيئانند لعلواڻي ١٠٠، ١١٤
جيئانند ڪاڪڊاس ١٢١
جيئانند ناگراڻي ٢٠٣
جيئانند سانولاڻي ٢٢٣
جهمٽمل نارومل ٣٣
جهمٽمل پاوناڻي ٣٨، ١٨٧
جهامنداس پاتيا ٦٠، ٤٠٨
چوهڙمل هندوجا ١١، ١٢، ٩٨، ٩٩
چندرا آڏواڻي ٥٩، ١٠٣
چندولعل چئسنگهاڻي ١١١، ٣٨١
چاڻبومل ڪتري ١٤٩
چمنراءِ ٻولچند ٢٣٠
چيتن ماڙيوالا ٣٣٦-٣٣٧
خوشيرام واسواڻي ٥٨
خانچند درياڻي ١٤٦-١٤٩، ١٥٣-١٦٩، ١٨٠
خانچند پرتابراءِ ٢٢٤،
دائود پوٽو (عمر بن محمد) ٨، ٢٩٠-٢٩١، ٣٥٩-٣٦١، ٣٦١-٣٦٦، ٣٦٦-٣٧٢
ديودت ڪندارام ٩٣
دواڪا پرساد شرما ٩٣، ٢٢٦، ٣٣٥-٣٣٦
ديارام گدومل (رشي) ٩٣، ٢١٩-٢٢٢، ٣١٨، ٣٤٢، ٤١١-٤١٢
ديارام سپاڻي ١٠١
ڏيارام وسطمل ٢٦٩-٢٧٠
رچرڊ برٽن ٢
روچيرام گجومل ٣٤
رام پنجواڻي ١٠٢، ١١٣-١١٤، ١٨٥-١٨٦، ٣٢٠-٣٢١، ٣٨٢-٣٨٣
روچيرام سڌاڻي ١٠٨، ٢٢٦
رگهومل موٽواڻي ٢٣١-٢٣٢
سپر (منتري) ٥-٧
سراج الحق ١٠
سٽڪ (ڪئپٽن) ١٦
سيرومل ساگراڻي ٧٦-٧٨، ٨٧
سانول چيلاڻي ٩٨
سوڀراج نرملداس ٢٤١، ٢٤٥
شيوارام لالا ٤٢
شيخ اياز ٦٢
شامداس هيمنداس ٩٤
شيوڪ ڀوڄراج ١٠٧-١٠٨
شيواسنگهه اجواڻي ١٢٨
شيوارام ڦيرواڻي ٣٣٠، ٤١٠-٤١٢

صاحبسنگھ شاهاڻي ۹۱، ۳۳٦،
۳۴۴
عزيز الله (آخوند) ۱۴
عبدالرحيم گرهوڙي ۱۵
عثمان علي انصاري ۴۲-۵۵،
۱۸۹-۱۹۰، ۲۸۱، ۲۸۵-۲۸٦
عبدالخالق مورائي ۸۵
عبدالرزاق عبدالسام ۱۰۷
علي خان ابڙو ۲۲۸
عبدالڪريم چشتي ۲۸۰
غلام حيدر گبول ۹
غلام حسين قريشي ۲٦
غلام محمد شاهواڻي ۴۲
فتح محمد سيوهاڻي ۲۲۴، ۲۲٦،
۲۹۳-۲۹۴، ۳۳۳
فتح چند مينگهراج ۲۲۵
قليچ بيگ (مرزا) ۳۰-۳۱، ۴۰،
٦۷-۷۱، ۸٦-۸۷، ۱۱۷-۱۱۸،
۱۱۹، ۱۲۴-۱۳٦، ۱۹۴، ۲۱٦-
۲۱۹، ۳۳۴، ۳۴۱، ۳۴۳، ۴۰۹-۴۱۰
ڪيولرام سلامتراء ۲۹-۳۰
ڪوڙومل چندنمل ۳۲-۳۳،
۹۱-۹۲، ۱۱۸، ۲۱۴-۲۱٦
ڪشنچند بيوس ۱۴۰-۱۴۳، ۲۰۱
ڪلياڻ آڏواڻي ۱۹۱، ۳۷۹، ۳۸٦-
۳۸۸
ڪرشن باباڻي ۲٦۴-۲٦۵
ڪرشن ڪرپالاڻي ۳۱۹-۳۲۰
ڪرمچند هنگوراڻي ۽ جڳتراء
ايسرداس ۴۰۱-۴۰۴
گربخشاڻي (هوتچند) ۱۴، ۸۴-
۸۵، ۳۴۹-۳۵۴، ۳۵۴-۳۵۹
گنگارام سمرات ۳۳٦
گرداسمل ڪرپالاڻي ۳۲
گرڌاري ڪرپالاڻي ۴۲
گوبند پنجابي ۵٦
گلي ڪرپالاڻي (سدارنگاڻي)
۱۰۲، ۱۱۰
گوبند مالهي ۱۰۷، ۳۸۰
گمنام ۲۴٦-۲۴۸
گوبند ڀاٽيا ۳۱٦
گدومل هرجاڻي ۳۹۱
گهنشيام شوداساڻي ۲۵۸-۲۵۹
لعلچند امرڏنومل ۳٦-۳۷،
۸۰-۸۲، ۸۹-۹۰، ۱۸۱-۱۸۳،
۱۹۵-۱۹٦، ۲۲۴، ۲۵۷-۲۵۸،
۳۱۷، ۳۳۳، ۳۴۴-۳۴۷، ۳۷٦-۳۷۷
ليلارام ولايتراء ۳۸، ۴۰، ۹۰-۹۱
لطف الله بدوي ۳۹، ۴۱۵-۴۱٦
لبورام شرما ۴۲
لطف الله آخوند ۷۵-۷٦
ليلارامسنگھ وطڻمل ۱۲۲-۱۲۴،
۲۲۳
ليلارام ماکيجاڻي ۱۵۰
ليلارام ڦيرواڻي ۱۸۴-۱۸۵

لیکراج عزیز ۱۸۸-۱۸۹، ۲۹۸-۲۹۹، ۳۱۴-۳۱۶، ۳۹۷-۴۰۱، ۴۰۴-۴۰۸

ليلا رام پريمچند ۽ چينمل پرسرام ۲۲۵

لعلسنگھ اجواڻي ۲۵۰-۲۵۱، ۲۷۲-۲۷۴

لوڪومل ڪيسواڻي ۳۹۴-۳۹۷

ڪملا ڪيسواڻي ۳۹۷-۴۰۱

محمد صديق ميمڻ ۱۳، ۱۴، ۹۴، ۲۹۲-۲۹۳، ۳۳۵، ۴۱۳

ميران محمد شاھ (اول) ۲۷، ۲-۲۹

محمد بخش واصف ۳۳

محمد صديق مسافر ۳۸، ۳۹۲، ۴۰۹-۴۱۰

موتومل گدواڻي ۸۸-۸۹، ۱۵۲

منگھارام ملڪاڻي ۳۹، ۸۷، ۱۶۹-۱۷۷، ۲۰۴-۲۱۲، ۳۱۷-۳۱۸، ۳۸۱-۳۸۵

منوھر داس ڪوڙومل ۳۹، ۹۳

ميلا رام منگترام ۴۸، ۴۹، ۹۵-۹۶

ميران محمد شاھ (ٻيون) ۲۴۹-۲۵۰

ايم - آر - مائيداساڻي ۴۸، ۵۸، ۶۰، ۱۰۰، ۳۳۷، ۳۸۵

محمد عيسيٰ نظاماڻي ۶۰

محمد حسن ڪروڙپتي ۶۰

مينگھراج موتواڻي ۹۸

مولچند تڪر ۳۹۱

محمد اسمائيل عرساڻي ۱۹۰

محمد عثمان ڏيپلائي ۲۱۲

محمد ابراھيم خليل ۴۰۴-۴۰۸

نند يرام ميراڻي ۲۸

نارائڻداس ملڪاڻي ۴۲، ۱۰۴، ۳۰۱-۳۰۷، ۳۲۴-۳۲۶، ۳۳۵

نارائڻداس ڀمڀاڻي ۴۸، ۱۰۲، ۱۱۴، ۳۲۱، ۳۸۳-۳۸۵، ۳۸۹-۳۹۰، ۳۹۲-۳۹۴

نانڪرام ڌرمداس ۳۵، ۴۹، ۸۷، ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۱۵، ۱۴۴-۱۴۶، ۲۷۰-۲۷۲

نولراءِ شوقيرام (ساڌو) ۶۵-۶۶، ۳۲۹

نانڪ هگوراڻي ۱۰۱

نرمل جيوتائي ۱۱۱

نرملداس فتحچند ۱۱۲-۱۱۳

نادر بيگ (مرزا) ۵۴، ۲۶۰-۲۶۲

نرملداس گربخشاڻي ۲۲۸

نور محمد نظاماڻي ۳۳۵

وشنو شرما ۸۵

ويرومل بيگراج ۲۲۶

واڌومل گنگارام ۲۶۶، ۲۶۷، ۳۰۷-۳۱۰

واڌومل مولچند ۳۹۱

هيرانند شوقيرام (ساڌو) ۳۱، ۶۶-۶۷، ۲۳۵

هاسارام ۽ سوڀراج ڏاسواڻي ۳۳

هيرانند سوڀراج ۱۰۲، ۱۰۴

هوتچند ڏيئلمل ۲۴۰-۲۴۱

ڀلنامو ۽ درستينامو

پڙهندڙن کي عرض آهي ته ڪجهه تڪليف وٺي، هيٺيون ڇوڪون سڌاري، پوءِ ڪتاب پڙهن. ڪي تفصيل دير سان مليا آهن، جي پڻ هن ياداشت ۾ درج ڪري ٿا ڇڏجن.)

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
٢	٢٥-٢٦	اهو واقعو	سنڌي ٻوليءَ نهڻ جو واقعو
٧	٤	جهوني ۾ جهونو	ٻيون جهوني ۾ جهونو
٢١	٢٥	١٩١٠ کانپوءِ ڇڏي ڏنائون	(هن سٽ جي سلسلي ۾ هيٺيون foot-note وجهڻ کپي:) تازو ڪن جاڻن ڀارتي مخزن ۾ لکيو آهي ته وٽن ١٩٢٨ تاءِ تعليم کاتي جا ڇپايل ديوناگريءَ ۾ درسي ڪتاب اڃا تاءِ موجود آهن. تنهنمان انومان ٿو نڪري ته سنڌ جي ڪن سڪولن ۾ اُن سال تاءِ اُهي ڪتاب پڙهائڻ ۾ ايندا هئا ۽ تعليم کاتو ٻنهي لپين ۾ ڪتاب ڇپائيندو هو، پر پوءِ بند ڪري ڇڏيائون.
٢٧	١٦-١٧	دفترجي ڳالهه ڪوڙي	دفترجي ڳال ڪوڙي x [هن سڄي حوالي ۾ وڏي دم جون نشانيون (full stops) ڏيڻ رهجي ويون آهن، جي جهوني زماني جي رواج موجب منڍيئڙي وانگر (x) ڏيڻ کپن.]
٢٧	٢٥	کهڙي ڀلائي ٿي رسي	کهڙيءَ ڀلاءَ ٿيءَ رسن
٣١	١٠	Grisom's Fairy Tales	grimm's Fairy Tales
٣٢	١١	هيون ٻه هرٽيون	هيوءَ ٻه هرٽيوءَ
٣٤	٢٦		(هيءَ وڌيڪ سٽ وجهڻ کپي:) تازو ۾ سنڌ احمد خان آصف جو ساڳئي ڪتاب ۾ ترجمو ڇپيو آهي.

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
١٠٤	٧	پيو هجان	پيو هجان
"	١٣	'نفيس' آهي	'نفس' آهي
"	١٩	اَٽڪڙو اُپٽيو	اَٽڪڙو اُپٽبو
١١٢	١٠	مطالح	مطالع
١١٣	١٩	جمان	جنمان
١٢١	١٠	پرياٽيءَ	پريائيءَ
"	٢١	د ليون پاٽيون	د نيون پاٽيون
١٢٢	٤	سندس کي ناپر آئي	مڙس کي ناپر آئي
١٢٧	٢٠	سو پوڙهي پيءُ کي	سي پوڙهي پيءُ کي
"	٢٢	Corddia	Cordelia
١٢٨	١٩	"ڪشت"	"ڪنشت"
١٢٩	١٠	لڪيل چئي سگهجي تو	ڪيل چئي سگهجي تو
١٣٠	٢٠	کلا ئيندڙ نؤل	کلا ئيندڙ نقل
١٣٢	١١-١٢	کُلا يا عشق بازيءَ جا	کُليا کلايا عشق بازيءَ جا
١٣٤	٢٦	بانءِ پري چڏيم	بانهن پري چڏيم
١٣٥	٢٣	١٩١٠ م	١٩١٧ م
١٣٦	١-٢	گهٽائي ڪوشش	گهٽيائي ڪوشش
١٤٠	٢٢	"پرت پوچارڻ"	"پرت پوچارڻ"
١٤٣	٢	اورني	نؤورني
١٥٠	٥	ڏ ماڻ مهراج	ڏ مان مهراج
١٥١	١٨	جنگي مرڪ	جنگي مرد
١٥٢	١	ڪٽي ڏنءُ	ڪٽي ڏناءُ
١٥٧	٨	جو فيءَ لاءِ	جو ني لاءِ
"	١٥	هھڙيائي	هڪڙيائي
١٥٧	١٧	چوري چڏي ويا	چوري چڏي ويا
١٦١	١٤	پيون نمبر ناٽڪ	پيون نمبر ناٽڪ

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
١٦٦	٢٤-٢٥	تيرٿداس واڌومل	تيرٿداس واڌواڻيءَ
١٦٨	٧	جنهن پڏي	پُڏي جنهن
١٨٤	٤	”هڪڙي رات“	”هڪ رات“
١٨٥	١	سريو پون	مريو پون
١٨٦	٢٢	ڪانه هئس	ڪانه هئي
١٨٧	١٦	اِبس	اِبسن
١٨٨	١٥	سندس ٻيون ناٽڪ	پنهنجو ٻيون ناٽڪ
١٩٠	١٩	جنهن	جنهن ۾
١٩١	٥	ڇيري	ڇيدي
١٩٢	سرو	فصل چوٿون	فصل پنجون
”	٨	پنگتيءَ نئيا ناٽڪ	پنگتي نئيا ناٽڪ
١٩٣	٢٣	ٻيو صندلن	ٻيو ته صندلن
١٩٩	١	ديارام سپاٽيءَ	ديارام سپاٽيءَ
”	٦	١٩٢٥ ۾	١٩٣٥ ۾
٢٠٢	١٢	ڇپيو هو	گمنام ڇپيو هو
٢٠٥	٢٦	ٿانءَ جو	ٿانءَ جو
٢١٢	١٤	”نئين دنيا“ ۾ پيو هو	”نئين دنيا“ نالي پيو هو
٢١٥	٩	گاريون	گاري
٢١٧	١	۽ انگريزي ادب ۾	انگريزي ادب ۾ ۽
”	١٨-١٩	شاديءَ وري عشق	شاديءَ واري عشق
٢١٩	٧	فلسوفون	فلسوف
٢٢٠	٢٣	پر حقيقت	پر حقيقت ۾
٢٢٤	١٥	ليڊيٽر	ليڊ ايڊيٽر
٢٢٦	٩	ٻڙودا جيل	يڙودا جيل

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
۲۳۳	۱۸ ۽ ۲۰	(هنن ٻن ڪتابن اڳيان هيءَ نشاني (*) ڏيڻ گهرجي.)	
۲۳۸	۸	مرزا جي روپا	مرزا جي رُويا
۲۳۹	۱۱	سير تي ٽيس	سيڙ تي ٽيس
۲۴۴	۲۷	هيءَ اصلوڪن	انهن اصلوڪن
۲۴۸	۱۸-۱۹	ڦرتيءَ سمان آهي	ڦريءَ سمان آهي
"	۲۰-۲۱	ڦوٽي ۾ لهر	ڦوٽي ۽ لهر
۲۵۵	۷	جنهنم	جنم
۲۵۷	۲۵	نہ جاڻي	نہ جائي
۲۶۳	۱۶	جيوت ۾ د فعا	جيوت ۾ ٻہ دفعا
۲۶۶	۲۴	ڳتيون ... سجهيلڱي	ڳيتون ... سجهيڱي
۲۸۳	۸	شاهہ ۾ رسالي جي	شاهہ جي رسالي ۾
۲۸۶	۱۶	هن سمي جا سوار	هن سمي جا سوال
۲۹۰	۲۶	اها مٽيادار مرڪز	آهي مٽيادار مرڪز
۲۹۹	۹-۱۰	دستور العمل ڪم ڏئي	دستور العمل جو ڪم ڏئي
۳۰۸	۲۴	وسمڻ ۽ ڪرڻ	وسهڻ ٻلڪ ڪرڻ
۳۱۵	۲۶-۲۷	حضرت محمد سلعم	حضرت محمد صلعم
۳۱۸	۲۲	من لاءِ ڇهبوڪ	ڇهبوڪ (من لاءِ)
۳۲۳	۶	ڪتابن مان	ڪتابن مان ڀريون
۳۲۶	۱۵	سفرن ڪتابن	سفرن بابت ڪتابن
۳۳۰	۲۰	Massaim's	Massani's
۳۳۹	۱۷	سوڏو ڏنائين	سوڏا ڏنائين
۳۴۱	۱۵	آرين جي	آريہ لوڪن جي
۳۴۴	۱۷	تنقيد جو ڪتاب	تنقيد جا ڪتاب

صفحو	سٽ	غلط	صحيح
۳۴۸	۱۵	ته آهيڻي پاڻ (وڌيڪ سٽ پوي:-)	ته هه شيون ساڳي جاءِ ڪين والاريندين؛ ته جيڪڏهن هو جتي ڪٿي موجود آهي ته آهيڻي پاڻ.
۳۵۱	۲	رسالي شاهه صاحب	رسالي ۾ شاهه صاحب
۳۵۲	۲۳	مبيلا ٿيءَ	مبتلا ٿيءَ
۳۵۳	۶	سنڌا سُوهڻو	سينڌا سُوهڻو
"	۱۸	پسند ٿي	پد ٿي
۳۵۵	۵	مهاڳ ۾ ٽيڪا	مهاڳ ۽ ٽيڪا
۳۷۹	۱۲	Mamme	Mummy
۳۸۲	۲۳	ڏيکاريا هئا.	ڏيکاريل هئا.
۳۸۴	۶	پيار ۽ شادي	پيار جي شادي
۳۸۵	۱۷	بدرا 'وڌوا' ۽ همت	بدران 'ودوا' ۽ همٿ
۳۸۹	۵	جون تبديليون	۾ تبديليون
۳۹۳	۲۳	گٽن جي ڪان	گٽن جي ڪاڻ
۳۹۸	۶	ڀورين ڀاڳ ۾ ۽	ڀورين ڀاڳ ۾
۴۰۰	۱۱	مگر نه	مگر سنڌس
۴۰۹	۲۶	تذڪرا ڏنل هئا	تذڪرا ڏنا هئا
۴۱۱	۱۷	سٽو ٽر	سوُ ٽر
۴۱۴	۳-۴	نثر تي نظم	نثر تي نظر
"	۲۵	جي ادبي تاريخ	جو ادبي تاريخ
۴۱۵	۲	"تذڪره لطيفي"	"تذڪره لطفي"
"	۲۴	"	"